

॥ श्रीः ॥

चौखम्बा सुरभारती ग्रन्थमाला

२६८ तेभ्यः स्वाका ऊर्ध्व

कादम्बरीसोपानम्

(शुकनासोपदेशादनन्तरं पूर्वाद्धं यावत्)

नवीन पाठ्यक्रमानुसार लघु एवं अतिलघु
प्रश्नोत्तर सहित

लेखकः—

श्री शिवप्रसाद द्विवेदी

३

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
वाराणसी

परीक्षापयोगी प्रश्नोत्तरात्मक पुस्तकें (संस्कृत भाषा में)

अभिधावृत्तिमातृका-सोपानम् । डॉ. शिवप्रसाद द्विवेदी
 अलङ्कारशास्त्रस्येतिहासः । परमेश्वरदीन पाण्डेय
 उत्तररामचरितादर्श । डॉ. रमाशंकर मिश्र
 कर्पूरमंजरी-दीपिका । गौरीनाथ मिश्र 'भास्कर'
 कादम्बरी-कला-प्रकाशः । डॉ. नरेश झा
 कादम्बरी-सोपानम् । शिवप्रसाद द्विवेदी
 काव्यप्रकाश-रहस्यम् । श्रीरामजीलाल शर्मा
 काव्यमीमांसा-दीपिका । वेदव्यास शुक्ल (१-५ अध्याय)
 काव्यशास्त्रस्येतिहास-सोपानम् । डॉ. शिवप्रसाद द्विवेदी
 काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तेः-आलोकः । (तृतीयाधिकरण प्रश्नोत्तरी) । डॉ. नरेश झा
 किरातार्जुनीय-रहस्यम् । डॉ. कृष्णदेव प्रसाद । १-२ सर्ग, ३-६ सर्ग
 कुमारसम्भवम्-रहस्यम् । श्री रामप्रसाद त्रिपाठी । १-२ सर्ग
 कुवलयानन्दालोकः । डॉ. नरेश झा
 चन्द्रकलानाटिका-रहस्यम् । परमेश्वरदीन पाण्डेय
 चन्द्रालोक-रहस्यम् । मानवल्ली तथा बेताल
 चम्पूरामायण सोपानम् । डॉ. शिवप्रसाद द्विवेदी
 तर्कभाषा-सोपानम् । डॉ. शिवप्रसाद द्विवेदी
 तर्कसंग्रह-रहस्यम् । श्रीकीर्त्यानन्द झा
 दशकुमारचरित-सोपानम् । डॉ. शिवप्रसाद द्विवेदी
 ध्वन्यालोक-प्रकाशिका । श्री राजेन्द्रप्रसाद कोट्यारी
 नलचम्पू-रहस्यम् । पं. परमेश्वरदीन पाण्डेय
 नाट्यशास्त्र-प्रश्नोत्तरी । १-७ अध्याय; १७-२० अध्याय
 नैषधीयचरित-प्रश्नोत्तरी । मिश्र एवं द्विवेदी । १-५ सर्ग; १०-१३ सर्ग
 परमलघुमञ्जूषा-सोपानम् । डॉ. शिवप्रसाद द्विवेदी
 परिभाषेन्दुशेखर-सोपानम् । डॉ. शिवप्रसाद द्विवेदी
 पाणिनीयशिक्षा-सोपानम् । डॉ. बालगोविन्द झा
 प्रतिमानाटक-रहस्यम् । डॉ. रमाशंकर त्रिपाठी
 प्रबन्धसङ्ग्रहः (व्याकरणाचार्य निबन्ध) । डॉ. ब्रह्मानन्द त्रिपाठी
 भट्टिकाव्य-दर्पणः । स्वामी प्रज्ञान भिक्षु । १-४ सर्ग, ५-८ सर्ग
 भट्टिकाव्यालोकः । डॉ. रमाशङ्कर मिश्र । १४-१७ सर्ग, १८-२२ सर्ग
 भारतीयसंस्कृति-सोपानम् । आचार्य शिवप्रसाद द्विवेदी
 मध्यसिद्धान्तकौमुदी-चन्द्रिका । आचार्य विजयमित्रशास्त्री (१-४ खण्ड) सम्पूर्ण

॥ श्रीः ॥

चौखम्बा सुरभारती ग्रन्थमाला

२६८

कादम्बरीसोपानम्

(शुकनासोपदेशादनन्तरं पूर्वाद्धं यावत्)

नवीन पाठ्यक्रमानुसार लघु एवं अतिलघु
प्रश्नोत्तर सहित

लेखकः—

श्री शिवप्रसाद द्विवेदी

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
वाराणसी

प्रकाशक

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)

के. 37/117 गोपालमन्दिर लेन

पो. बा. नं. 1129, वाराणसी 221001

दूरभाष : 2335263, 2333431

सर्वाधिकार प्रकाशकाधीन

पुनर्मुद्रित संस्करण 2003 ई.

मूल्य : 45.00

अन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

38 यू. ए. बंगलो रोड, जवाहर नगर

पो. बा. नं. 2113

दिल्ली 110007

दूरभाष : 23956391

चौखम्बा विद्याभवन

चौक (बैंक ऑफ बड़ौदा भवन के पीछे)

पो. बा. नं. 1069, वाराणसी 221001

दूरभाष : 2420404

भूमिका

संस्कृतगद्यकाव्येषु कादम्बरी सर्वोत्तमं गद्यकाव्यमास्ते इति नास्ति तिरोहितं विपश्चिदपश्चिमेभ्यः । काव्यमिदं गद्यकाव्यस्य काव्यकोटौ सन्निविष्टमास्ते । महाकवेः बाणभट्टस्य द्वे गद्यकाव्ये समुपलभ्येते, हर्षचरितं कादम्बरी च । तत्र हर्षचरितं आख्यायिकाकोटवाटीकते, किन्तु कादम्बरी तु पूर्णतया कल्पनाप्रधानत्वात् कथैवास्तीति समीक्षकणामभिमतः । कादम्बरीमिमां वीक्ष्यास्याः नैके समीक्षकाः प्रशंसनमकार्षुः । समीक्षकणां तासु वाणीषु अत्रोद्भूयन्ते काश्चन विदुषां मनोमोदाय—

(१) 'युक्तां कादम्बरी श्रुत्वा कवयो मौनमाश्रिताः ।

बाणध्वानावनध्यायो भवतीति स्मृतिर्यतः ॥

(सोमेश्वरः कीतिकौमुद्याम्)

(२) 'जाता शिखण्डिनी प्राग् यथा शिखण्डी तथावगच्छामि ।

प्रागल्भ्यमधिकामाप्तुं वाणी बाणो बभूव ।'

(गोवर्द्धनाचार्यः आर्यासप्तशयाम्)

(३) रूचिरस्वरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति ।

तत्किं तरुणी ? नहि नहि वाणी बाणस्य मधुरशीलस्य ।

(धर्मदाससूरिः)

(४) वाणीपाणिपरामृष्टवीणानिकवाणहारिणीम् ।

भावयन्ति कथं नान्ये भट्टबाणस्य भारतीम् ॥

(गङ्गादेवी)

(५) शश्वद्बाणद्वितीयेन नमदाकारधारणा ।

धनुषेव गुणाढ्येन निःशेषो रञ्जितो जनः ॥

(त्रिविक्रमभट्टः)

(६) सुबन्धुवीणाभट्टश्च कविराज इति त्रयः ।

वक्रोक्तिमार्गनिपुणाः चतुर्थोविद्यते नवा ।

(कविराजः राधवपाण्डवीये)

(७) हृदिलनेन बाणेन यनमन्दोऽपि पदक्रमः ।

भवेत् कविकुरङ्गाणां चापलं तत्र कारणम् ॥

(त्रिलोचनभट्टः)

(८) सहर्षचरिताख्यादभुतकादम्बरी कथा ।

बाणस्य वाण्यनार्ये स्वच्छन्दा भ्रमति क्षितौ ॥

(राजशेखर)

इत्थमनेकेषां संस्कृतकाव्यसमलोचकानां विलसन्ति बह्व्यं क्र
महाकविबाणप्रशंसापराः सूक्तयः । अतएव कादम्बरी प्रख्याततमा वर्तते विश्ववाङ्म
येस्वकाव्यसौष्ठवस्वाभाविकालङ्कार प्रयोग देशकाल पत्रानुसारिभाषावि
धरसप्रवाह तदनु कूलगुपरीति वृत्तीन् समुचित प्रयोगकृते ।

यत्तु पाश्चात्येन समालोचकेन बेवरमहोदयेनास्य काव्यस्य समा
बाहुल्यजन्यार्थाविगमावरोधरूपस्य दोषस्य निर्देशः कृतः तत्र तु "नैष स्थाणोरपरा
यदेनमन्थो न पश्यतीति" यास्कसूक्तिरेवसमाधानम् । अतएव कादम्बरीमेवाश्रित
महाकविर्बाणभट्टस्य यशः सर्वत्र प्रसूमस्मास्ते

सेयं कादम्बरी आचार्यकक्षापरीक्षायां पाठ्यग्रन्थरूपेण साहित्य विषयस्य
निर्धारिता वर्तते । अस्याः वर्णनान्यतीव रोचनानि सन्ति काठिन्यमयानि च । अतए
कादम्बर्या नामैव श्रुत्वा सहसा छात्रकदम्बस्य मनसि जायते काठिन्याभास
तमिमेवापाकर्तुं धिया चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनप्रबन्धभिः नियुक्तेऽयं ज
निर्मातुमिदं सोपानम् । अनेन सोपानेन द्वारा छात्रकदम्बकस्य नूनमुपकारः सम्पत्स्य
इति विश्वसिति विदुषां वशंवदः ।

शिव प्रसाद द्विवे

वेदान्त विभागाध्य

श्री हनुमत् सं० म० विद्यालय

अयोध्यायक

कादम्बरीसोपानस्य

विषयानुक्रमः

समालोचनात्मको भागः

क्रम संख्या	प्रश्नाः	पृष्ठ संख्या
(१)	संस्कृतगद्यसाहित्यस्य विकासक्रमं लिखत	१
(२)	बीणभट्टस्य परिचयं लिखत	४
(३)	बाणोच्छिष्टं जगत् सर्वमिति सूक्तिं विशदयत अथवा गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति इति सूक्तिं विशदयत अथवा बाणः कवीनामिह चक्रवर्ती इति सूक्तिं विशदयत	७
(४)	कादम्बर्याः पूर्वाद्धस्य कथां स्वसंस्कृतेनोपवर्णयत	९
(५)	कादम्बरीमाश्रित्य निम्नांकितेषु कयोश्चन वर्णनंकृतत	११
(१)	चन्द्रापीडस्य दिग्विजयवृत्तान्तम्	११
(२)	अच्छोदसरोवरवर्णनम्	१२
(३)	शिव सिद्धायतनवर्णनम्	१४
(४)	महाश्वेतावर्णनम्	१४
(५)	महाश्वेतया आत्मवृत्तान्तवर्णनम्	१५
(६)	पुण्डरीकमहाश्वेतयोः प्रणयस्य वर्णनम्	१८
(७)	पुण्डरीकजन्मवृत्तान्तवर्णनम्	२०
(८)	कपिञ्जलेन कामाकुलपुण्डरीकस्य दशावर्णनम्	२१
(९)	महाश्वेताभिसार वर्णनम्	२३
(१०)	चन्द्रापीडेन महाश्वेता सान्त्वनावर्णनम्	२३
(११)	कादम्बरीजन्मादि वर्णनम्	२४
(१२)	महाश्वेतया कादम्बर्याः सविधे चन्द्रापीडानयनवर्णनम्	२५
(१३)	कादम्बरीवर्णनम्	२६
(१४)	कादम्बरीचन्द्रापीडयोः परस्परानुराग वर्णनम्	२७

(१५) कादम्बरीप्रतिहारवृत्तान्तवर्णनम् २९

व्याख्यात्मको भागः

- (१) ततः कतिपयदिवसापगमे च राजा -----राजलक्ष्मीः ३२
- (२) अनन्तरमरिवलमन्तःपुर परिवृतया च ----- सिंहासनमारूरोह ३३
- (३) निर्गच्छंश्च अभ्यन्तरावस्थितएव----- दिवसं ददश ३५
- (४) विनिर्गतश्च ससम्भ्रमं ----- शातक्रतवीमाशमभिप्रतस्थे ३६
- (५) सर्वतश्च कुलपर्वताकारैः ----- इव सञ्जज्ञे ३७
- (६) क्रमेण च प्रसर्पतो बलस्य पुरः ----- मूर्ध्निवाभवज्जनस्य ३९
- (७) शनैः शनैश्च स्वेच्छया परिभ्रमन् ----- पृथिवी विचचार ४०
- (८) अवतीर्य च व्यपनीतपर्याणमिन्द्रायुधमकरोत् -----
पिण्डीकृतमुत्तरीयं निषसाद ४१
- (९) तच्च पवनोद्धूतैः इतस्ततः -- चतुर्मुखं भगवन्तं अम्बकम् ४३
- (१०) आसीच्च तस्य चेतीस खल्वसाध्यम् नाम तयसम् ---
मूल्ययेष्वाहारेषुणयः ४४
- (११) उच्छ्विसितैः सह विस्मृतनिमेषेण -- तमतिचरं व्यलोकयम् ४६
- (१२) उत्क्षिप्य नीयमानेव तत्समीपमिन्द्रियैः ----- हृदयमाविशद्रागः ४७
- (१३) अथकृत प्रणामायांमयि ----- मनयदङ्गः ४८
- (१४) तदा तस्याप्यभिनवागतमदनं ----- दशदिशः ४९
- (१५) तथा तु तस्यातिप्रकटया विकृत्या द्विगुणी-- हृदयभिलाषः कथ्यते ५१
- (१६) अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदवस्थं ----- यौवनमस्खलितमिति ५२
- (१७) उपसृत्य च तस्मिन्नेव शिलातलैकपाश्वर्णे --शनैः शनैः
अवदत् ५३
- (१८) तत्र च मार्गलताकुसुमरजोधूसरं ----- अतित्वरितमगच्छम् ५४
- (१९) इत्येवमात्मवृत्तान्तमावेदयन्त्या एव ----- इन्धनतामुपनेतुम् ५५
- (२०) एवमुक्ता दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य ----- तदलंश्रूयताम् ५७
- (२१) अत्रान्तरे झटिति चन्द्रमण्डलनिर्गतो ----- उदपतत् ५८
- (२२) प्रत्युषसि तूत्थाय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा --- स्थाणुमाश्रिता ६१
- (२३) अपरेद्युश्च कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तातः ---गृहानयाक्षीत् ६२

- (२४) अतिवहलतया च तस्य कन्यकजनस्य -----
 मन्मथसहसमदाक्षीत् ६३
- (२५) उचितव्यापारापदेशेन कुमारिकाणां ---- मिवाभ्यस्यन्तीनामपश्यत् ६४
- (२६) यत्र च कन्यकाजनस्य कपोलतलालोक एव---कुसुमप्रकराः ६५
- (२७) तथाहि चामरिके मिथ्यामुग्धतां ----- मुपययौ ६६
- (२८) अथ तस्याः कुसुमायुध एव ----- कपटमभूत् ६८
- (२९) पुनश्चाचिन्तयत् प्रायेण मानुष्यक ---- शिखरमारुराहे ६९
- (३०) भूयश्च चिन्तितवान् किमनेन ---- पुरःस्थापयति ७१
- (३१) चन्द्रापीडस्तु विस्मयमानः -----विसर्जयाम्बभूव मदलेखाम् ७३
- (३२) अथ चन्द्रापीडः ससम्भ्रममुत्थायागच्छन्तीम्-----भूमिमेवाभजत् ७४
- (३३) अथ सर्वासु चासीनासु तासु-----गरीयस्त्वमइति। ७५
- (३४) अथ कादम्बरी सखि ! महाश्वेते ! स्वाधीनोऽयं
 -----वहिस्तोरणादनुवन्नाज ७७
- (३५) अथ चित्तज्ञैर्प्रतिहारैः प्रतिषिद्धानुगमने -- अस्मद्विषयिणीकथा ७८
- (३६) चन्द्रापीडस्तु समुपसृत्य पूर्ववदेव -----करकिसलयेन
 पस्पर्श ७९
- (३७) चन्द्रापीडस्तु सपदि कृतसकलागमनो -----शोभतेनवालता'इति ८१
- (३८) स्वस्ति ! उज्जयिनीतः सकलराजन्यशिखण्ड----भिन्नार्थमेवादर्शयत् ८३
- (३९) सुहृदादि साधनमक्लेशयता शनैः शनैः ----- पृच्छन्प्रतस्थे ८४
- (४०) एवं वादिनी भूयस्तामहमेवमवोचम् ----- ते हृदयदयितम् ८५

सम्पूर्णः विषयानुक्रम

कादम्बरीसोपानम्

(शुकनाशोपदेशादनन्तरं पूर्वाद्ध यावत्।)

समालोचनात्मको भागः

प्रश्न १- संस्कृतगद्यसाहित्यस्य विकासक्रमं लिखत।

उत्तरम्- संस्कृतभाषायाः साहित्ये गद्यस्य प्रयोगोऽतीव प्राचीनकालतो दृश्यते। तदात्वे गद्यस्याधिकं महत्त्वं स्वीक्रियते स्म। अतएव कथ्यते "गद्यं कवीनां निकषं वदन्तीति"। संस्कृतभाषायाः कृष्णयजुर्वेदे, ब्राह्मण ग्रन्थेषु, उपनिषत्सु, निरुक्ते, महाभारते, श्रीमद्भागवतमहापुराणादिष्वपि गद्यस्योत्कृष्टं स्वरूपमुपलभ्यते। परवर्तिकाले तु वेदानां व्याख्यां सायणः गद्ये एवाकार्षीत्। सर्वेषां पद्यकाव्यानां टीका, भाष्याण्यपि गद्यमयानि सन्ति। सुबन्धोः वासवदत्ता, दण्डिनो दशकुमारचरितम्, बाणभट्टस्य हर्षचरितम्, कादम्बरी च, अम्बिकादत्त व्यासस्य शिवराजविजयनामकं गद्यकाव्यं चापि गद्य एव समुपलभ्यन्ते। तत्त्वज्ञानविषयकाः समे ग्रन्थाः, वेदान्तदर्शनस्य भाष्याणि, ज्योतिः शास्त्रस्य ग्रन्थाः, भाषाशास्त्रस्य ग्रन्थाश्चापि गद्ये एव समुपलभ्यन्ते। व्याकरण शास्त्रस्यापि प्रायेण समे ग्रन्थाः गद्ये एव सन्ति। अतएव परवर्तिकाले संस्कृतगद्यस्य विपुलो विकासः समभवदिति नास्ति तिरोहितं विपश्चिदपश्चिमेभ्यः।

ऐतिहासिकगवेषणाभिरयमर्थः स्पष्टो भवति यत् वैदिकसाहित्ये गद्यस्य प्रारम्भिकं रूपं दृश्यते। आचार्यबलदेव उपाध्यायानुसारेण वैदिककालादारभ्य मध्यकालपर्यन्तं गद्यस्य विकासस्य मनोरममैतिह्यं लभ्यते।

समुपलभ्यमानस्य गद्यस्य संस्कृतभाषायां द्वे रूपे समुपलभ्येते वैदिकं संस्कृतं लौकिकं संस्कृतं च। वैदिक संस्कृतगद्यापेक्षया लौकिकसंस्कृतस्य गद्यं प्रौढं, समासबहुलं, सहृदयहृदयहारं च वर्तते, किन्तु भयोरेव प्रकारयोः संस्कृतम् वैशिष्ट्यं पार्थक्यं सौन्दर्यविशेषं च विभर्ति। वैदिक गद्येषु समासाः तथाविः

भाः दीर्घाः नहि सन्ति। ह, वै, उ, प्रभृतीनामव्ययानां प्रयोगः वाक्यालङ्काररूपेण

क्रियते स्म। वैदिकसाहित्यस्य गद्येषूपमारूपकालङ्कारयोः कमनीयः
हृदयावर्जकश्चसन्निवेशः समुपलभ्यते। तथा चात्रार्थर्ववेदस्य गद्यस्य रूपमुदहरणरूपेण
प्रस्तूयते-

“ब्राह्म्य आसीदीयमान एवं स प्रजापतिं समैरयत। स प्रजापतिः सुवर्णमात्मनः
पश्यत् तत्प्रजानयत्। तदेकमत्रभवत् तल्लाभमभवत् तन्महदभवत् तज्ज्येष्ठमभवत्।।
तद् ब्रह्माभवत् तयोऽभदत् तन्मर्त्यमभवत् तेन प्रजायत।।”

(अथर्ववेद १५१)

किन्तूपनिषद्ग्रन्थेषु गद्यस्य स्वरूपं निम्नांकितप्रकारकं समुपलभ्यते- 'यत्र
नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति, तद्भूमा। अथ यन्नान्यत्
पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद् विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ
यदल्पं तन्मर्त्यम्।

(छान्दोग्योनिषत् ७।२४)

पुराणेषु लौकिकवैदिकयोरुभयोरेव संस्कृतसाहित्यस्य गद्यस्य रूपं मिश्रितं
समुपलभ्यते। पौराणिकगद्ये अलङ्काराणां प्रयोगः समुपलभ्यते। भाषा चापि
प्रसादगुणसम्पन्ना जाता। विष्णुपुराणे श्रीमद्भागवतपुराणे चापि गद्यस्योत्कृष्टं
रूपं समुपलभ्यते। अत्रोदाहरणार्थम् विष्णुपुराणस्य गद्यस्य रूपमुपस्थाप्यते-

“यथैव व्योम्नि बहिनपिण्डोपमं त्वामहमपश्यं तथैवाद्याग्रतो गतमप्यत्र
भगवतः किञ्चिन्न प्रसादीकृतं विशेषमुपलक्ष्यामीत्युक्ते भगवता सूर्येण
निजकण्ठादुन्मुच्य स्यमन्तकनाम महामणिवरमवतार्य एकान्ते न्यस्त।

(विष्णुपुराणाम्)

श्रीमद्भगवते महापुराणे तु पण्डितानामपि परीक्षा भवति कृता। अस्य
पुराणस्य पञ्चमः संपूर्ण एव स्कन्धः गद्यमयो विद्यते। तत्र गद्यस्यातीवोत्कृष्टं
रूपं दृश्यते। तथाहि -

अथ हि भगवानादिदेव एतस्य गुणविसर्गस्य परिबृंहणानुध्यान
व्यवसितसकलजगदभिप्राय आत्मयोनिरखिलनिगमनिजगणपरिवेष्टितः स्वभवनादवततार।

(श्रीमद्भगवतम् ५१/१७)

अत्रेदमवधेयमास्ते यत् संस्कृतसाहित्यस्य कवयो लेखकाश्च प्रायेण
जनतायाः रुचिं सौविध्यं चाप्यवलोक्य पद्येष्वेव आयुर्वेद,
ज्योतिष्शास्त्रगणितादिकानाञ्च ग्रन्थानलेखिषुः, अतएव गद्यस्य प्रचार अतीव

सीमित एवासीत्। अस्य प्रचुरं प्रयोगं तु प्रचारयामासुः भाष्यकाराः शास्त्रीयग्रन्थाकाराश्च। भगवान् पतञ्जलिः गद्ये एव व्याकरण महाभाष्यस्य प्रणयनमकार्षीत्। अस्य ग्रन्थस्य गद्यमतीव प्राञ्जलं प्रसादगुणसमन्वितं भावगाभीर्यसमलङ्घित चास्ते। महाभाष्यस्य व्याख्यां कैयटः गद्ये एवालेखीष्ट। महाभाष्यस्य गद्यस्यात्रैकमुदाहरणमुपस्थाप्यते -

“ये पुनः कार्याभावानिवृत्तौ तावत् तेषां यत्नः क्रियते। तद्यथा घटेन कार्यं करिष्यन् कुम्भकारकुलं गत्वाह-“कुरु घटं कार्यमनेन करिष्यामीति। न तद्वच्छब्दान् प्रययुक्षामो वैयाकरणकुलं गत्वाह- कुरुशब्दान् प्रयोक्ष्ये” इति। तावत्येवार्थमुपादाय शब्दान् प्रयुज्यते। इति।”

अनेन प्रकारेण शबरस्वामी मीमांसासूत्राणां गद्य एव शाबरभाष्यस्य प्रणयनमकार्षीत्। भगवान् शङ्कराचार्यः ब्रह्म सूत्राणामुपनिषदाम्, गीतायाश्च भाष्यं प्रणैषीत् गद्ये एव। श्रीरामानुजाचार्योऽपि श्रीभाष्यस्य गीताभाष्यस्य, वेदार्थसंग्रहस्य, वेदान्तदीपस्य, गद्यत्रयस्य च प्रणयनं गद्येष्वेवाकार्षीत्। रामानुजाचार्यं प्रणीता ग्रन्थाः स्वतेरसमस्ताचार्यपेक्षया भषायाः दृष्ट्या हृदयानि संस्पृशन्ति।

सुबन्धुकृता वासवदत्ता तु कल्पनाप्रधाना प्रतिपदश्लेषमयी च वर्तते। वासवदत्ता संस्कृतगद्यस्य कठिनतमं रूपं भवितुमर्हति। नलचम्पू ग्रन्थस्यापि गद्यम् काठिन्यं न जहाति क्वापि। आचार्यस्य दण्डिनः गद्यकाव्यं दशकुमार चरितमतीवमनोज्ञं सहृदय हृदयाह्लादकं, लालित्यगुणलसितञ्चापि वर्तते।

१५० ईस्वीयस्य रुद्रदामन गिरनारशिलालेखस्येदमवतरणमत्र दर्शनीयमास्ते। तथाच- “प्रमाणमानोन्मान स्वरगतिवर्णसारस्वत्यादिभिः परमसवर्णव्यञ्जनैरुपेतां मूर्तिना स्वधर्मार्थगतक्षत्रपनाम्ना नरेन्द्रकन्यास्वयम्बरानेकमाल्यप्राप्तदाम्ना महाक्षत्रपेण रुद्रदाम्ना सेतुं सुदर्शनतरं कारितम् ।”

अत्र गद्यस्य शैली अलङ्कृता वर्तते। गुप्तकालीनशिलालेखस्यापि शैल्येतादृशीवाभाति ।

महाकविबाणभट्टस्य समये तु गद्यकाव्यस्य विकासः स्वोत्कर्षस्य काष्ठामनुम्बत्। बाणभट्टस्य कादम्बरीमवलोक्य विद्वोसोऽस्य गद्यकाव्यस्य नैकधा प्रशंसामकार्षुः। सोमेश्वरः कीर्तिकौमुद्यामाह-

‘युक्तां कादम्बरीं श्रुत्वा कवयो मौनमाश्रिताः।

बाणध्वनावनध्यायो भवतीति स्मृतिर्यतः।।’ इति।

गङ्गादेव्या त्वभिहितम्-

'वाणीपाणि परामृष्टवीणानिक्वाण हारिणीम् ।

भावयन्ति कथं नान्ये बाणभट्टस्य भारतीम् ॥' इति ।

कविराजेन तु राघवपाण्डवीयेऽभिहितम्-

'सुबन्धुर्बाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः।

वक्रोक्तिमार्गनिपुणाः चतुर्थो विद्यते नवा॥' इति ।

जयदेवस्त्वाह- हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः" इति ।

पार्श्वत्वा अपि समीक्षकाः बाणभट्टस्य गद्यकाव्यकलाया विषये भूरि भूरि प्रशंसां कुर्वन्ति। बाणभट्टस्य गद्यस्योदाहरणमध्येकमत्र प्रस्तूयते -

'आसीदशेषनरपति शिरः समभ्यर्चितशासनः पाकशासन इवापरः चतुरुदधिमालामेखलायाः भुवोभर्ता प्रतागानुराणावनत समस्त सामन्तचक्रः चक्रवर्ति लक्षणोपेतः चक्रधर इव करकमलोपलक्ष्यमाण- शंखचक्रलाञ्छनः, हर इव जितमन्मथः गुह इवाप्रतिहतशक्तिः, कमलयोनिरिव विमानीकृतराजहंसमण्डलः, जलधिरिवलक्ष्मीप्रसूतिः, गर्गा प्रवाहा इव भगीरथ पथप्रवृत्तः, रविरिव प्रतिदिवसोपजायमानोदयः, मेरुरिवसकलोपजीव्यमानपादच्छायः -----।' इति।

परवर्तिगद्यकाव्यानि बाणभट्टस्य कादम्बर्या हर्षचरितेन चातीवप्रभावितान्यभूवन्। धनपालस्य तिलकमञ्जरी, वादीभसिंहस्य गद्यचिन्तामणिः, हृषीकेशभट्टाचार्यस्य 'प्रबन्धमञ्जरी' अम्बिकादत्तव्यासस्य 'शिवराजवियः' प्रभृतीनि सम्पूर्णानि गद्यकाव्यानि बाणभट्टस्य गद्यकाव्येन नूतनं प्रभावितानि सन्ति।

प्रश्न २- बाणभट्टस्य परिचयं लिखत।

संस्कृतगद्यसाहित्ये दण्डिसुबन्ध्वोरनन्तरमेव महाकवेर्बाणभट्टस्य स्थानं समुपलभ्यते, ऐतिह्यस्य दृष्ट्या। अस्य महाकवेः चरित्रं कालश्च तिरोहितौ न स्तः। महाकविरयं कान्यकुब्जाधिपतेः शिलादित्यहर्षवर्धनस्य सभापण्डित आसीत्। हर्षवर्धनस्य कालः ख्रीष्टाब्दस्य ६०६ वर्षादारभ्य ६४७ वर्षं यावत्स्वीक्रियते। बाणभट्टस्याप्ययमेव कालः स्वीक्रियते। बाणभट्टः निम्नांकितानां ग्रन्थानां प्रणयनमकार्षीत्-

(१) हर्षचरितम्- काव्यमिदं गद्यकाव्यस्य आख्यायिकाकोटौ सन्निविष्टमास्ते।

(२) कादम्बरी- इदं हि गद्यकाव्यं गद्यकाव्यस्य कथाकोटौ सन्निविष्टते।

(३) पावर्तती परिणयः- नाटकप्रदमास्ते।

(४) मुकुटताडितकम्- इयं नाटकमस्य महाकवेः रचनास्ति ।

किन्तु एतेषु कादम्बरीहर्षचरिते एवाश्रित्य महाकवेरस्य संस्कृतगद्यसाहित्ये महद्यशो धवलायते।

कादम्बर्याः मङ्गलचरणस्यान्तिमश्लोकेषु स्ववंशस्यपरिचयं निम्नांकितप्रकारेणोपस्थापयामास बाणभट्टः -

'वभूव वात्स्यायन वंशसंभवो द्विजा जगद्गीत गुणोऽग्रणी सताम्।
अनेकगुप्तार्चित पादपद्मजः कुबेरनामांश इव स्वयम्भुवः॥
उवास यस्य श्रुतिशान्तकल्मषे सदापुरोडाशपवित्रिताधरे।
सरस्वती सोमकषायितोदरे समस्तशास्त्रस्मृतिबन्धुरे मुखे॥
जगुर्गृहेऽभ्यस्त समस्तुवाङ्मयैः ससारिकैः पञ्चरवर्तिभिः शुकैः।
निगूह्यमाणाः वटवः पदे यजूर्षि सामानि च यस्य शङ्किताः॥
हिरण्यगर्भो भुवनगण्डकादिव क्षपाकरः क्षीरमहार्णवादिव।
अभूत् सुपर्णो विनितोदरादिव द्विजन्ममनामर्थपतिः पतिस्ततः॥
* * * * *

स चित्रभानुं तनयं महात्मनां सुतोत्तमानां श्रुतिशास्त्रशालिनाम्।
अवाप मध्ये स्फटिकोपलोपमं क्रमेणकैलासमिव क्षमाभूताम्।
महात्मनो यस्य सुदूरनिर्गताः कलङ्कमुक्तेन्दुकलामलत्विषः।
द्विषन्मनः प्राविशिशुः कृतान्तरा गुणा नृसिंहस्य नखाकुशा इव।
दिशामलीकालकभङ्गतांगतः त्रयीवधूकर्णतमालपल्लवः।
चकार यस्या वरधूमसञ्चयो मलीमसः शुक्लतरं निजं यशः॥
सरस्वती पाणिसरोजसम्पुट प्रमृष्टहोमश्रमशीकराम्भसः।
यशोशुशुक्लीकृत सप्तविष्टपात् ततः सुतो बाण इति व्यजायत॥
द्विजेन तेनासतकण्ठकौण्ड्यया महामनोमोहमलीमसान्धया।
अलब्धवैदग्ध्य विलासमुग्धया धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा॥ इति।

हर्षचरितस्य प्रथमोच्छ्वासानुसारेण बाणभट्टस्य वंशस्य मूलपुरुषः वत्सनामा विद्वान् ब्राह्मण आसीत्। विन्ध्यप्रदेशस्य हिरण्यवाह नामकस्य महानदस्य तीरस्थिते प्रीतिकूटनाम्नि ग्रामे तस्य निवास आसीत्। बाणभट्टः स्वयम् वात्स्यायन गोत्रसमुद्भूतस्य कुबेरस्य प्रपौत्र आसीत्। कुबेरः उपपदराजभिः

समर्चितपादपङ्क्तौ बभूव। कुबेरस्यात्मजः अर्थपतिः, अर्थपतेश्चात्मजः चित्रभानुरभूत्। बाणभट्टस्य मातुर्नाम राजदेव्यासीत् तस्य गुरुः भर्तुरभूत्। बाणभट्टस्यात्मजस्य नाम भूषण भट्टोऽभवत्। तस्यासवर्णभ्रातरौ चन्द्रसेन्मातृषेणावास्ताम्। भाषायाः कविरीशानो बाणभट्टस्य परममित्रमासीत्।

बाणभट्टस्य शैशवकाले एव तस्य माता स्वर्गजगाम, तस्य चतुर्दशवर्षस्यावस्थायां पितुरपि शाश्वतिको विप्रयोगो बभूव। तदनन्तरं वेदानां विद्वान् बाणभट्टः स्वकीयया बालसुलभया चपलतया प्रेरितः स्वपितृपितामहार्जितं वैभवं विस्मृत्य देशान्तरदर्शनसमीहया प्रेरितः सन् मित्रैः साकं गृहान्निर्गत्य पर्यटन् नैकेषु राजकुलेष्वगमत्। अनन्तरं सः स्वजन्मभूमिं प्रत्यागात्। दारग्रहणं च कृत्वा गृहस्थाश्रममङ्गीचकार। बाणभट्टस्य प्रसिद्धिं श्रुत्वा श्रीहर्षस्य सहोदरः श्रीकृष्णस्तमाकारयामास। तदनन्तरं कान्यकुब्जं गत्वा श्रीहर्षस्य सभायां महाकवेः पदमवाप्तवान् बाणभट्टः।

बाणभट्टः श्रीहर्षचरितनाम्नि गद्यकाव्ये अष्टोच्छ्वाससमन्विते श्रीहर्षस्य चरित्रवर्णनमकार्षीत्। श्रीहर्षचरितं नाम काव्यमाख्यातिकाकोटावाटीकते। तत्र प्रथम उच्छ्वासे महाकवेरस्य बाणभट्टस्य चरित्रस्य वर्णनं कृतमास्ते। ग्रन्थोऽयमपूर्णो वर्तते। अनैनैव प्रकारेण कादम्बर्यपि अपूर्णवास्ते। हर्षचरितं तु ऐतिह्यं तथ्यं विभर्ति किन्तु कादम्बरी तु नवीनाभिः कल्पनाभिः समुपेता वर्तते।

हर्षचरितस्य मङ्गलश्लोकेषु वासवदत्ता भट्टारहरिश्चन्द्र-सातवाहन प्रवरसेन-भास-कालिदास- बृहत्कथादीनां चर्चा समुपलभ्यते। श्रूयते यत् स्वमृत्युसमयं समीपवर्तिनमनुमाय बाणभट्टः कादम्बरीम् कः पूरयिष्यतीति, जिज्ञास्यमानः स्वतनयं समक्षं विद्यमानं शुष्कं वृक्षं निर्दिश्य तद्वर्णनं कर्तुमादिदेश। तस्य वैयाकरणेन पुत्रेणाभिहितं शुष्को वृक्षः तिष्ठत्यग्रे।' इति' किन्त्वनलङ्कारिकेणाभिहितं यत् 'नीरसतरुरिह विलसति पुरतः'। तथाविधं तद्वाक्यं श्रुत्वा तमेव कादम्बरीम् पूरयितुमाह बाणभट्टः। बाणभट्टस्यास्यात्मजस्य नाम पुलिन्दभट्ट आसीत्। तिलकमञ्जरीकारेणाप्यभिहितम्-

केवलोऽपि स्फुरन्बाणः करोति विमदान्कवीन् ।

किं पुनः कल्पसंधानः पुलिन्दकृतसन्निधिः।' इति।

कादम्बरी स्वयं पूर्वाद्धोतरार्द्धभागाभ्यां प्रविभक्ता विद्यते। अयमुत्तरार्द्धभाग एव पुलिन्दभट्टस्य रचना वर्तते। अत्रापि वर्णनवैचित्र्यं कमनीयता च विलसति तस्मात्।

पुलिन्दभट्टो निरभिमानः गभीरविद्वानासीदिति निम्नांकितेन श्लोकेनैवाभाति-

‘याते दिवं पितरि तद्वचसैव सार्धं विच्छेदमाप भुवि। यस्तुकथाप्रवनः।

दुःखं सतां तदसमाप्तिकृतं विलोक्य प्रारब्ध एव च मया न कवित्वदर्पात्।’

संकुचितेन मनसा तेनोक्तम्-

कादम्बरी रसभरेणसमस्त एव मत्तो न किञ्चिदपि चेत्तयते जनोऽयम्।

भीतोऽस्मि यन्न रसवर्णनवर्जितेन तच्छेषमात्मवचसाप्यनुसंदधानः।। इति।

समीक्षकाः कादम्बर्याः उपजीव्यं गुणाद्येन महाकविना प्रणीतां वृहत्कथां स्वीकुर्वन्ति।

हर्षचरितकादम्बर्यावुभावेवग्रन्थौ भारतवर्षस्य सप्तमशताब्दस्य राष्ट्रीयचेतनायाः प्रतिनिधिभूतौ ग्रन्थौ स्तः।

प्रश्न ३- (१) बाणोच्छिष्टं जगत् सर्वम् इति सूक्तिं विशदयत।

अथवा (२) गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति, इति सूक्तिं विशदयत

अथवा (२) बाणः कवीनामिह चक्रवर्ती, इति सूक्तिं विशदयत।

उत्तरम्- संस्कृतसाहित्ये शैल्याः दृष्ट्या त्रिप्रकारकाणि काव्यानि समुपलभ्यन्ते (१) पद्यकाव्यं, (२) गद्यकाव्यं, (३) चम्पूकाव्यञ्च। पद्यकाव्यानां रचना विविधेषु छन्दस्सु निबद्धा भवति। या रचनाः छन्दोबन्धनविहीना भावानुकूलार्थप्रकाशकैः पदैः सम्पन्नाः, सहृदयहृदयाह्लादिका च भवति समुचितालङ्कारगुणरसादिभिः समन्विता सा गद्यकाव्यं कोटावामाति। चम्पूकाव्यशब्देन तु सा रचनाभिधीयते यत्र गद्यपद्ययोरुभयोरेव भवति मञ्जुलस्समावेशः तथाचाभिहितं विश्वनाथेन साहित्यदर्पणकर्त्रा-गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते।’ इति।

गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति-सत्स्वेषु त्रिप्रकारेषु काव्यानामपि गद्यकाव्यप्रणयनमतीव कठिनं भवति। यतः पद्यकाव्येषु छन्दसां निबन्धनत्वात् समापतितमपि स्थूलनं तत्रैव निमज्जति, पद्यानां गेयात्मकत्वात्। गद्यकाव्येषु छन्दसां निबन्धनं तु नहि भवति; किन्तु तत्र देशकालपात्रावस्थानुसारेण पदानामलङ्काराणां रसानां गुणानाञ्च समावेश आवश्यको भवति। सकलसमीहितार्थप्रकाशनं पदैः सामान्यं कार्यं नास्ति। तथाविधानां समर्थानां पदानां प्रयोगनैपुण्यं तु कश्चित् प्रातिभ एव कविर्जानाति। तदर्थं काव्यकोशव्याकरणादिकानामसमः परिचयोऽनिवार्यो भवति।

इदमेव कारणमास्ते यत् विशाले संस्कृतवाङ्मये गद्यकाव्यानां संख्याऽलिंगण्या दृश्यते। पञ्चषाः सन्ति कवयो गद्यकाव्यप्रणेतारो ये लब्धप्रतिष्ठा अभूवन्। केचन बाणसुबन्धुदण्ड्यम्बिकादत्तव्यासधनपालादिकानामेव कवीनां गद्यकाव्यानि प्रख्यातान्यभूवन्। तत्रापि महाकविर्बाणस्तु शेखरायते। तस्य महाकवेः हर्षचरितं कादम्बरी च दर्शं दर्शं प्रशंसकाः पौरस्त्याः पाश्चात्याश्चापि मोमोदन्ते स्म, नैकविधां बाणी च वदन्ति स्म। गोवर्द्धनाचार्येणापि आर्यासप्तशत्यामभिहितम्-

“प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं बाणी बाणो बभूवेति।’ धर्मदाससूरिणाभिहितम्-
-रूचिरस्वरवर्णपदा रसभाववतीजगन्मनोहरति।

तत् किं तरुणी? नहि नहि बाणी बाणस्य मधुरशीलस्य।’ इति।

परञ्चैतत्सर्वं बाणस्य सर्वशास्त्रनिष्णातस्य पद प्रयोगविचक्षणस्य कलमेवाश्रित्य भवति कथितम्। तथाचात्रोदाहरणमेकमवलोकनीयम्।

सत्यपि रूपविलासोपहसित रतिविभ्रमे लावण्यवति विनयवत्यन्यवति हृदयहारिणि चावरोधजने, स कदाचिदनवरतदोलायमान- रत्नवलया घर्षरिकास्फालन-प्रकम्प-झणझणायमान-मणिकर्णपूरः, स्वयमारब्धमृदङ्ग-वाद्यः सङ्गीतकप्रसङ्गेन, कदाचिदविरल विमुक्तशरासारशून्यीकृतकाननो मृगयाव्यापारेण, काव्यप्रबन्धश्रमेण, कदाचिच्छास्त्रालापेन, कदाचिदाख्यानकाव्यायिकेतिहासपुराणाकर्णनेन, कदाचिदालेख्यविनोदेन, कदाचिद् वीणया, कदाचिद्दर्शनागतमुनिजनचरणशुश्रूषया, कदाचिदक्षरच्यूतकमात्राच्यूतक विन्दुमतीगूढचतुर्थपादप्रहेलिका प्रदानादिभिः वनितासम्भोगसुखपराङ्मुखः, सुहृत्परिवृतो दिवसमनैषीत्’ इति।

एतत्सर्वं समालोक्य समुचितमेवाभिहितं समालोचकैः’ गद्यं कवीनां निकषं वदन्तीति।

बाणः कवीनामिह चक्रवर्ती-यद्यपि सन्ति गद्यकाव्यानि नैकानि संस्कृतवाङ्मयसाहित्यसमवाये, तत्रापि कादम्बरी सर्वाणि स्वेतराणि काव्यानि वर्णनस्य विषयेऽतिशेते। तथा विधाः पदानामुचितप्रयोगाः भावानामार्जवं, आलङ्काराणां स्वाभाविकः समावेशः देशकालपात्रानुसारिण्याः भाषायाश्च मञ्जुलः सन्निवेशः क्वाप्यन्यत्रापि नावलोक्यते। अत्र वर्णनीयविषयाणां व्यापकता सर्वत्र न सम्मता वर्तते, काव्येऽस्मिन्नुपमा-श्लेष परिसंख्या-उत्प्रेक्षारूपक-विरोधाभास-समासोक्तिप्रभृतीनामलङ्काराणां विच्छित्ति विशेषः सहृदयान् समाकर्षति।

अत्र राज्ञः शुद्रकस्य, तस्य सभायाः, चाण्डालकन्यायाः, शुकस्य, विन्ध्याटव्या अगस्त्याश्रमस्य, हारीतस्य, जाबाल्याश्रमस्य, जाबालिमुनेः, प्रभातकालस्य, मृगयायाः, सन्ध्यायाः, रात्रेः, प्रभातकालस्य, उज्जयिन्याः, राजस्तारापीडस्य, विलासवत्याः महामात्यस्य शुकनासस्य, शुद्रकविलासवत्योरनपत्यताजन्यस्य दुःखस्य, अनुष्ठानविशेषेण तयोरपत्य प्राप्तेः शुकनासस्य पुण्डरीकाभिधानपुत्रप्राप्तेः, महाश्वेतायाः तपश्चर्यायाः कादम्बर्याः सौन्दर्यातिशयस्य, कादम्बरीचन्द्रापीडयोः प्रणयस्य, कपिञ्जलस्य निःस्वार्थसुहृत्स्नेहस्य, शञ्जोदसरसः च वर्णनानि, सहृदयहृदयरञ्जनानि सन्ति। इमान्येव मनोज्ञानि वर्णनानि वीक्ष्य केनचनभिहितं-बाणः कवीनामिहचक्रवर्तीति।

कादम्बर्याः गद्यकाव्येषु सर्वोत्तमं स्थानमास्ते। शास्त्रीय- पाण्डित्यदृष्ट्या, विषयाणां व्यापकतायाश्च दृष्ट्या, निपुणनिभालने कृते सति काव्यास्यलोकोत्तरत्वं निर्भ्रान्तमाभाति। भावपक्ष- कलापक्ष-लोकचरित्र-शास्त्रीयतत्त्वसन्निवेश-अन्तर्जगत्-बाह्यजगत् प्रमृतीनां वर्णने सर्वत्र कवेः असमासूक्ष्मेक्षिका भवति समवलोकिता। एतत् सर्वमेवावलोक्य समीक्षकैरभिहितं- 'बाणोच्छिष्टं जगत् सर्वमिति'।

प्रश्न ४- कादम्बर्याः पूर्वार्द्धस्य कथां स्वसंस्कृतेनोपवर्णयत ।

उत्तरम्- उज्जयिन्यां तारापीडाभिधानः शौर्यवीर्यपराक्रमैः पृथिव्यां प्रख्यातः राजा शास्ति स्म। तस्य पत्नी रमणीकुलललामभूता, सौन्दर्यसीमातिगा, पत्नीव्रता, विलासवती बभूव। तस्य प्रधानामात्यः स्वधीषणाबलेनावधीरतधीषणः वेत्ता सर्वेषां शास्त्राणां, राजनीतिव्यवहारपटुः शुकनासाभिधानो ब्राह्मणो बभूव। सकलराजन्यमौलिमुकुटमणिमञ्जरीनीराजितपादपीठोऽपि, निष्कण्टकः समृद्धसाम्राज्य समन्वितोऽपि तारापीडदम्पती खिन्नमानसाऽसीत्। सकलसुरासुरा पूजितपादपीठस्य, आशुतोषस्य, शरणागतजनरक्षाविचक्षणस्य, त्रैलोक्यगुरोः भगवतो महाकालस्य परमया भक्त्या समुपासनया समवाप राजा चन्द्रापीडाभिधानमात्मजं परमसौभाग्यवत्यां पतिव्रतायां स्वमहिष्याम्। राज्ञ आमात्यो वैशम्पायनोऽपि भगवतः शङ्करस्याराधनं कृत्वा वैशम्पायननामकं पुत्रमवाप।

राजा च नगराद् वहि विद्यालयमेकं संस्थाप्य तत्तद्विषयाणां पारङ्गमैर्विद्वद्भिः तावभावेव कुमारौ सर्वासु विद्यासु निपुणौ लब्धौविद्यौ कारयमास। द्वादशवर्षपर्यन्तं सम्यक्तयाधीत्य तास्ताः सर्वा विद्याः तौ स्नातकौ सम्बभूवतुः। तदनन्तरं परस्परं सम्पादितसौहार्दौ तौ उज्जयिन्यामेवोषतुः। तत्रैव

महामात्यः शुकनाशः जीवनोपयोगिन्याः राज्ञां हितकारिण्याः गहनाया राजनीतेः उपदेशमकार्षीत् चन्द्रापीडाय। राजा तारापीडोऽपि समागते काले सर्वप्रकारकसौख्यमयफलप्रदे महदुत्साहपूर्वकं सर्वेषां स्ववशवर्तिनां राज्ञां समक्षं राजकुमारं चन्द्रापीडं यौवराजपदेऽभिषिक्तमकार्षीत् प्रादाच्च स्वात्मजायैकमत्यद्भुतमिन्द्रायुधनामकमश्वरत्नम्। तस्मै समर्पयामास काञ्चिद् वन्दिनीराजकुमारी पत्रलेखाभिधानां ताम्बूलकरद्ववाहिनीरूपेण।

तदनन्तरं राजकुमारश्चन्द्रापीडः स्वमित्रेण वैशम्पायनेन साकम् महतीं सर्वाङ्गसम्पन्नां सेनामादाय दिग्विजयाय प्रतस्थे। वर्षत्रयं यावत् विजयश्रियमधिगच्छन् राजकुमारः चन्द्रापीडः अग्रे अग्रे एवागच्छत्। एकदा स्कन्धावारे सैन्यशिविरे विद्यमानश्चन्द्रापीडः मृगयायाः प्रसङ्गेन इन्द्रायुधेन द्वारा किन्नरमिथुनं विलोक्य तज्जिधृक्षयाऽनुगच्छन् स्वसैन्यशिविराद्दूरं जगाम, किन्तु नहि प्रबभूव धर्तुं किन्नरयुगलम्। तत्र हेमकूटे विद्यमाने अच्छोदसरसः सविधे भगवतः शङ्करस्याराधनपरायणामतीवसुन्दरीं कृततापसवेषां काञ्चिन्महाश्वेतानाम्नीं गन्धर्वकुमारीमद्राक्षीत्। सा च तस्य राजकुमारस्य वन्यफलैः आतिथ्यं सम्पादयामास। पुनः स्नात्वा भुक्त्वा च चन्द्रापीडः भुक्तवन्त्यफलां कृतविश्रामां च महाश्वेतां विलोक्य तस्यास्सविधे आजगाम। महाश्वेताऽपि स्ववृत्तान्तनिवेदनप्रसङ्गेनाह यत्, सा कदाचिदेकान्ते वने कपिञ्जलमित्रं पुण्डरीकं विलोक्य तस्मिन्नासक्तमना बभूव। पुण्डरीकोऽपि तस्यामासक्तमना यत आसीदत एव महाश्वेतायाः विरहं सोढुमक्षमः सः, सम्मिलनात् पूर्वमेवोपरतशरीरो बभूव। तदनन्तरं तं मृतं ज्ञात्वा यदाहम् सती भवितुमकामयं तदैव चन्द्रमण्डलादागत्य कश्चन महापुरुषः माममृतमयीभिः कचोभिः सान्त्वयन्नाह प्राणान् संधारयितुं, यतअत्रैव भाविनिकाले पुण्डरीकेण साकम् मम सङ्गममभाषत सः महापुरुषः। अनयच्च सः पुण्डरीकस्य मृतं शरीरं चन्द्रमण्डलम्। पुण्डरीकमित्रं कपिञ्जलोऽपि-दुष्ट! क्व नयसि मम मित्रम् इत्यभिधायादृश्यो बभूव। तस्मादेव कालात् पुण्डरीकस्यैव वल्कलवस्त्राणि संधार्य, तस्यैव कमण्डलुं जपमालाञ्चादायाहमस्य भगवतः शङ्करस्याराधनतत्परा सती पुनः पुण्डरीकसम्मिलनेच्छया कालान् यापयामि।

महाश्वेतया पुनरभिहितं यत् मामकीनामिमां दुःखदां घटनां श्रुत्वा गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्यात्मजा कादम्बरी मम वयस्या च कौमारव्रतं धत्ते। पुनर्महाश्वेता हेमकूटे कादम्बर्याः सविधे राजकुमारं चन्द्रापीडमनयत्।

हेमकूटधाम्नां किरातानां सुवर्णपुरं नाम निवासस्थानं नातिविप्रकृष्टं पूर्वजलनिधेः
जित्वा जगाम। तत्र च निखिलधरणितलस्य पर्यटनखिन्नस्य निजबलस्य
विश्रामहेतोः कतिपयान् दिवसानतिष्ठत्।

(२) अच्छोदसरोवरवर्णनम्- निजबलेन साकं सुवर्णपुरे निवसन् चन्द्रापीडः
कदाचिदिन्द्रायुधमारुह्य मृगयानिर्गतः कानने यदृच्छया शैलशिखरादवतीर्णं
किन्नरमिथुनमद्राक्षीत्। तद् दृष्ट्वा सः जिघृक्षया तस्य समीपं अश्वेनायातिस्म,
अदृष्टपूर्वपुरुषदर्शनात् पलायितस्य तस्यानुसरणं कुर्वन् चन्द्रापीडः ततो
पञ्चदशयोजनमात्रमध्वानमाजगाम। किन्नरमिथुनं तु पश्यत एव तस्य
सम्मुखापतितमचलतुङ्गशिखरमारूरोह। पुनः चन्द्रापीडः खिन्नो बभूव स्वकर्मणि।
सः विचारयामास व्यर्थमेवेदं कर्म कृतं मया। अतिदूरमहं स्वसैन्यबलात्
जगामतः। केन प्रकारेण तत्राहं यास्यामि? को मां मार्गमुपदेक्ष्यति? अयं तु
कैलासपर्वतो वर्तते। इतो दक्षिणस्यामाशायां स्यात् सुवर्णपुरम्। तदनन्तरं सः
५-ङ्गमं निवर्तयामास। निवर्तिततुरङ्गमेन तेन विचारितं साम्प्रतं मध्याह्न
७-तगतः, इन्द्रायुधः श्रान्तः संजातः अतएवायं विश्रामयितव्यो वर्तते। पुनः सः
एकं मदगन्धहस्तीनां मार्गमद्राक्षीत्।

पन्थानं तं विलोक्य तेन विचारितं यत् सविधे केनचन जलाशयेन नूनं
भवितव्यम् यत्र वनगजाः जलं पिबन्ति। सः तस्यैव मार्गस्यानुसरणं कुर्वन्
कमलपरागगन्धसुगन्धितस्य शीतलस्य जालाशयोदरादागम्यमानस्येव वायुविशेषस्य
स्पर्शस्यानुभवं कृत्वा आलिङ्ग्यमान इव जलतरङ्गावायुना कमलमधुपानमत्तानाञ्च
१-श्रेष्ठहारिभिः कलहंसानां कोलाहलैराहूयमान इव विवेश तरुषण्डस्य मध्यभागे
वलोकयामास विशालतमं सरः अच्छोदाभिधानम्।

तच्च सरोजतिविशदं विशालं, सागराणां जलनिर्गममार्गमिव, दिशां निःस्यन्दमिव,
ताम्रतलस्यांशावतारमिव, कैलासवदधवलः असीत्। मुक्ताफलैर्निर्मितमिव स्वच्छम्
यौगपूर्णपर्यन्तमध्यन्तः स्पष्ट दृष्टसकलवृत्तान्तमासीत्। विकसितैः कमलैरचितं
दिगसन्नकैलासावतीर्णस्य भगवतः शङ्करस्य शतशः कृतस्नानत्वात्
प्रतामार्द्धकपोलगलितलावण्य प्रवाहलावण्यानुकारिणा सम्मिलितमासीत् तत्।
त्रिपकूलस्थितानि तमालवनानि तस्मिन् प्रतिबिम्बिताः अभूवन्, नीलकमलवनेनाचितम्
सप्तसकृत्पितामह पूरितकमण्डलुपरिपूतजलञ्चासीत्।

उ. अत्र बालखिल्यमुनयः सन्ध्यावन्दनमुपासितवन्तः, सप्तर्षिमण्डलं सहस्रशोऽत्र

स्नानमकार्षीत्, इदं सिद्धवधूजनवस्त्रप्रक्षालनेन पुण्योदकं, गुह्यकेश्वरान्तःपुरकामिनीनां जलविहारस्थलं, मृणालदण्डफेनपिण्डैश्चाचितमास्ते। अस्मिन् मीनाः, मकराः, कूर्माः, क्रौञ्चाः धार्तराष्ट्रमयूरप्रभृतयः पक्षिणश्च विहरन्ति।

तस्याच्छोदसरोवरस्यालोकनमात्रेणापगतश्रमः स मनसि चिन्तयामास-
यद्यपि मया व्यर्थमेवानुसरणं कृतं किन्नरयुगलस्य तथापि सरसोऽस्य
विलोकनेनैव मम प्रयासः सफलः सञ्जातः। सर इदं
रमणीयतममाह्लाकदतमञ्चास्ते। अस्यावलोकनेनैव प्रीतिरुपजायते नूनमिदं सरः
उत्पाद्य ब्रह्मा प्रहृष्टः स्यात्। विशालमिदं सरः शिशिरं कमलसौगन्ध्यसमन्वितं,
हंसरवैः मुखरममृतरससुरभिसलिलञ्चास्ति। सरःतदवलोक्यातिविस्तीर्णं तस्य
दक्षिणतटे आगत्य तुरगादवततार चन्द्रापीडः।

(३) शिवसिद्धायतनवर्णनम्-चन्द्रापीडः अच्छोदसरसां
दक्षिणतटमागत्याशवादवरूढेन्द्रायुधं व्यपनीतपर्याणं कृत्वा, भूतले लुण्ठित्वोत्थितमिन्द्रायुधं
सरस्यवतार्य स्नातं च तं समीपतरुमूले बद्ध्वा कृपाणिकावलूनान् सरस्तीरदूर्वा
प्रवालकवलान् अग्रतः क्षिप्त्वा, पुनः स्वयं सलिले प्रविश्य जलं पित्वा
मृणालखण्डानि भुक्त्वा, सरः सलिलान्निस्सृत्य कमिलिनीपलाशलतामण्डपावृते
शिलातले स्रस्तरमास्तीर्य शिरसि पिण्डीकृतमुत्तरीयं विधाय निषसाद्। तदनन्तरं
सः सरसः उत्तरस्यां दिशि शुश्रवातिमधुरं दिव्यं वीणाझङ्कृतं गीतध्वनिं, कृत्वा
बहुप्रयासमपि गीतोत्थितदेशस्यातिदवीयस्त्वात् न किञ्चिदपि द्रष्टुमशक्नोत्।
तदनन्तरं स इन्द्रायुधमारूह्य तस्यामेवाशायां प्रस्थानमकार्षीत्। गत्वा च तं
प्रदेशं नानाविध वृक्षपुष्पफलसमलङ्कृतं, मनोज्ञतमैर्दृष्टिहारिभिः पादपैः परिवृतं
चन्द्रप्रभानाम्नः सरसः पश्चिमे तटे कैलासपादस्य ज्योत्स्नावदातया प्रभया
धवलयतस्तं प्रदेशं भूतलभागसन्निविष्टं भगवतः शूलपाणेः शून्यं सिद्धायतनम्
अद्राक्षीत्। तत्र केतकीगर्भपटलैः धवलीक्रियमाणः आयतनप्रवेशपुण्यैरिवपरिगृह्यमाणः
प्रविश्य च चतुःस्तम्भस्फटिकमण्डपिकातलप्रतिष्ठितं शुचिमन्दाकिनीपुण्डरीकैः
कृतार्चनं, अमलमुक्ताशिलधिष्ठितलिङ्गम् अशेषत्रिभुवनवन्दितचरणं चराचरगुहं
चतुर्मुखं भगवन्तं व्यबकमद्राक्षीत्।

(४) महाश्वेतावर्णनम्-मृगयायाः व्यासङ्गेन क्वचन वने
किन्नरमिथुनमवलोक्य तद्धस्तेन जिघृक्षुः चन्द्रापीडः
एकाक्येवेन्द्रायुमारूहयानुगच्छन् बहुदूरं गत्वापि यदा तस्य ग्रहणे वितथप्रयासो

बभूव तदा श्रान्तस्याश्वस्य स्वस्य च विश्रामेच्छया अच्छोदसरसः सविधे आगत्य स्नात्वा विश्रम्य च सहसा कुतश्चन वीणाङ्गकृतस्य सङ्गीतस्य मनोहरं ध्वनिं श्रुत्वेन्द्रायुधमारुह्य चन्द्राप्रभान्मनः सरसः पश्चिमे तटे आगत्य तत्र स्फटिकमणिनिर्मितमण्डपिकाप्रतिष्ठापितं भगवतः शङ्करस्य अमलमुक्ताशिला घटितं लिङ्गमपश्यत्।

तस्य च दक्षिणां मूर्तिमाश्रित्याभिमुखीमासीनां उपरचितपद्मासनां देहप्रभावितानेन सगिरिकाननं चन्द्रमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम्, कैलास गिरिमन्यथैव धवलयन्ती, अन्तर्द्रष्टुरपि लोचनपथं प्रविष्टेन, श्वेतिमानमिव मनोनयन्तीं तनुच्छायानुलिप्तभूतलां, निर्ममां, निरहंकारां निर्मत्सरां अमानुषाकृतिं दिव्यत्वादपरिज्ञायमानवयःपरिमाणां अष्टादशवर्षदेशीयामिवोपलक्ष्यमाणां प्रतिपन्नपाशुपतव्रतां विगततृष्णां, तेजोमयीं, अनेकभावनानुबिद्धया गीत्या देवं विरूपाक्षमुपवीणयन्तीं दिव्यां कन्यकामेकां ददर्श ।

ततोश्वादवरुह्य तं तरूशाखायां कस्यांचिद् बद्ध्वा, सविधे गत्वा भगवन्तं शङ्करं प्रणम्य निश्चलनिबद्धेन चक्षुषा तां योषितं पश्यति स्म। तस्याः रूपसम्पदं कान्तिं शान्तिं च विलोक्य विस्मितमना विचारयमास अहो! जगति जन्तूनामसमर्थतोपनतान्यापतन्ति वृत्तान्तराणि। निरर्थकं किन्नरयुगलमनुसरता मया अयं मनोज्ञतमः दिव्यजनसञ्चरणोचितः प्रदेशो दृष्टः। सलिलमन्वेषमाणेन मयेदं सरो विलोकितम्; अमानुषं गीतं चाकर्णितम् तदनुसरता मयेयं दिव्यकन्यका चाप्यवलोकिताः नूनमियं दिव्या काचिदस्ति। मर्त्यलोके एवं विधानां गान्धर्वं वनिविशेषाणां संभूति रेवासंभाविनी। अतएव एनामुपसृत्य पृच्छाम्यहं अस्याः नामवंशादिकम् अस्मिन् प्रथमे वयसि व्रतकरणस्य च कारणम्। 'अयमाश्चर्याणामतिमहानवकाशः' इति निश्चित्य चन्द्रापीडः तस्यामेव स्फटिकमणिमण्डपिकायां प्रविश्य अन्यतमं स्तम्भमाश्रित्य गीतसमाप्त्यवसरं प्रतीक्षमाणस्तस्थौ।।

(५) महाश्वेतया आत्मवृत्तान्तवर्णनम्- चन्द्रापीडः आजगामाच्छोद सरसः समीपे किन्नरयुगलस्य जिघृक्षया इन्द्रायुधमश्वमारुह्य धावमानः मृगयायाः प्रसङ्गेन। तत्र आगत्य शिवसिद्धायतने तपस्यन्त्याः महाश्वेतायाः दिव्यकन्यकायाः वीणाङ्गकृतं भगवतः शङ्करस्य विषयकं गीतध्वनिम्। तत्रागत्य तामवलोक्य दिव्यकन्यकां महाश्वेताम् तस्यैव मण्डपस्य स्तम्भमेकमाश्रित्य गीतसमाप्तिकालं

प्रतीक्षमाण उपविवेश।

गीत समाप्तौ सा कन्यका भगवन्तं चतुर्मुखं अम्बकलिङ्गं प्रदक्षिणीकृत्य, तपः प्रभावप्रगल्भया दृष्ट्या समाश्वासयन्तीव चन्द्रापीडमाबभाषे 'स्वागतमतिथये, कथमिमां भूमिमुप्राप्तो महाभागः? तदुत्तिष्ठ, आगम्यताम्, अनुभूयतामतिथिसत्कारः? इति। तच्छ्रुत्वात्मानं कृतकृत्यमिव मन्यमानश्चन्द्रपीडः यथादिशति भवती, इत्यमिधाय तामनुवव्राज।

तामनुगच्छन् चन्द्रापीडः नेयं मामवलोक्य तिरोहिता संज्ञता अतएवास्य अखिलमुदन्तजातं पृष्ट्वा ज्ञास्यामि। तथा साकं पदशतं गत्वा तमालतरुभिरन्ध्रकारितपुरोभागां, अलिकुलगुञ्जनेन मुखरीकृतपर्यन्ताम्, अन्तःस्थापितकमण्डलुमण्डलाम्, एकान्तावलम्बितयोगपट्टिकाम्, शंखमयेन भिक्षाकपालेनाधिष्ठितां एकां गुहामद्राक्षीत् ।

तस्याश्च द्वारि क्षितितले समुपविष्टः पर्णपुटेन निर्झरादागृहीतमर्धं जलमादाय तां समुपस्थितां कन्यकामाह चन्द्रापीडः- देवि! अलमत्यादरेण भवत्या दर्शनमपि सर्वपापोपशमनायालम्, तयानुबध्यमानश्च, नतेन मूर्ध्ना सप्रश्रयं सर्वमतिथिसपयां स्वीचकार। तदनन्तरमन्योन्यस्मिन् शिलातले समुपविष्ट्या पृष्टः दिग्विजयादारभ्याखिलं तस्याः दर्शनपर्यन्तं वृत्तान्तमाचक्षे चन्द्रापीडः। ततः भिक्षापात्रमादाय सा सर्वेषां तरूणामधस्तात् विचचार। सपद्येव स्वयं पतितैः फलैः भिक्षापात्रमपूर्यत। तानि फलानिसा चन्द्रापीडाय निवेदितवती। तथाविधं चमत्कारमवलोक्य चन्द्रापीडः आश्चर्यचकितो बभूव।

कन्यकाऽपि सा सान्ध्यविधिं परिसमाप्य फलाहारं च कृत्वाऽन्यस्मिन् शिलातले उपविवेश। तदा चन्द्रापीडः विनयपूर्वकं अप्राक्षीत् तस्याः कुलम् व्रतग्रहणस्योद्देश्यम् तपसः प्रकारविशेषम्, तथाविधस्य तस्याः शरीरस्य भवलिप्सो विषये च। चन्द्रापीडप्रश्नान् श्रुत्वा अश्रुभिरामीलितलोचना निःशब्दं रोदितुमारेभे। तद्दृष्ट्वा निश्चितं चन्द्रापीडेन यत् नूनमत्र महता केनचन कारणेन भवितव्यम्। संवद्धितकुहूलेन तेन शोकस्मरणहेतुतामुपगतमपराधिनमिव आत्मानमवगच्छता उत्थाय प्रस्रवणादंजलिना मुखप्रक्षालनायोदकमुपनीतम्। ततः सा वर्ल्कलप्रान्तेन वदनमुपमृज्य दीर्घमुष्णञ्च निःश्वस्य शनैः शनैः प्रत्यवादीत्- राजपुत्र! अतिपापिन्यहं यद्यपि अस्मि तथापि तव कुतूहलोपशमनायोपवर्णयामि स्ववृत्तान्तम्। देवसद्मनि अप्सरसो नाम कन्यकाः

सन्ति। तासां चतुर्दशकुलानि भवन्ति। तत्रापि दक्षकन्यकासु द्वे कन्येऽभूताम् मन्दारिष्टे। तयोः गन्धर्वैः साकं द्वे कुल समुत्पन्ने। तत्र मुन्यभिधानायाः पुण्याः षोडशपुत्रेषु तेषु चित्ररथनामको गन्धर्वः सर्वाधिकगुणसम्पन्न आसीत्। तस्य मैत्री बभूवेन्द्रेण सह, अतएव चित्ररथः समेषां गन्धर्वाणां स्वामित्वमगात्। स च हेमकूटे निवसति, तदेव तस्य राजधानी। तेन चैत्ररथनामातिमनोहरं काननं निर्मितं, अच्छोदाभिधानमति महत् सरः खानितम्, अयञ्च भवानीपतिः प्रतिष्ठापितः।

दक्षपुण्याः अरिष्टायाः षट्सु पुत्रेषु हंसो ज्येष्ठः श्रेष्ठश्चासीत्। सोऽपि चित्ररथेनाभिषिक्तो राजपदमवाप्तवान्। सोऽपि हेमकूटपर्वतमेवाध्यासते। गौरीति नाम्नी हिमकरकिरणावदातवर्णा कन्यका समुद्भूताभ्य अप्सरोभ्यस्तस्य पत्न्यभवत्, हंसेन समायोजिता सा मुदमुपगतवती निखिलान्तःपुरस्वामिनी तस्याभवत्। तस्यामेवाहं हंसस्यात्मजा समुत्पन्ना नाम्ना महाश्वेतेति। पितृभवनेऽहं अविदित स्नेहशोकायासमनोहरं शैशवमतिनीतवती।

क्रमेण मे वपुषि नवयौवनेन पदं कृतम्। एकदा यदा वसन्तर्तुः समागात् मलयजमारूतसबन्धमादाय सम्पूर्णं वनं विकसितं सुगन्धितं चाभूत् तदाहमम्बया साकं मधुमासविस्तारितशोभं प्रोत्फुल्लनवनलिनकुमुदकुवलयशोभं इदमच्छोदं नाम सरः स्नातुमभ्यापतम्। तत्राऽहं सखीजनेन साकं अम्बकप्रतिविम्बकानि बन्दमाना, रम्यलतामण्डपं, पुष्पितसहकारतरुं, चन्दनवीथिकां, लतादोलां तारतरुतलञ्च पश्यन्ती व्यचरम्।

तदा एकस्मिन्प्रदेशे झटिति वनानिलेनोपनीतं अमानुषलोकोचितम् कुसुमगन्धामभ्यजिघ्रम्। तेन कुसुमगन्धेनाकृष्टाऽहं कतिचित्पदानि गत्वा तपस्यन्तं धृतव्रतं सनियमं देहप्रभयाकपिलीकृतकाननं कनकमयमिव तं प्रदेशं कुर्वाणं पिङ्गलजटम् विशालनेत्रं, आयतोतुङ्गप्राणवंशम्, बालकमलमाननं दधानं अतिमनोहरं स्नातुमागतं मुनिकुमारकं पुण्डरीकमपश्यम्। स च मुनिकुमारः कर्णावतंसीकृत कुसुममञ्जर्यासीत्। तस्य मुनिकुमारकस्य सौन्दर्यातिशयमवलोक्याहं तस्मिन्संजाताभिलाषवती बभूव। सोऽपि मुनिकुमारो मध्यासक्त आसीत्। तस्य मुनिकुमारस्य अपरोऽपि कपिञ्जलनामा सहचर आसीत्, लब्धावसराऽहम् तमप्राक्षम् तस्य मुनिकुमारकस्य नामादिकम्। तदा सहचरेणाभिहितं यदास्ते कश्चन तपस्वी श्वेतकेतुनाम। कदाचिन्मन्दाकिन्यामवतरितः तस्य रूपसौन्दर्यं विलोक्य कमलव्रनवासिनी लक्ष्मीः तस्मिन् संजाताभिलाषवती बभूव। अभिलाषमात्रेण

प्राप्तसुखसमागमायां समुत्पन्नेऽस्मिन् मुनिकुमारके एवं तस्मै मुनये प्रददन्ती सा प्राह भगवन्! गृह्यतामेनं स्वात्मजं। मुनिरप्यस्य सर्वाणि कृत्यानि संपादयामास। कदाचिद् वनलक्ष्मीरेनं पारिजातमञ्जर्या समलंकृतं चकार इति।

तदैव पुण्डरीकोऽपि स्वकर्णवितंसभूतां मञ्जरीमवतार्य मम कर्णे आरोपयामास। तदाऽसौ मुग्धोऽपि बभूव।

अहं तु कृतस्नानया मात्रा साकं स्वभवनमाजगाम।, सोऽपि स्वमित्रेण साकं गत्वा मन्मथशरेण ताडितो भृशं व्याकुलो बभूव। व्याजेनागत्य तस्य सहचरः कपिज्जलः तस्य मदनव्याधिं मामकथयत्। रात्रौ ततः स्वसख्या साकं तेन सहाभिसर्तुं आगत्याहमद्राक्षं यत् स मम वियोगे मृतो बभूव। अहमपि प्राणान् त्यक्तुं यदा उद्यता आसम् तदैव कश्चन दिव्यः पुरुषः चन्द्रमण्डलादवतीर्य मां स्वप्राणान् रक्षितुमादिश्य भाविनि काले अत्रैव तेन साकं मम संगममभिधाय तस्य मृतं शरीरमादाय चन्द्रमण्डलं ययौ। अहमपि सर्वं परित्यज्य अत्रैव तपश्चरामि पुनस्तस्य प्रियतमस्य प्राप्त्याशया।

(६) पुण्डरीकमहाश्वेतयोः प्रणयवर्णनम्- हंसाभिधानस्य हेमकूटपर्वतवासिनो गन्धर्वराजस्यात्मजा महाश्वेताभिधाना स्वमात्रा साकं कदाचित् सखीजनैः परिगता स्नातुमच्छेदसरसि समागात् समागते वसन्ततौ । सा च सखीभिः साकं तत्र ज्यम्बकप्रतिबिम्बकानि वन्दमाना, क्वचन लतामण्डपं, क्वचन सहकारतरुं क्वचन च चन्दनवीथिकां विलोकमाना विचचार तत्र-तत्र। तदैव सा कस्मिंश्चित् प्रदेशे इति बानिलेनोपनीतं अनाघ्रातपूर्वं अमानुषलोकोचितं मधुकरकुलैरनुवधोयमानं कुसुमगन्धं अजिघ्रत्। तेन कुसुमगन्धेनाकृष्टमानसा सा तस्य प्रभवस्थानं अन्वेषमाणा ददर्श सविधे एव सहचरेणानुगम्यमानं वसन्तमिव तपस्यन्तं धृतव्रतं सनियमं देहप्रभया कपिलीकृतकाननं कनकमयमिव तं प्रदेशं कुर्वाणं पिङ्गलजटं आयताभ्यां लोचनाभ्यां विराजमानं, आयतोतुङ्गघ्राणवंशं पाटलीकृताधररूचकं अनुद्भिन्नश्मश्रुं स्फटिकाक्षमालिनं करेण कलयन्तं, रोमरांजिमुदरेणतनीयसी विभ्राणं अलंकारमिव ब्रह्मचर्यस्य, धर्मस्य यौवनमिव, सरस्वत्याः, विलासमिव, सर्वासां विद्यानां स्वयंवरपतिमिव, अतिमनोहरं स्नानार्थं समागतं मुनिकुमारमेकमद्राक्षीत् सा सहसा। स च मुनिकुमारोऽपि कर्णवितंसीकृत पारिजातमञ्जर्यासीत्।

अस्याः परिभूतान्यकुसुमामोदः नन्वयं परिमलः; इति मनसा निश्चित्य साऽचिन्तयत्। नूनमयं मुनिकुमारोऽपरमार इवास्ते। जनमेनमुत्पाद्य ब्रह्मणा स्वकीयं प्रयासवैतथ्यमेवाविष्कृतं सकललोकसमक्षमन्यथा कथमस्मिन् तपसि विद्यमाने

जनेऽस्याः रूपसम्पदो निधानता। इत्थं विचारयन्ती अविचारितगुणदोषो रूपैकपक्षपाती नवयौवनसुलभो मदनो तां परायत्तामकार्षीत्। अनिमिषलोचनेन सस्पृहमापिबन्तीव, तदभिमुखं हृदयमर्पयन्तीव देहि मे हृदयेऽवकाशमित्यर्थितां तत्समक्षं प्रदर्शयन्तीव, स्तम्भितेव अकथित शिक्षितेन अनाख्येयेन, केवलं स्वसंवेद्येन न जाने केन प्रेरिता सा तं चिरं व्यलोकयत्। अनन्तरं तस्याः हृदि तं प्रति रागोऽविशत्। सा चिन्तयामास यत् कथंकारं कामो जनमेनं सुरतसम्भोगपराडः। मुखं तपसि वर्तमानं प्रति मां परवशां करोति? कदाचित् मम मानसी भावनां ज्ञात्वाऽयं मुनिकुमारो मां प्रति शापं मा विसृजेदिति सा भिया भीतिमानसा तस्योपसर्पणमेव कर्तुमारेभे। तदर्थं सा तं मुनिकुमारं प्रणनाम।

तस्मिन् मनोज्ञतमे देशे, मधुमासे च मया नमस्कृतः अभिनवयौवनस्याविनय बहुलतया च मम विकारदर्शनादपगतधैर्यं तमपि मुनिकुमारं कामो मां प्रत्यासक्तमानसामकार्षीत्। मां प्राप्तयौवनां सुन्दरीञ्चावलोक्य सः रोमाञ्चितो बभूव। तस्य हस्तस्थितास्फटिकाक्षमालाऽकम्पत्। तस्य तां दशां विलोक्य महाश्वेतां द्विगुणतया कामः परायत्तामकार्षीत्। प्राप्तावसरा च सा कपिञ्जलस्य सहचरद्वितीयं प्रत्यप्राक्षीत् भगवन् किमभिधानः? कस्य तपोवनस्य युवा? कस्य तरोर्मञ्जरीयमवतंसीकृता। स तु मुनिकुमारः ईषद् विहस्येवमवादीत्- 'बाले! किमनेन पृष्टेन प्रयोजनम् अथ कौतुकमावेदयामि श्रूयताम्।

तदनन्तरं कपिञ्जलः पुण्डरीकस्य जन्मवंशादिकमखिलं श्रवयामास। तदनन्तरं पुण्डरीकः किञ्चिदुपदर्शितस्मितः स्वकीयया पारिजातपुष्पमञ्जया महाश्वेतायाः कर्णमलञ्चकार, पुण्डरीकस्य हस्तसंस्पर्शेन सा पुलकाञ्चिता बभूव। पुण्डरीकोऽपि महाश्वेताकपोल स्पर्शजन्यसुखेन चञ्चलाङ्गुलिजालको बभूव। गलिता चाभूत् तद्धस्तात् सा स्फटिकाक्षमाला, महाश्वेता तामादाय स्वकण्ठमालामकरोत्। तदैव छत्रग्राहिणी समागत्य महाश्वेतामवादीत्-भर्तृदारिके! स्नाता देवी, प्रत्यासीदति गृहगमनकालः। तत्क्रियतां मञ्जनविधिः' इति। तत्क्लृप्त्वा महाश्वेता ततश्चलितुमियेष, तदा पुण्डरीकस्य मनसि महान् क्षोभः समपद्यत। तं तथा विकलवितं विलोक्य प्राह कपिञ्जलो यत् सोऽयं मार्गो तदनुरूपो नास्ति। इत्थं तेनोपरोधितः किञ्चिदुपजातलज्जः कृतकं कोपं प्रकाश्य स्वमालां प्रतिगृह्णातिस्म। महाश्वेताऽपि स्वमात्रा सह स्नात्वा स्वभवनमयासीत्।

गत्वा च कन्यान्तःपुरं महाश्वेता पुण्डरीकविरहवेदनावैयाकुलीमनु बभूव। सततं विषण्णवदनाऽविज्ञातविषमबाणवृत्तान्ता सा पुण्डरीक स्थानाभिमुख्यतिष्ठत्।

कञ्चनकालमनु महाश्वेतायाः करङ्कवाहिन्यागत्य तामवादीत् यत् एकान्ते सस्नेहं तस्यै प्रदेयमेक पत्रं तस्याः हस्तेन पुण्डरीकः प्रादात्। तच्च पत्रं निम्नांकिताऽर्थस्वरूपमासीत्-

‘दूरं मुक्तालतया विससितया विप्रलोभ्यमानो मे ।

हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया वीतः ॥ इति ।

तत्पत्रमवलोक्य महाश्वेताविह्वलिता बभूव। अनेकविधाः वार्ताः पुण्डरीकस्य विषये अकार्षीत् तथा साकं सा। तदैव सायाहिन कपिञ्जलः महाश्वेतायाः सविधे प्रागात्। छत्रग्राहिणी तस्यागमनं सूचयामास। समागतस्य तस्य मुनिकुमारस्यातिथ्यमकार्षीत् स्वहस्तेनैव महाश्वेता। तदनन्तरमेकान्ते कपिञ्जलः स्वमित्रस्य कामाकुलस्य पुण्डरीकस्य दशां वर्णयामास। पुनस्तेनाभिहितं यत् मया बहुधा प्रबोधितमपि मम मित्रं मनसि धैर्यं न धारयति। तस्य मनोव्यधिं दुश्चिकित्स्यं ज्ञात्वाऽहं तस्य शीतलोपचारसाधनैः सम्यक् रक्षित्वाऽत्रागाम् तदैव छत्रग्राहिन्यागत्याभिहितम् यत् तस्याः माता तां द्रष्टुं तस्याः सविधे आयाति। तच्छ्रुत्वा कपिञ्जलोऽपि ततो गतः। महाश्वेतायाः माताऽपि तां दृष्ट्वा ततो गतवती। ततः संजाते चन्द्रोदये, महाश्वेता तरलिकया साकं पुण्डरीकमभिसर्तुं चचाल। तस्याश्रमसविधे गत्वा साज्ञासीत् तस्य तस्याः वियोगे मरणम् शोकाकुला साऽपि यदा मर्तुमियेष तदैव चन्द्रमण्डलादवतीर्य कश्चन महापुरुषः तामाह यत् भाविनि काले तव पुण्डरीकयोः संगमो भाविता, अतएव स्वप्राणारिक्षस्व। तेन वचनेनाश्वासिता सा सर्वसंसारसुखं संत्यज्य भगवतः शङ्करस्य भक्तौ रता तपस्विनीजीवनं यापयामास।

(७) पुण्डरीकजन्मवृत्तान्तवर्णनम्- एकान्ते रमणीये प्रदेशे महाश्वेता तथाविधां सुन्दरीं संप्राप्तयौवनां वीक्ष्य, स्वदर्शनमात्रणोपजातकामविकारावस्थां, विविधविधचेष्टांप्रदर्शयन्ती, नानाप्रकारकान् प्रश्नान् कुर्वन्ती कपिञ्जलस्य सविधो पुण्डरीकस्य विषये; कपिञ्जलः प्राह ताम्- अस्ति त्रिभुवन प्रख्यातकीर्तिः, अत्युदारतया सुरसुरवृन्दवन्दितचरणयुगलः, दिव्यलोकनिवासी महामुनिः श्वेतकेतुर्नाम। तस्य च मुनेः सौन्दर्यमतिशयितनलकूवरमासीत्। सः कदाचित् देवतार्चनकमलान्युद्धर्तुं मन्दाकिनीमवततार। अवतरन्तञ्च तं कमलवननिवासिनी विकटसहस्रदलपुण्डरीकोपविष्टा देवी लक्ष्मीः ददर्श। तथाविधलावण्यसम्पत् सम्पन्नं मुनिं लोचनयुगलेनावलोकयन्त्याः तस्याः देव्याः मनो मन्मथविकृतं बभूव। आलोकनमात्रेण च समासादितसुरतसमागमसुखायाः

तस्मिन्नेवासनीकृते पुण्डरीके कृतार्थासीत्। तस्माच्च कुमारः समुदपादि। तमुत्सङ्गेनादाय देवी लक्ष्मीः' भगवन्! गृहाण तवायमात्मजः इत्युक्त्वा तस्मै श्वेतकेतवे ददौ। सोऽपि मुनिः तस्य बालकस्य बालजनोचिताः सर्वाः क्रियाः सम्पाद्य पुण्डरीकोत्पन्नत्वात् तस्य पुण्डरीक इति नाम चकार। प्रतिपादित व्रतञ्च तमागृहीतसकलविद्याकलापमकार्षीत्। सोऽयमास्ते मम मित्रं पुण्डरीकनामा।

सुरासुरैः मथ्यमानात् क्षीरसागरादुत्पन्न पारिजातवृक्षस्येयमास्ते मञ्जरी। अयं पुण्डरीकः भगवतः शङ्करस्यार्चनं विधातुं स्वर्लोकादगमत्। यदायं मया सहागम्यमानः नन्दनवनस्याभ्याशे आसीत् तदैव वनलक्ष्मीः निःसृत्य प्रणमैभ्यै प्राह-भगवन्! सकलत्रिभुवनदर्शनाभिरामायाः अस्याः तवाकृतेः सदृशोऽयमलङ्कारः क्रियताम्। इयमवतंसविलासदुर्ललितारोप्यतां श्रवणशिखरम्। व्रजतु सफलतां जन्म पारिजातस्य।' इत्थं वादिनी तामनादृत्य गच्छन्तं पुण्डरीकं तमनुयान्ती तां वनलक्ष्मीं च विलोक्याहं को दोषः सखे? क्रियतामस्याः प्रणयपरिग्रहः' इत्यभिधाय बलादियमनिच्छतोऽप्यस्य कर्णपूरीकृतः। इति।

कपिञ्जले इत्युक्तवति पुण्डरीकोऽपि ईषत्स्मितं कृत्वा महाश्वेता माह तस्यां सञ्जाताभिलाषः- अयि कुतूहलिनि! किमनेन प्रयासेन? यदि रूचिस्ते सुरभिपरिमला गृह्यतामियम्' इत्युक्त्वा च समुपसृत्य स्वश्रवणादपनीय प्रारब्ध रतिसमागम प्रार्थनामिव तदर्थं श्रवणपुटे तामकरोत्।

(८) कपिञ्जलेन कामाकुलपुण्डरीकदशावर्णनम्- कपिञ्जलेन सहकृतः पुण्डरीकः स्वभावतो कामविकाराविष्कारिणि मधुमासे मनोज्ञे अच्छोदसरः समीपवर्तिवनोद्देशे सम्प्राप्तयौवनां मनोहारिणी, सञ्जातकामविकारां महाश्वेतां वीक्ष्य, कामप्यनिर्वचनीयां मनोवस्थामवाप। गतायां महाश्वेतायां स्वमात्रा साकं पुण्डरीको विकलो बभूव। तं तथाऽचरन्तं तन्मित्रं कपिञ्जलो नैकधा तं सान्त्वयामास, प्राबोधयत्, शास्त्रीयान् विचारान् निरूपयामास प्रमदासंसर्गजदोषान्, तथापि पुण्डरीकस्य मनसि शान्तिर्नासीत्। सर्वप्रकारकं क्रियमाणमुपायं विफलं विलोक्य कपिञ्जलेन निश्चायितं यत् महाश्वेतायाः अस्य समीपे आनयनमेवास्य जीवनरक्षणोपायोभवितुमर्हति। अतएव सर्वान् शीतलोपचारानुकूलानुपायान् विधाय स महाश्वेतायाः कन्यान्तः पुरमाजगाम। तं समागतं वीक्ष्य महाश्वेता स्वहस्तेनैव तस्यातिथ्यं चकार। एकान्ते कपिञ्जलः सकलं स्वकृतमुपायमुपवर्ण्य, तस्या विप्रयोगे विषण्णस्य कामशरजजरितिमानसस्य पुण्डरीकस्यावस्थां निम्नांकितेन

प्रकारेणोपवर्णयामास-

राजपुत्रि त्रपया वाण्येव मे नहि प्रसरति। विषयोपभोगा- भिलाषकलुषो मन्मथस्य विविधविलाससङ्गो रागप्रायः प्रपञ्चः मुनिजनवृत्तिविपरीतो वर्तते। दैवेन तु सर्वमनुपपन्मेधारब्धं। अयत्नेनैव खलूपहासास्पदतामीश्वरो नयति जनम्। इदमवश्यकथनीयमपूर्वा केवलं विडम्बना। अप्रतिक्रियोऽयमनर्थः समुपजातः। यतः प्राणपरित्यागेनापि सुहृदसवोरक्षणीयाः सन्त्यतो वच्मि। भवत्याः समक्षमेवाहं स्वमित्रं बहुभर्त्सितवान्। पुनः तं परित्यज्य कुसुमान्यवचेतुमन्यत्रागाम्। भगवत्यां गतायां मुहूर्तमिवान्यत्रावस्थायाचिन्तयम् न जाने सम्प्रति किं करोति पुण्डरीकः। कामपरायत्तचित्तो तामेवानुसरेत् वा इत्यचिन्तयमहम्। अथवा कदाचित्स्खलितधैर्यः किमप्यनिष्टमाचरेत्। नहि किञ्चिन्न क्रियते हिया। इति विचार्य तमन्वेष्टुमारब्धवानहम्। अन्विष्य च तं नोपलभ्य, तत्तदशोभनमाशङ्कमानः तरूलतागहनानि चन्दनवीथिकालतामण्डपान् सरः कूलानि च निपु णिमितस्ततो दत्तदृष्टिर्व्यचरम्।

अथैकस्मिन्नतिमनोज्ञे वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थानम् स्ववृताच्चलितं मन्मथाधिष्ठितं हृदयनिवासिदयितं, मदनवेदनातिशयान्वितं शिलातलोपविष्टं मरणे व्यवसितं, हृदयनिवासिनी प्रियां द्रष्टुं वाष्पजलदुर्दिनमुत्सृजन्तं, चन्दनसरंजितमालं उत्कण्ठाच्चरजन्यरोमोद्गमं व्याजेन प्रतिलोमालग्नकामबाणं क्रशिमानमागतं, अन्यमिव, अदृष्टपूर्वमिव, अपरिचितमिव, बधिरमिव, मूकमिव, विलासमयमिव, मदनमयमिव, परायत्तचित्तवृत्तिं, मदनावेशस्य परां कोटिमधिरूढं अनभिज्ञेयपूर्वाकारं तमहमद्राक्षम्।

उपसृत्य च तस्मिन्नेव शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्य अंसावसक्तपाणिः तं तथाविधं कामव्याधिग्रस्तं-सखे! पुण्डरीक! किमिदं संजातमित्यपृच्छम्। अथ कथं कथमपि सः चक्षुषी उन्मील्य, मन्थरमन्थरया दृष्ट्या मां सुचिरं विलोक्य दीर्घ निःश्वस्य लज्जाविशीर्यमाणाक्षरं-सखे! कपिञ्जल! विदितवृत्तान्तोऽपि किं मां पृच्छसि, 'इति शनैः शनैः कृच्छणावादीत्। तं तथा मन्मथाविष्टमहं नैक-
दुखैकभिन्नस्य विषयोपभोगस्य दोषानब्रवम् यद्यपि तथापि तन्मनसि तोषो नाभूत्। नाहमवैमि वैक्लवस्यास्योपचारं, कृत्वाऽपि प्रयासं नापसारयितुं प्रभवामि गन्धर्वराजपुत्रीम्, मेङ्गाणि पच्यन्ते इव, हृदयमुत्कण्ठयते इव, ज्वलतीव मे शरीरम्। अतएवात्र यत्प्राप्तकालं तथाचरतु भवान्।

तदनन्तरं तस्य शीतलोपचारसाधनानि एकत्रीकृत्य, तमुपचरित्वाहं त्वमेवैकजीवितं निश्चित्य तवाभ्याशे तस्य प्राणरक्षणेपयोगि कार्यं समाचर्तुं त्वां प्रार्थयामि।

(९) महाश्वेताभिसारवर्णनम्-आत्मीयं वृत्तान्तमतीतकालिकं वर्णयन्ती महाश्वेता चन्द्रापीडमाह, यत् सायाहिन समागते छत्रग्राहिणी मामसूचयत् यन्ममास्वास्थ्यं विज्ञाय मम माता मां द्रष्टुमायाति। तज्ज्ञात्वा कपिञ्जलोऽपि पुण्डरीकस्य कामाकुलावस्थां माम् प्रति समुपवर्ण्य तस्य पार्श्वे प्रस्थितवान्। अथ मामवलोक्य गतायां जनन्यां समुदिते च प्राच्यामाशायां भगवति चन्द्रमसि, श्वेतया ज्योत्स्नया निशामुखेऽलंकृते सञ्जाते, चन्द्रमसविराजमानायां रजन्यां, अभिनवोदयारागलोहितं रजनीकरमुदितं विलोक्यान्तर्ज्वलितमदनानलाप्यन्धकारितहृदया तिलकोत्सङ्गविधृतशरीरापि चन्द्रगतनयनापि मृत्युमालोकयन्ती तत्क्षणमचिन्यम् अस्मिन् मादके काले चन्द्रसंतापस्सोढुं न शक्यते। इत्थं चिन्तयन्त्यहं मूर्छिता बभूव। पुनश्च संज्ञां लब्ध्वा अविच्छिन्नवाष्पजलधारान्धकारितमुखी तरलिकामपश्यम्। सा च मां प्रणम्यावादीत् भर्तृदारिके! अलं लज्जया। मां प्रेषयाहं ते जीवितनाथमानयाम्यथवा स्वयमेव तत्र चलतु भवती। अहमपि तामवोचम्- नायमास्ते कालातिपातोपयुक्तः कालः, त्वया साकमहं प्राणनाथस्य पुण्डरीकस्यैव सविधे चलामीत्युक्त्वा तामवलम्ब्य गन्तुं कालेऽपशकुनान्यभूवन्। अथापि प्रदोषसमयेऽहंतरलिकया साकं तया कण्ठस्थितयाक्षमालया श्रवणशिखरचुम्बिन्या पारिजातमञ्जर्या च पद्मरागरश्मिनिर्मितेनेव रक्तांशुकेन कृतशिरोऽवगुण्ठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा स्व प्रसादशिखरादवातरम्। अवतीर्य च प्रमदवनपक्षद्वारेण निर्गत्य-तत्समीपमुदचलम्। मध्येमार्गं सामोदं तरलिकया साकं वार्तयन्त्यहं तमुद्देशं मभ्युपागमम्।

यस्मिन् प्रदेशे स आस्ते तस्मिन्नेव चास्य सरसः पश्चिमे तटे पुरुषस्य रूढितध्वनिमश्रुण्वम्। तेन सुतरां विदीर्णहृदयेव किमप्यनिष्टमन्तः भावयन्त्यहं तरलिके! किमिदमिति सभयमभिदधाना तदभिमुखमतित्वरितमगच्छम्। गत्वा च तत्र उपरतपुण्डरीकस्य शोके नानाप्रकारेण विलपन्तं कपिञ्जलमपश्यम्। पुनर्मृतं पुण्डरीकमवलोक्य भृशमहमपि व्यलपम्। इत्युक्त्वा महाश्वेता चन्द्रापीडस्य समक्षमेव स्मृतपूर्ववृत्तान्ता मूर्छिता बभूव।

(१०) चन्द्रापीडस्य महाश्वेतासान्त्वनावर्णनम्-मृतं पुण्डरीकं प्रेक्ष्य बहुधा विलप्यात्मानं च विगर्ह्य स्मृतस्वपूर्ववृत्तान्ता महाश्वेता मूर्छिता बभूव। सद्यः चन्द्रापीडः सविधेप्रवहमाननिर्झरतः शीतलं जलमानीय तस्याः मुखं नेत्रं च प्रक्षाल्य, तां ससंज्ञां कृत्वा तस्या रूपेण विनयेन, दाक्षिण्येन, मधुर्येणच प्रभावितः तस्याः निःसङ्गतया, तपस्वितया, प्रशान्तित्वेन च निरभिमानतया च

महानुभावत्वेन च शुचितया चोपारूढगौरवोऽभूत्। पुनः शनैः शनैः एनामभाषिषत्।
 देवि! क्लेशभीरुः अकृतज्ञो लोकस्तु स्नेहसदृशं कर्मानुष्ठातुमशक्तः निष्फलेनाश्रुपात
 मात्रेणरोदिति, त्वया तु कर्मणैव सर्वमाचरन्त्या किमिव सदृशं न चेष्टितं।
 असंस्तुत इव बान्धवजनः परित्यक्तः; ब्रह्मचर्यव्रतं गृहीतं महति तपस्यायोजित
 आत्मा, वनिताजनदुष्करमपि कृतमरणायावस्थानम्। यदेतदनुमरणं नाम तदतिनिष्फलम्,
 अविद्वज्जनाचरित एष मार्गः यदुपरते पितरि, भ्रातरि, सुहृदि भर्तृरि वा प्राणा
 परित्यजन्ते। अनेन प्राणपारित्यागेनोपरतस्य कश्चनाप्युपकारो न भवति। न चायं
 तस्य प्रत्युज्जीवनोपायः नवा तस्य शुभलोकार्जन साधनम्। जीवंस्तु जलाञ्जलिदानादिना
 बहूपकरोत्युपरतस्य जीवस्य, मृतस्तु नोभयस्यापि।

न वा कामपत्नी रतिः, न वा पाण्डुपत्नी पृथा न वोत्तरा, दुःशाला वा
 अन्याश्चापि रक्षः सुरासुरमुनिमनुजसिद्धगन्धर्वकन्यकाः भर्तृरहिताः श्रूयन्ते
 सहस्रशोपिधृतजीविताः।

मृतानामपि जन्मान्तरे पुनः पतिसमागमः संदिग्ध एव भवति, भवत्या तु
 पुनर्मिलनसरस्वती स्वयमेवाकर्णिता। न च भवति महदाकृतीनां महापुरुषाणां
 वाणी कदापि वितृथा। पुनः सम्मिलन चिकीर्षयैव पुण्डरीकस्य मृतं शरीरं गगने
 नीत। महात्मनां प्रभावोऽचिन्त्यो भवति। मृतानां पुनर्जीवनस्य पन्थाः प्राचीनो
 वर्तते। प्रमद्वरां नाम कन्यकां गन्धर्वराजेन मेनकायामुत्पन्नां आशीविषदंशेनोपरतां
 स्वजीवनस्यार्धप्रदानेन प्रमितितनयो रुरुः पुनर्जीवितमकर्षीत्। अश्वमेधतुरगानुगमिनमर्जुनं
 आत्मजेन समरशिरसि हितं उलूपी नागकन्यका सोच्छ्वासमकर्षीत्। अभिमन्युसुतं
 परीक्षितमप्यश्वथाम्नो बाणेन प्लूष्टं भगवान् वासुदेवः पुनर्जीवितं चकार।
 अत्रापि कथञ्चिदेवमेव भविष्यति। इत्थं बहुधा सान्त्वयित्वा चन्द्रापीडः पुनः
 अञ्जलिपुटेन निर्झरजलमानीयानिच्छन्तीमपि बलात् प्रक्षलितमुखीमकारयत्। पुनः
 महाश्वेताचन्द्रापीडौ सान्ध्यं विधिं सम्पादयामासतुः।

(११) कादम्बरीजन्मादिवृत्तान्तवर्णनम्- कादम्बर्याश्चरित्रं श्रावयन्ती
 चन्द्रापीडसमक्षमाह महाश्वेता अमृतसम्भूताप्सरसां यत् कुलं तस्मान्मदिरेति
 नाम्ना मदिरायतेक्षणा कन्यका समभवत्। तस्याः पाणिग्रहणं गन्धर्वाणामधिपतिः
 चित्ररथः कृत्वा तां सकलान्तःपुराधीश्वरी विधाय परं प्रीतः स
 महादेवीशब्दाभिलष्यामकर्षीत्। तयोः जीवितमिव कादम्बरी नाम कन्यारत्नमजायता
 जन्मप्रभृतेरेव मम कादम्बर्योः परमाप्रीतिरासीत्। आवाभ्यां साकमेव हसितं
 शयनं कृतं क्रीडितञ्चापि। सा च मम दौर्भाग्यमयं वृत्तान्तं श्रुत्वा सर्वसि

सखीनां समक्षं प्रतिज्ञामकार्षीत् 'नाहं सशोकायां महाश्वेतायां पाणिं ग्राहयिष्यामि' इति। यदि मातापितरौ बलान्मां कस्मैचिद्दित्सतः तदाहं प्राणत्यागं करिष्यामि' इति। प्राप्तयौवनं स्वतनयां वीक्ष्य तस्याः प्राणत्यागभिया भीतौ मातापितरौ किमपि तस्याः समक्षं नोचतुः। अद्य प्रातः काले मत्समीपं क्षीरोदनामानं कञ्चुकिनं वत्से! महाश्वेते! त्वमेवानुनयकादम्बरीमिति संदिश्य महाराजः चित्ररथः प्रेषितवान्। तदा मयाऽपि क्षीरोदेन साकं' सखि! कादम्बरि' कुरु गुरुवचन' मिति कादम्बरी संदिश्य तरलिका प्रेषिता। तदनन्तरमेव भवानत्रागतः। इत्यभि-
धाय महाश्वेता तुष्णीं बभूव।

तदैव चन्द्रोदयः संजातः। समुदिते कुमुदबान्धवे विकसिते कुमुदवने चन्द्रापीडः सुप्तामालोक्य महाश्वेतां पल्लवशयने शनैः शनैः समुपाविशत्। ततः अस्यां वेलायां मामन्तरेण बराकी पत्नलेखा वा? वैशम्पायनो वा? राजपुत्रलोको वा? किं चिन्तयति? इति चिन्तयन्नेव निद्रां ययौ। प्रभातायां रजन्यां प्रातः कालिकानि कृत्यानि संपाद्य शिलातलोपविष्टायां महाश्वेतायां चन्द्रापीडः अग्राम्याकृतिना राजकुलसम्पर्कं चतुरेण गन्धर्वदारकेण केयूरकेणानुगम्यमानां समायान्ती तरलिकामद्राक्षीत्। आगत्य च सा साश्चर्यं चन्द्रापीडमवलोक्य महाश्वेतायाः सविधे आगत्योपविवेश। तदनन्तरं नमस्कृत्य महाश्वेतां तया निर्दिष्टे शिलातले केयूरकोऽपि विवेश विस्मयञ्चाप्तवानरूपातिशयं विलोक्य चन्द्रापीडस्य।

जपं समाप्य महाश्वेता तरलिकामप्राक्षीत्- किं त्वया दृष्टा प्रियसखी! कादम्बरी! करिष्यति वा साऽस्मद्वचनम्? इति।

तरलिकयाऽभिहितं यन्मया कादम्बरी कुशलिनी विलोकिता, रूदन्त्या तया शत्सन्दिष्टं तदयं केयूरक एव वक्ष्यति। केयूरकेणापि करुणातिशयपरिपूर्णः संसारोद्वेगमयः कादम्बर्याः संदेशोभिहितः। ततो महाश्वेता स्वयमेवागत्याहमुचितमाचरिष्यामीत्युक्त्वा केयूरकं विससर्ज।

(१२) महाश्वेतया कदम्बर्याः सविधे चन्द्रापीडानयनवर्णनम्- केयूरकः तरलिकया साकं समागतः निर्वेदातिशयसमन्वितं कादम्बर्याः संदेशं महाश्वेतायाः सविधे श्रावयित्वा तया विसर्जितोऽभूत्। तदनन्तरं सा चन्द्रापीडमवोचत्- चन्द्रापीड! हेमकूटः रमणीयः चित्ररथ राजधानी चित्रा च कादम्बरी सरलहृदया महानुभावा च वर्तते। यदि किमपि गुरुप्रयोजनं नावसीदेत तर्हि इतो मयैव सह

गत्वा हेमकूटमतिरमणीयतानिधानं, तत्र मन्निर्विशेषां कादम्बरीं तस्याः कुमतिमनोमोहविलसितमपनीय एकमहो विश्रम्य श्वोभूते प्रत्यागमिष्यसि। तस्यास्तत् प्रार्थनामयं वचनं निशम्य तथा सहैवोदचलच्चन्द्रापीडः। क्रमेण च गत्वा हेमकूटमासाद्य गन्धर्वराजकुलम्, समतीत्य काञ्चनतोरणानि सप्तकक्षान्तराणि कन्यान्तःपुरद्वारमवाप। ततो महाश्वेतामवेक्ष्यैव प्रतिहारिजनः धावयित्वा मार्गञ्चोपदिश्य महाश्वेतया साकं सहस्रनारीजनसम्बाधम् स्त्रीमयमपरमिव जीवलोकम्, कृतसर्वोपकरणं, अनुरागेणोपलिप्तसकलजनप्रदेशम्, शृङ्गारमयमिव, सौन्दर्यमयीमिव सुरताधिदैवतमयमिव, कुसुमशरमयमिव, कुतूहलमयमिव, आश्चर्यमयमिव, सौकुमार्यमयमिव कुमारः कुमारीपुराभ्यन्तरं ददर्श।

कादम्बर्याः तत् कन्यकान्तःपुरं कन्याभिरचितमासीत्। आभरण किरणेन्द्रायुधजालकरूड्डीयमानानीव भवनमयूरवृन्दानि, यौवन विकारैरूत्पद्यमानानीव तत्र मन्मथ सहस्राण्यद्राक्षीत् चन्द्रापीडः। सः तत्र कुमारीणां तासु तासु क्रियासु अतिरिक्तं सुरतायासमिवापश्यत्। तत्र कन्यकानां तानि तान्यङ्गान्यान्वेवाभरणानीव प्रतीयन्ते स्म। वस्तुतस्तानि तान्याभूषणानि प्रसाधनसाधनानि च कुमारीणां कृते माररूपेण प्रतीयन्ते स्म।

तथा च तत्र सख्यः परस्परहस्तावलम्बनं विनोत्थातुं न प्राभवन् प्रसाधनेषु हारभारसहिष्णुता स्तनकार्कश्यं प्रभावः, कुसुमावचयेषु द्वितीयपुष्पग्रहणमप्ययुवतिजनोचितम्, कन्यकाविज्ञानेषु माल्यग्रन्थनेषु कुमारजनव्यापारः, देवता प्रणामेषु मध्यभागभर्त्तिमातिविस्मयकरः।

इत्थं कादम्बर्याः कन्यकापुरमवलोकयन् चन्द्रापीडः तत्र कन्यकानां परस्परपरिहासमयोरुक्तीः शुश्राव महाश्वेतया साकं गच्छन्। पुनः सः कादम्बरीभवनः प्रविश्य अद्वितीय सुन्दर्याः तस्याः लावण्यातिशयमवलोक्य तस्यां संजातभिलाषवती बभूव। कादम्बर्यपि राजकुमारं चन्द्रापीडं निखिलयुवजनैकप्रतिनिधिभूतं विलोक्य तस्मिन् संजाताभिलाषवती संजाता।

(१३) कादम्बरी वर्णनम्- महाश्वेतया साकं राजकुमारश्चन्द्रापीडः कादम्बर्याः कन्यकान्तःपुरं प्रविश्य, श्रुत्वा च कन्यकानां नानाविधानि वचांस्यनुभूय च सौन्दर्यातिशयं सः कादम्बरीभवनसमीपमाययौ। तत्र पुष्पपरागरेणवः प्रसूरा आसन्, कोकिलाः सहकाररसं भृशं पिबन्ति स्म, अनिलविप्रकीर्णं बकुलसेकसीधारा धूलयः नीहारमिव प्रतीयन्ते स्म। अथ सः सेवार्थमागतेनोभयत ऊर्ध्वस्थितेन स्त्रीजनेन प्रकारेणैव लावण्यमयेन कतदीर्घरथ्यामखाकारं मार्गमद्राक्षीत्। तेन

क्रीडापर्वतकमार्गविश्वमन्यास्तामित्यभिधाय गन्धर्वराजं द्रष्टुं जगाम। चन्द्रापीडोऽपि
तथा सहैव निर्गत्य केयूरकेणोपदिश्यमानमार्गः क्रीडापर्वतकमणिमन्दिरमगात्।

चन्द्रापीडे गते कादम्बरी परिमिताभिः परिचारिकाभिः साकं
प्रासादमारूरोह। गत्वा च पर्यङ्कं, सुप्ता नानाविधचिन्ताकुला कामपरतन्त्रहृदया
चन्द्रापीडमेवप्रतिक्षणं चिन्तयन्ती न लेभे शर्म अन्ते उत्थाय जालवातयनेन तमेव
क्रीडापर्वतमवलोकयन्त्यतिष्ठत्।

चन्द्रापीडोऽपि ततो महाश्वेतया साकं निर्गत्य केयूरकेण लाल्यमानचरणः,
कादम्बरीविषयिणी बहुविधां चिन्तां चकार। पुनः प्रासादशिखरे आरुह्य ददर्श
कादम्बरीम्। कादम्बर्यपि बहुकालं यावन्निनिमेषाभ्यां लोचनाभ्यमपश्यत् चन्द्रापीडम्।
तदैव प्रत्यागात् महाश्वेता गन्धर्वराजं विलोक्य। कादम्बर्यपि तस्याः सविधे
आजगाम।

(१५) कादम्बरीप्रहितहारवृत्तान्तवर्णनम्- महाश्वेतया साकं कादम्बरी
भवनं गतः, क्रीडामणिपर्वतके विद्यमानश्चन्द्रापीडः विधाय भोजनं, मनोहारिणि
हारीत हरिते, तरुणी चरणालक्तकरसशोणरोचिसि, कुसुमरजः सिकतिलतले
लतामण्डपोपगूढे मरकत शिलातले उपविष्टः -सुधयेव विलिप्यमानमम्बरतलं
ददर्श। विलोक्य च तथाविधं प्रकाशं तेन विचारितमकाण्ड एव भगवानोषधि
पतिरूदितः किम्? पुनस्तेनावलोकितं अनल्पकन्यकाकदम्बपरिवृत्तां ध्रियमाणध
वलातपत्रामुद्धूमानचामरद्वयां, केयूरकेण निवेद्यमानमार्गाम्
तमालिकायानुगम्यमानामागच्छन्ती मदलेखाम्। तस्याश्च समीपे तरलिकाम्, तथा
च सितांशुकोपच्छदे पटलके गृहीतं धवलतमं, अमृतफेनपिण्डसदृशं,
सकलशशिकलाखण्डसञ्चयमिव, सर्वसागराणामेकत्र घटितां यशोराशिमिव,
प्रभावर्षिणमतितां हारम्।

दृष्ट्वैव दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचितोपचारक्रमेण मदलेखामागच्छन्ती
सम्भावयामास, चन्द्रापीडः। सा च तस्मिन्नेव मरकतग्रावणि मुहूर्तमुपविश्य
स्वयमुत्थाय तेन चन्दनमङ्ग-रागेणानुलिप्य ते च दुकूले परिधाय, तैश्च
मालतीकुसुमदामभि आरचितशेखरं कृत्वा तं हारमादायचन्द्रापीडमुवाच कुमार
तवेयमहंकाररहिता पेशलता कं जनं नहि प्रीतिपरवशं करोति? ते प्रश्रय एवैवं
विधानामवकाशं ददाति। अनया आकृत्या कस्याः जीवितस्वामी न भवसि? कं
वा न समाश्वासयन्ति भवदगुणा अमी। इत्थं बहुधाभिलष्य मदलेखा प्राह

भवता अस्मत्स्वामिनी कादम्बरी रूपगुण लावण्यादिसम्पन्ना बहुस्मर्तव्या। अत एव महाश्वेता, तरलिकामपीमंहारमादाय त्वत्सकाशं प्रेषितवती। तयाऽपि कुमारस्य सन्दिष्टम् न खलु महाभागेन मनसापि कार्यः कादम्बर्याः 'प्रथमप्रणयप्रसरभर्तिः' इत्युक्त्वा च ताराचक्रमिव चामीकराचलस्य तटे तं तस्य वक्षः स्थले बबन्धे।

चन्द्रापीडस्तु विस्मयमानः प्रत्यवादीत्-मदलेखे! किमुच्यते? निपुणासि, जानासि ग्राहयितुम्। उत्तरावकाशमवहरन्त्या कृतं वचसि कौशलम्। अयिमुग्धे के वयं ग्रहणाग्रहणस्य? सौजन्यशालिनीभिर्भवतीभिः उपकरणी कृतोऽयंजनः यथेष्टमिष्टानिष्टेषु व्यापारेषु नियुज्यताम्। इत्युक्त्वा कादम्बरीसम्बद्धाभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वा विसर्जयाम्बभूव मदलेखाम्।

अथ अनतिदूरं गतायाञ्च तस्यां सर्वं राजचिह्नमपाकृत्य, केवलया तमालिकया साकं सौधशिखरमारूरोह कादम्बरी हारधवलं चन्द्रापीडं द्रष्टुम्। तत्रस्था च विविधविलासतरङ्गितैः विकारिविलोकितैः जहार चन्द्रापीडमनः। कटाक्षक्षेपधवलीकृतकर्णोत्पलं विलक्षस्मितसुधाधूलिधूसरितं कपोलं साचीकृत्य वदनमनेकरसभङ्गि-भङ्गुरैः विलोकयन्ती तावदवतस्थे यावदुपसंहृतालोको लोहितो दिवसो बभूव।

सायाह्निरज्यमाने राजीवजीवितेश्वरे, हरितायमानेषु कमलवनेषु, श्वेतायमानेषु कुमुदखण्डेषु, नीलायमाने शर्वरीमुखे, श्वेतायमाने तारागणे गगने जातायां चादर्शनक्षमायां वेलायां सौधशिखरादवततार कादम्बरी क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च चन्द्रापीडः। ततश्चन्द्रोदयोऽभूत् मुक्ताशिलापट्टं चन्द्रशीतलमधिशिश्ये चन्द्रापीडः, तदैव केयूरक आगत्य कथयामास तं 'देवी कादम्बरी देवं द्रष्टुमायातो' ति।

ततः अल्पसखीजनैः परिवृत्ता, परित्यक्तसकलराजचिह्नवती, कादम्बरी ज्योत्स्नाशुचिनी कल्पदुमदुकूले विभ्रती, मदलेखया दत्त हस्तावलम्बा समाययौ सविधे चन्द्रापीडस्य। चन्द्रापीडोऽपि तस्याः प्रत्युत्थानादिना स्वागतं चकार। आगत्य च सा भूमावेवोपाविशत्। ततःश्चन्द्रापीडोऽपि भूमावेवोपविवेश। तदनन्तरं नैजं विनयं प्रदर्शयामास चन्द्रापीडः तया सह वार्तयन्। तेनाभिहितं-वयमेते शरीरमिदं एतज्जीवितं एतानीन्द्रियाणि एतेषामन्यतरदारोपय परिग्रहेण गरीयस्त्वमि' ति।

तच्छ्रुत्वा प्रसन्ना कादम्बरी मदलेखामुखेन पृच्छति स्म चन्द्रापीडस्य सर्वविधमनामयं तस्य मातापित्रोश्च एवं विधाभिर्बह्वीभिः कथाभिः सुचिरं

वार्तयित्वा पुनः सपरिजनमाजगाम निजमन्दिरम्। चन्द्रापीडोऽपि कादम्बरी-महाश्वेता-मदलेखा-गन्धर्वलोकादीनां विषये केयूरकेण साकं वार्तयन् तेन संवाह्यमानचरणः क्षणदां क्षणादिव क्षपितवान्।

व्यतीतायां विभावर्यां प्रातः काले चन्द्रापीडः कादम्बर्याः सविधे गत्वा, कृत्वा च कादम्बरी-महाश्वेताभ्यां सस्नेहं वाती पुनः ताभ्यां विसर्जितः, अनुगम्यमानः गन्धर्वकुमारैः स्वभुवमाजगाम।

अपरेद्युः कादम्बर्याः समीपात् केयूरक आययौ। सर्वपरिजन लोकं विसृज्य चन्द्रापीडः केयूरकद्वितीयः प्रविवेश वाजिशालां तत्रैव कादम्बर्यादिकानां विषये बहुवार्तयित्वाऽवगच्छति स्म यत् नहि स्वास्थ्यं सुखमनुभवति कादम्बरी। तामस्वस्थां ज्ञात्वा केयूरकेण साकम् इन्द्रायुधमारूह्य सः कादम्बरीसविधे जगाम। तत्र नमस्कृत्य च देवीं महाश्वेतां प्रणम्य च कादम्बरी, परिजनैः शीतलोपचारैरूपचर्यमाणां विलोक्य तस्याः सविध एव काञ्चनासन्दिकायां उपविवेश। बहुधा वार्तयामास कादम्बरीमदलेखभ्यां साकम्। इदानीं यावत् कादम्बरीचन्द्रापीडौ परस्परं प्रणयान्वितौ संजातावास्ताम्। पुनः सः कथं कथमपि कादम्बर्याऽनुज्ञातगमनः स्कन्धावारमाययौ।

सम्पूर्ण आलोचनात्मकोभागः।

कादम्बरीसोपानस्य

शुकनासोपदेशादनन्तरतः पूर्वार्द्धपर्यन्तस्य

अथव्याख्यात्मको भागः

(१) ततः कतिपयदिवसापगमे च राजा---राजलक्ष्मीः ।।

सन्दर्भप्रसङ्गौ- गद्यखण्डोऽयं महाकविबाणभट्टप्रणीतायाः कादम्बर्याः पूर्वाद्धात् परिगृहीतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे महाकविः बाणभट्टः चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेकं वर्णयति। स्वभवनागमनानन्तरं राजा स्वयमेव समस्ततीर्थजलपूर्णं कलशमुत्थाप्य स्वात्मजस्य चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेकं सम्पादयामास। अनेनाभिषेकमुखेनैव राज्यलक्ष्मीः चन्द्रापीडस्य शरीरे सर्तिता बभूव।

व्याख्या- ततः = स्वभवनागमनानन्तरम्, कतिपयेषु = केषुचन दिवसेषु = दिनेषु, अपगमे = व्यतीते सति च राजा = तारापीडः। स्वयम् = आत्मनैव, उत्क्षिप्तमर्लकलशः = उत्थापितमर्लघटः शुकनासेन = स्वप्रधानामात्येन, सह = साकम्, पुण्ये = पवित्रे, अहनि = दिवसे, पुरोधसा = पुरोहितेन सम्पादिताशेषराज्याभिषेकमर्लम् = सम्पादितानि = कृतानि, अशेषाणि = सकलानि, राज्याभिषेकस्य = राज्यारोहणस्य, मर्लानि = मर्लमयानि कृत्यानि, यस्याऽसौ तथाभूतम्, अनेकनरपतिसहस्रपरिवृतः = अनेके = बहवः, ये नरपतयः = भूभृतः तेषां सहस्रम् = अगण्यसंख्या तेन परिवृतः = समावृतः सन्। सर्वेभ्यः = निखिलेभ्यः, तीर्थेभ्यः = तीर्थस्थलेभ्यः काशीपुष्करप्रयागादिभ्यः, सर्वाभ्यः = निखिलाभ्यः, सरिद्भ्यः = नदीभ्यः समुद्रेभ्यः = सागरेभ्यः, समाह्वतेन = आनीतेन जलेन, सर्वौषधिभ्यः = सर्वौषधिसमुदाये परिगणितेभ्यो द्रव्येभ्यः सर्वफलः = निखिलप्रकारकैः फलैः, सर्वमृदिभ्यः = सकलतीर्थानीतमृत्तिकाभिः, सर्वरत्नैः = सकल प्रकारकैः रत्नैश्च परिगृहीतेन = उत्थापितेन, आनन्दवाष्पजलमिश्रेण = आत्मजस्नेहजन्यानन्दाश्रुजलकणसम्मिलितेन, मन्त्रपूतेन = अभिमन्त्रितेन, वारिणा = जलेन, सुतम् = स्वात्मजं चन्द्रापीडम्, अभिषिषेच। अभिषिक्त्वान्, अभिषेकं सलिलाद्रदेहञ्च = च = पुनः अभिषेकस्य = राज्याभिषेकस्य, सलिलेन = जलेन, आर्द्रः = क्लिन्नः देहः = शरीरं यस्याऽसौ तथाविधं तम् = चन्द्रापीडम्, लतेव = लतासदृशी,

पादपान्तरम् = वृक्षान्तरम्, निजस्य = आत्मनः, पादपम् = वृक्षम्, तारापीडम् = चन्द्रापीडपितरम्, अमुञ्चन्त्यपि = अपरित्यजन्त्यपि, तत्क्षणमेव = अभिषेकसमकालमेव, सञ्चक्राम = संक्रान्ता बभूव, राजलक्ष्मीः राज्यस्य सम्पत्।। लतेवेत्यत्रोपमालङ्कारः।

(१) अनन्तरमखिलान्तःपुरपरिवृत्तया च -- सिंहासनमारुरोह ।।

सन्दर्भप्रसङ्गः- अयं गद्यखण्डः महाकविवाणभट्टप्रणीतायाः कादम्बर्याः पूर्वाद्धभागस्य चन्द्रापीडस्य राज्यभिषेकस्य प्रसङ्गात् परिगृहीतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे महाकविर्वर्णयति यत् स्वयमेव माता विलासवती स्वात्मजस्य चन्द्रापीडस्य चन्दनानुलेपनं चकार तदात्वे चन्द्रापीडः सितकुसुमशेखरः दुर्वाप्रवालरचितं कर्णपूरं, अतीव धवलं वसनयुगलं, च दधार। तस्य हस्ते पुरोहितो रक्षाबन्धनं चकार। तस्य वक्षस्थलं हारेण बहुमूल्येन मालाभिश्चसमलंकृतमासीत्। इत्थं भूतः सः अतीवोच्चके मनोहरे च सिंहासने आरुरोह।

व्याख्या- अनन्तरम् = राज्याभिषेकस्य सम्पादनसमनन्तरम्, अखिलान्तःपुरपरिवृत्तया = अखिलेन = सम्पूर्णं, अन्तःपुरेण = शुद्धान्तेन, सकलराजिमसमूहेनेति यावत् परिवृत्तया = समावृत्तया, च = किञ्च, प्रेमार्द्रहृदया = प्रेम्णा = सुतस्नेहेन, आर्द्रम् = क्लिन्नम्, हृदयं = अन्तःकरणं यस्याः सा तया, विलासवत्या = चन्द्रापीडस्य प्रसविज्या, स्वयम् = आत्मनैव, स्वहस्तेनैवेति यावत् आमोदिना = सुगन्धियुक्तेन, चन्द्रातपधवलेन = ज्योत्स्नावद्धवलवर्णेन चन्दनेन = मलयजेन आपादतलाम् = पादतालपर्यन्तम् अरिलप्रभूतिः = कृताङ्ग. रागमूर्तिः = शरीरंयस्याऽसौ तथाविधः अभिनवविकसित सितकुसुमशेखरः = अभिनवानि = नवीनानि, विकसितानि = प्रफुल्लितानि यानि, सितानि = धवलवर्णानि कुसुमानि = पुष्पाणि, तैः कृतः = विरचितः शेखरः = शिरोभूषा यस्याऽसौ तथाविधः, गोरोचनाच्छुरितदेहः = गोरोचनेन = गोरोचनाभिधेन द्रव्येण, च्छुरितः = लिप्तः, देहः, = वपुर्यस्याऽसौ सः, दुर्वाप्रवालरचितकर्णपूरः = दुर्वया = शतपर्विकया, प्रवालेन च, रचिते = निर्मिते, कर्णपूरे = कर्णाभूषणे यस्याऽसौ तथाविधः, दीर्घदशम् = दीर्घा = विस्तृता, दशा यस्याऽसौ तथाविधम् अनुपमम् = नवीनम्, इन्दुधवलम् = चन्द्रवद्भवलवर्णम्, यद्दूकूलयुगलम् = वस्त्रयुग्मम् वसानः = परिदधानः। पुरोहितप्रतिबद्धप्रतिसरप्रसातिपाणिः, पुरोहितेन = पुरोधसा, प्रतिबद्धः = निबद्धः,

यः प्रतिसरः = रक्षासूत्रम्, तेन प्रसाधितः = समलंकृतः, पाणिः = हस्तो
 यस्याऽसौ तथाविः नवराजलक्ष्मीकमलिनीमृणालेन = नवा = नवीना, या
 राजलक्ष्मीः = साम्राज्य श्रीः, सैव कमलिनी = पद्मिनी तस्याः मृणालेन =
 विसेन इव। अभिषेकदर्शनार्थम् = अभिषेकस्य = राज्याभिषेकस्य, दर्शनार्थम् =
 अवलोकनार्थम्, आगतेन = समागतेन, सप्तर्षिमण्डलेन = सप्तानामृषीणां =
 समूहेन, इव अत्ररूपकोट्येक्षयोः संसृष्टिरलङ्कारः।। तयोः परस्परं निरपेक्षतयाऽवस्थितेः।
 हारेण = कलापेन, आलिङ्गितम् = समालिङ्गितं वक्षस्थलं यस्याऽसौ सः
 सितकुसुमग्रथिताभिः = सितैः = धवलवर्णैः, पुष्पैः = कुसुमैः ग्रथिताभिः =
 निर्मिताभिः, आजानुलम्बिनीभिः = जानुपर्यन्तविलम्बिनीभिः = इन्दुकरकलाभिः
 = चन्द्रकिरणवन्मनोहराभिः, वैकक्षकस्रग्भिः = असितिर्यगाक्षिप्ताभिः मालाभिः
 स्रग्दामभिः निरन्तरनिचितशरीरया = निरन्तरम् = अन्तरालरहितं, निचितम् =
 व्याप्तं शरीरं = वर्षं यस्याऽसौ सः, तस्यभावस्तत्ता तथा निरन्तरनिचितशरीरया।
 धवलवेषपरिग्रहतया = धवलः शुक्लश्चाऽसौ। वेषः = नेपथ्यम्, तस्य
 परिग्रहः = स्वीकारः यस्याऽसौ तस्यभवस्तत्तया च = पुनः, नरसिंह इव =
 नरहरिरिव, विधूतकेसरनिकरः = विधूतः = कम्पितः, केसराणाम् = सटानाम्,
 निकरः = समूहो येनाऽसौ तथाविधः, कैलास इव = कैलासपर्वतसदृशः
 स्रवत्स्रोतस्विनीस्रोतोराशिः = स्रवन्तीनां = प्रवहन्तीनां, स्रोतस्विनीनां =
 गर्दिदिकानां नदीनां, स्रोतोराशिः प्रवाहसमूहो यस्मिंस्तथाभूतः,
 मन्दाकिनीमृणालजालजटिलः = मन्दाकिन्याः = स्वर्णद्याः, मृणालानां =
 कमलनालानां यो हि जालः = समूहः तेन जटिलः = परिगतः, ऐरावत इव
 = देवेन्द्रहस्तीव, स्फुरितफेनलवाकुलः = स्फुरितैः = देदीप्यमानैः, फेनलवैः =
 डिण्डीरकणैः आकुलः = परितोव्याप्तः, क्षीरोद इव = क्षीराण्व इव।
 अत्रनृसिंहैरावतकैलासक्षीरोदैः साकं चन्द्रापीडस्यकमशः केसरसमूह-मृणालसमूह-
 द्योतोराशि ये लालवानामुपमायाः विद्यमानत्वामालोपमालङ्कारः।। तथा चोक्तं
 विश्वनाथेन 'मालोपमायदेकस्योपमानं बहुदृश्यते' इति।

तत्कालप्रतिपन्नवेत्रदण्डेन तत्कालम् = तस्मिन्नेव समये, प्रतिपन्नं =
 गृहीतम् वेत्रदण्डम् = वेतसयष्टिः येनाऽसौ तथाभूतेन पित्रा तारापीडेन,
 स्वयम् = आत्मनैव, पुरःप्रारब्धसमुत्सारणः पुरः = आग्रतः = प्रारब्धम् =
 उपक्रान्तं, समुत्सारणम् समागतजननिवारणं यस्य सः, सभामण्डपम् =

आस्थानमण्डपम्, उपगम्य = समागत्य, काञ्चनमयं = सुवर्णनिर्मितम्, सुमेरुशृङ्गम्
= सुमेरूपर्वतशृङ्गाटकम्, शशीव = चन्द्रमिव, चन्द्रापीडः = तारापीडात्मजः
सिंहासनम् = राजासनम् आरूरोह = अरूढोबभूव। अत्रोपमालङ्कारः।

(३) निर्गच्छश्च अभ्यन्तरावस्थित एव --दिवसं ददर्श ॥

सन्दर्भप्रसङ्गः- अयं गद्यखण्डः महाकविबाणभट्टकृतायाः कादम्बर्याः
पूर्वार्द्धस्य चन्द्रापीडदिग्विजयप्रस्थानस्य प्रकरणात् समुद्भूतो वर्तते। अस्मिननुच्छेदे
महाकविर्वर्णयति यत् सिंहासनारोहणानन्तरं तारापीडात्मजश्चन्द्रापीडः दिग्विजयप्रस्थानं
प्रारब्धवान्। सः करेणुकारूढस्सन् राजभवनाद् वहिरागत्य लोहितायमानं दिवसं
सूर्योदयकालं अवलोकयामास।

व्याख्या - निर्गच्छन् = राजभवनान्निर्गच्छन्, आभ्यन्तरावस्थितः =
आभ्यन्तरे = राजभवनस्यान्तर्भागे, अवस्थितः = विद्यमानः एव सः =
चन्द्रापीडः प्रकारान्तरितदर्शनानाम् = प्राकारेण वप्रेण, अन्तरितम् = व्यवहितं,
दर्शनम् = अवलोकनं येषां तथा भूतानाम्, प्रतिपालायताम् = प्रतीक्षां
कुर्वताम्, राज्ञाम् = अन्येषां भूभृताम्। उन्मयूखानाम् = उद्विग्नचित्तकिरणानाम्
चूडामणीनाम् = शिरोरत्नानाम्, आलक्तकद्रवद्युतिमुषाम् अलक्तकद्रवस्य =
लाक्षारसस्य, द्युतिं = कान्तिं मुष्णाति = चोरयति य असौ तेषाम्।
अत्रनिदर्शनालङ्कारः। बहलेनालोकबालातपेन = बहलेन = भूशेन, आलोकः
प्रकाश एव बालातपः = बालसूर्यः तेन, राज्याभिषेकानन्तरप्रसूतेन = राज्याभिषेकस्य
= यौवराज्यपदेऽभिषेकस्य, अनन्तरम् = पश्चात्, प्रसूतेन = प्रसूतरेण स्वप्रतापबहिर्ना
= स्वस्य = आत्मनः, प्रतापः = शौर्यम्, एव बहिनः = अग्निः, तेन, इव
= यथा, अत्यर्थम् = अत्यधिकम्, पिञ्जरीक्रियमाणाः = पीतवर्णाः सम्पाद्यमानाः,
दशदिशः = दशसंख्याका आशाः, ददर्श इति क्रियापदेनाऽत्रान्वयः।

यौवराज्याभिषेकजन्मना = यौवराज्यस्य = युवराजकर्मणः, यो हि
अभिषेकः = अभिषेचनम्, तेन जन्म = उत्पत्तिर्यस्याऽसौ तथाभूतेन, निजानुरागेण
इव निजस्यम् = आत्मनः, अनुरागेण = स्नेहेन, इव यथा रारज्यमाणम् =
अनुरज्यमाणम् अवनितलम् = भूतलम्, आसन्नरिपुविनाशपिशुनम् आसन्नाः
= सन्निकटवर्तिनो ये रिपुविनाशाः, तेषां पिशुनेन = सूचकेन, दिग्दाहेनेव =
दिशाम् = हरिताम्, यो हि दाहः = प्रज्वालनम् तेनेव, पाटलीक्रियमाणम् =
न पाटलमपाटलम् अपाटलम् पाटलम् क्रियमाणमिति पाटलीक्रियमाणम् तथाभूतम्,

अम्बरतलम् = नभोमण्डलं, अभिमुखागतभुवनतल लक्ष्मीचरणालक्तकरसेनेव = अभिमुखम् = सम्मुखम्, आगतायाः = सम्प्राप्तायाः, भुवनतलस्य = पृथिव्याः, या लक्ष्मीः = श्रीः तस्याः चरणयोः = पादयोः, यो हि आलक्तकरसः = लाक्षारसः तेनेव = तेने सदृशी, अत्रोत्प्रेक्षलङ्कारः। लोहितायमानः = रक्तायमानः, आतपम् = सूर्योद्योतो यस्य तथाविधम् दिवसम् = वासरम्, ददर्श = अवलोकयामास। चन्द्रापीड इतिशेषः॥

(४) विनिर्गतश्च ससम्भ्रम --- शातक्रतवीमाशमभिप्रतस्थे ॥

सन्दर्भप्रसङ्गौ- अयं गद्यखण्डः महाकविना गद्यकाव्यसम्राजा, बाणभट्टेन प्रणीतायाः कादम्बर्याः पूर्वार्द्धभागात्परिगृहीतो वर्तते। अस्मिन् अनुच्छेदे महाकविर्वर्णयति यत् चन्द्रापीडः यौवराज्यप्राप्तेरनन्तरं दिग्विजययात्रायां प्रवृत्तः सन् महत्या सेनया साकं सर्वप्रथमं पूर्वस्यामाशयां प्रस्थानमकार्षीदिति।

व्याख्या- च = पुनः, विनिर्गतः = राजभवनाद् बहिरागतः चन्द्रापीडः, ससम्भ्रमप्रचलितगन्धगजघटासहस्रैः पदविमवनिभुजां चक्रवालैः इत्यस्य विशेषणम्। ससम्भ्रमं शीघ्रं, प्रचलितम् = कृतप्रस्थानं, गन्धगजघाटानाम् = दानवारिसमलंकृतहस्तिनाम् समूहानाम्, सहस्रैः = अपरिमितसंख्याकैः, अत्र सहस्रशब्दोऽनेकत्वस्य द्योतको नतु दशशत्याः संख्याया वाचकः। अन्योन्यसं घट्टजर्जिरातपत्रमण्डलैः = अन्योन्यम् = परस्परम् संजातो यो हि संघट्टः = संमर्दः तेन जर्जिराति = मृदितानि, आतपत्राणाम् = छत्राणाम्, क्षत्रमातपत्रमितिकोशः मण्डलानि = समूहाः येषां ते तैः, आदरावनतमौलिशिथिलमणिमुकुटपतिभिः आदरेण = सम्मानेन, अवनताः = नम्रतां गताः, याः मौलयः = शिरांसि, ताभ्यः, शिथिलाः = श्लथाः, शिरोमणिमुकुटानाम् = रत्नोत्पानां किरीटानाम्, पंक्तिभिः = श्रेणीभिः, आवर्जितकर्णपूरैः = आवर्जिताः = नम्रीभूताः कर्णपूराः = कर्णाभरणानि, येषां ते तैः, कपोलस्थलस्खलितकुण्डलैः = कपोलस्थलेभ्यः = गण्डस्थलेभ्यः, गलिते = स्खलिते कुण्डले येषां ते तैः, राजाप्तसेनापतिनिर्दिश्यमाननामभिः = राज्ञः = चन्द्रापीडपितुः तारापीडस्य, आप्तः = विश्वस्तः, यो हि सेनापतिः = सेनाध्यक्षः, तेन निर्दिश्यमानानि = अभिधीयमानानि नामानि येषां तथाभूतैः, अवनिभुजाम् = राज्ञाम्, चक्रवालैः = मण्डलैः, प्रणम्यमानः = नमस्यमानः, बहलसिन्दूरपाटलेन = बहलः = प्रचुरः, यो हि सिन्दूरस्य = नागसंभवस्य, रेणुः = चूर्णः, तेन पाटलेन =

रक्तवर्णतां गतेन, क्षितितलदोलायमानमुक्ताकलापावचूलेन = क्षितितलम् = पृथिवीतलमिति यावत्, दोलायमानः = दोलावदाचरन्, मुक्ताकलापः = मुक्तानां माला, यस्य तथाभूतो यो हि अवचूलः = हस्तिकूपोपरिविद्यमानं, वस्त्रम्, तेन, सितकुसुममालाजालशिरसा = सितानां = धवलवर्णानां, कुसुमानाम् = पुष्पाणां, याः मालाः = स्रजः, तासां जालेन = समूहेन, शबलं = विचित्रं शिरः = मूर्धा यस्याऽसौ तथाभूतेन, संलग्नसंध्यातपेन, अतएव, संलग्नः = संसक्तः, यो हि संध्याकालिकः आतपः = सूर्योद्योतः यस्मिंस्तेन, तिर्यगावार्जितश्वेतगङ्गाप्रवाहेण = तिर्यक् = तिरश्चीनम्, आवर्जितः = प्रवर्तितः श्वेतः = धवालवर्णो गङ्गायाः = मन्दाकिन्याः, प्रवाहः = स्रोतः, यस्मिंस्तथाभूतेन, तारागणदंतुरितशिलातलेन = तारागणेन = तारकसमूहेन, दन्तुरितम् = विषमितम् शिलातलम् = प्रस्तरतलं यस्मिंस्तथाभूतेन = मेरुगिरिणेव = सुमेरुपर्वतसदृशेन। समेरुः सुमेरुर्हेमाद्रिः इत्यमरः। गन्धमादनेनानुभुज्यमानः = गन्धमादनेन गन्धमादनकरिणा, पक्षे गन्धमादन पर्वतेन, अनुगम्यमानः = अनुक्रियामाणः, च-किञ्च, कनकालंकारप्रभाकल्माषितावयवेन = कनकस्य = सुवर्णस्य, अलंकाराणाम् = आभूषणानां या प्रभा = कान्तिः, तया = कलमाषिताः = सुशोभिताः, अवयवाः = अङ्गानि यस्याऽसौ तथाभूतेन, दत्तकुकुमस्थासकेनेव = दत्ताः = प्रदत्ताः, कुंकुमस्थासकाः = केशरकुंकुमादीनिविलेपनद्रव्याणियस्मिंस्तथाभूतेन, इन्द्रायुधेन = इन्द्रायुधनामकेन स्वकीयेनाश्वेन, आकृष्यमाणेन = आकर्षणं क्रियामणेन इव, सनाथीकृतपुरोभागः = सुशोभितपुरः प्रदेशो यस्याऽसौ, शनैः - शनैः = मन्दम्- मन्दम्, प्रथममेव = सर्वप्रथमम्, शातक्रतवीम् = शातक्रतुसम्बन्धिनीम् = प्राचीमितियावत्, आशाम् = दिशम् दिशस्तुककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः। इत्यमरः अभिप्रतस्थे = प्रस्थानमकार्षित्। दिग्विजयप्रसङ्गेन सर्वप्रथमं चन्द्रापीडः पूर्वस्यां दिशायां प्रस्थानमकार्षीदितिनिष्कृष्टार्थः।

(५) मु० सर्वतश्च कुलप्रर्वताकारैः प्रचलद्भिर्मत्तवारणैः-----इव संजज्ञे ।

सन्दर्भप्रसङ्गौ-अयं गद्यखण्डः गद्यकाव्यप्रणयनसम्राज्ञा बाणभट्टस्य कादम्बर्याः पूर्वभागस्य चन्द्रापीड दिग्विजययात्रातो गृहीतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे महाकविर्वर्णयति यत् चन्द्रापीडस्य दिग्विजययात्रासेनायाम् हस्तिनो महदकारा आसन्, दुन्दुभीनां भयङ्करो ध्वनिरूदपद्यत, गजसीकराः प्रसूमरा अभूवन्,

सेनासम्मर्देन भूमेर्धूलिपटलान्युत्पेतुः, करिणोघोरगर्जनामकार्षुः तेन च कोलाहलेन संबभूव प्रालयकालसमानो भयङ्करः कालः।

व्याख्या-कुलपर्वताकारैः = कुलाचलसदृशाकारवद्भिः सर्वतः = परितः, प्रचलद्भिः = संचरणं कुर्वद्भिः मत्तवारणैः = मदमतैः करिभिः, उत्पातचन्द्रनिभैश्च = च = किञ्च, उत्पातचन्द्रमण्डलनिभैः = उपद्रवसूचकानि यानि अरिष्टमयानि चन्द्रमण्डलानि, तन्निभैः तत्सदृशैः प्रेखद्भिः = संचलद्भिः, आतपत्रैः = श्वेतछत्रैः, च = किञ्च, ध्वनता = शब्दं कुर्वता, सम्वर्तकाम्भोदगम्भीरभीमनादेन = संवर्तकाम्भोदः = प्रलयकालिको यो हि मेघविशेषः तदिव गम्भीरः अतीव दीर्घः, भीमः = भयङ्करो यो नादः = ध्वनिः, यस्याऽसौ तथाविधेन दुन्दुभिना = अनकदुन्दुभिना, तारकावर्षसदृशेन = समानेन, विसर्पता = प्रसुमरेण, गजसीकरेण = गजानां = हस्तिनां, यो हि सीकराणाम् = जलानां निकरः = समूहस्तेन, धूम्रकेतुधूसरैः = धूम्रकेतवः = उत्पातसूचकाः ताराविशेषाः, तद्वद् = धूसरैः = धूम्रवर्णैः, उल्लसद्भिः, परिस्फुरद्भिः, अवनिरजोदण्डकैः = अवनेः = पृथिव्याः रजोदण्डकैः = रजांसि एव दण्डकानि तैः, निर्घातिपातपरूषगम्भीरैश्च = निर्घातः = उत्पातसूचको यो हि बज्रपातः, स इव परूषः = कठोरः, यो गम्भीरघोषाः = दीर्घो ध्वनिः येषां ते तैः, करिकण्ठगर्जितैः = करिकण्ठानां = हस्तिगलानां गर्जितैः = चिककारकरणैः, क्षतजकणवभ्रुणा क्षतजानां = रक्तानां ये कणाः = विप्रुषः तद्वदवभ्रुणा = रक्तवर्णेन, च, भ्रमता = प्रसरणं कुर्वता, मर्ताजकुम्भ सिन्दूरेण = मतङ्ग. जानाम् = करीणाम्, कुम्भेषु = शिरोभागेषु, विद्यमानम् यत् सिन्दूरम् = नागसंभवचूर्णम्, तेन, संक्षुभिताजलधिलजलकल्लोलचञ्चलाभिः = संक्षुभितः = चञ्चलः यो हि जलधिः = समुद्रः तस्य ये जलस्य = नीरस्य, कल्लोलाः तरङ्गाः त इव चञ्चलाभिः = चपलाभिः प्रविसर्पन्तीभिः = प्रसुमराभिः, तुर्रामालाभिः = तुरङ्गानाम् = अश्वानाम्, मालाभिः = पङ्क्तिभिः, च = किञ्च, अन्धकारितदिगन्तरेण = अन्धकारितानि = मलिनीकृतानि, दिगन्तराणि = दिशामवकाशाः = दिशस्तुककुभः काष्ठाः अशाश्च हरितश्च ताः इत्यमरः येन तथाभूतेन अनवरतम् = निरन्तरम्, क्षरता = स्रवता, मदजलधारादुर्दिनेन = मदजलस्य = दानवारेः, धारा = समूहः तथा दुर्दिनम् = प्रकाशरहितदिवसेन च = तथा, भुवनान्तर व्यापिना = भुवनान्तरेषु = लोकान्तरेषु, व्यापिना =

व्यापकेन, कलकलेन = कोलाहलरवेण, महाप्रलयकाल इव संजज्ञे = महाप्रलयस्य = सांवर्त्तकस्य, काल इव = बेला इव, संजज्ञे = संजातः।

अस्मिन् गद्यखण्डे उपमालङ्कारस्य प्राचूर्यं दृश्यते। समासाः दीर्घाः मध्यमकोटिकाश्चावलोक्यन्ते।

(६) क्रमेण च प्रसर्पतो बलस्य पुरः प्रधावताम्-- मूर्च्छिवाभवज्जनस्य।।

सन्दर्भप्रसङ्गः-अयं गद्यखण्डः महाकवेः गद्यकाव्यकारशिरोमणेः बाणभट्टस्य कादम्बर्याः पूर्वाद्धभागस्य चन्द्रापीडदिग्विजयवर्णनातः परगृहीतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे कविर्वर्णयति यत् यदा चन्द्रापीडः दिग्विजयाय पूर्वस्यामाशायां स्वीयया महत्या सेनया साकं प्रस्थानमकार्षीत् तदा तस्य सेनायां महान् कीलहलःसमभवत् काहलाः, शंखाः भेर्यश्च निनादिता अभूवन्, अश्वाः ह्येषारवमकार्षुः हस्तिनां गलेषु निबद्धाः घण्टाः स्विनिताः संजाताः, प्रयाणपटहाः समकालमेव निनादिताः संजाताश्च। तेन महता ध्वनिना जनाः मूर्च्छिता इव संजाताः।।

व्याख्या- च = पुनः, क्रमेण = क्रमशः, प्रसर्पतः = अग्रे प्रचलतः, बलस्य = सेनायाः, पुरः = पुरोभागे, प्रधावताम् = अतीव तीव्रगत्या धावनं कुर्वताम् जनकदम्बानां = जनसमूहानाम् कोलाहलेन = कलकलध्वनिना, च = पुनः तारतरदीर्घेण = अतीवदीर्घेन, काहलानाम् = महाढक्कानाम्, निनादेन = घोषेण, च = किञ्च, खुररवविमिश्रेण = खुराणां = शफानां, रवेण इव = ध्वनिना, विमिश्रेण = विमिश्रितेन, वाजिनाम् = हयानाम्, हर्षह्येषारवेण = हर्षजन्यः = प्रसन्नता जन्यो यहि ह्येषायाः = अश्वानां निनादस्य रवः = ध्वनिः, तेन अनवरतकर्णतालस्वरसम्पृक्तेन = अनवरतम् = सततम् क्रियमाणो यो हि कर्णतालः = हस्तीनां कर्णतोदनशब्दः तेन सम्पृक्तेन = विमिश्रितेन, दन्तिनाम् = महाबलवतां दन्तप्रधानानां हस्तिनाम्, आडम्बररवेण = विशाल परिवृत्ति ध्वनिना, च = पुनः ग्रैवेयक किङ्किणीकवणितानुसृतेन = ग्रैवेयकाणां = कण्ठभूषणानाम्, किङ्किणीनाम् = क्षुद्रघण्टिकानाम्, यानि क्वणितानि = मधुराः शब्दाः, तैः अनुसृतेन = अनुगतेन, गतिवशात् = गमनहेतुना, विषमविराविणीनाम् = असमानतया शब्दं कुर्वन्तीनाम्, घण्टानाम् = कांस्यनिर्मितानाम्, हस्तिनां गलेषु निबद्धानाम्, टंक्रेण = टं टं इति शब्देन, टङ्कारेणैति यावत्, च = तथा मङ्गलशंखशब्द संवर्द्धितध्वनीनाम् = दध्मायमान

मार्गलिककम्बुध्वनिभिः संवर्द्धिताः = वृद्धिं नीताः ये ध्वनयः = घोषाः तेषाम्
 प्रयाणपटहानाम् = प्रस्थानकाले शब्दायमाना ये पटहाः तेषाम् निनादेन =
 महाघोषेण च = किञ्च, मुहुर्मुहुः = बारम्बारम्, इतस्ततः = यत्रतत्र,
 ताड्यमानानाम् = आहन्यमानानां डिण्डिमानाम् = डिण्डिमाख्यवाद्यविशेषाणाम्
 , निःस्वनेन = निनादेन जर्जरीकृतश्रवणपुटस्य = जर्जरीकृतम् = उद्वेजितम्,
 श्रवणपुटम् = श्रोत्रपुटम् यस्य तथाभूतस्य, जनस्य = जनसमूहस्य, लोकस्येति
 यावत् मूर्धेव = निःसंज्ञता इव, अभवत् = संजाता।।

(७) शनैः शनैश्च स्वेच्छया परिभ्रमन् ----- पृथिवीं विचचार ।

सन्दर्भप्रसङ्गौ - अयमनुच्छेदः गद्यकाव्यकारशिरोमणेः महाकवेः बाणभट्टस्य
 कादम्बर्याः पूर्वार्द्धेन परिगृहीतो वर्तते। अस्मिन्ननुच्छेदे महाकविः चन्द्रापीडस्य
 दिग्यात्रायाः वर्णनं प्रसङ्गेन वर्णयति यत् चन्द्रापीडः स्वीयया महत्या सेनया,
 सकलायां पृथिव्यां स्वसाम्राज्यस्थापनोद्देश्येन स्वेच्छया परिभ्रममाणः सन् विनतानां
 राज्ञामुन्नतिम् उच्छृङ्खलानां स्वं स्वतन्त्रं मन्यमानानां चावनतिं चकार, शरणागतान्
 जनाननुजग्राह, प्रशमयामासचारीन्, प्रभूतमात्रायां रत्नानामर्जनमकार्षीत्, स्वाज्ञां च
 सर्वत्र संस्थपयामास।

व्याख्या - शनैः शनैः = मन्दं मन्दं, स्वेच्छया = स्वकीयेच्छानुसारेण,
 परिभ्रमन् = परिभ्रमणं कुर्वन् दिग्विजययात्राप्रसङ्गेन राजा चन्द्रापीडः, उन्नतान्
 = उच्छृङ्खलान्, आत्मानं स्वतन्त्रं मन्यमानान् राज्ञः, नमयन् = स्वबलप्रयोगेण =
 नम्रीभूतान् कुर्वन्, अवनतान् = नम्रीभूतान् विनतान् राज्ञः, उन्नमयन् =
 पुरस्कारप्रदानेन = प्रोत्साहनादिभिः उन्नतान् कुर्वन्, भीतान् = भयाक्रान्तान् =
 जनान् राज्ञश्च, आशवासयन् = समाशवासितान् कुर्वन्। शरणागतान् =
 शरणापन्नान् जनान्, विटपकान् = विपरीततां गतान्, उन्मूलयन् = विनाशयन्,
 कण्टकान् = कण्टकवद् तुदतो राज्ञः शत्रुभूतान्, उत्सादयन् = निर्मूलयन्
 स्थानस्थानेषु = तत्र तत्र तेषु तेषु राज्येषु राजपुत्रान् = राजकुमारान् =
 उपायनानि = उपहाराणि राजभिः प्रदीयमानानि, प्रातीच्छन् = स्वीकुर्वन् करान्
 = राजशुल्कान्, गृहणन् = आददन्, देशव्यवस्थाम् = देशस्य = साम्राज्यस्य
 व्यवस्थाम् = सञ्चालयन् पद्धतिम्, आदिशन् = आज्ञापयन्, स्वचिह्नानि =
 स्वस्य = आत्मनः प्रशास्तुपरिचायकानि, चिह्नानि = लक्ष्माणि, स्थापयन् =
 प्रतिष्ठापयन् स्तम्भशिलालेखादिरूपेण, कीर्तनानि = स्वामलकीर्तिवर्णनानि,

कुर्वन् = कारयन्, अत्रान्तर्भावितप्यर्थः । शासनानि = अर्हपुरुषेभ्यः । प्रदत्तग्रामपट्टादि
लेख्यानि लेखयन् = लिपिबद्धानि कारयन्, अग्रजन्मनः = ब्राह्मणान्, पूजयन्
= समर्चयन्, मुनीन् = तत्त्वग्राममननप्रवणान् तपसि स्थितान् महापुषान्, प्रणमन्
= नमस्कुर्वन्, आश्रमान् = मुनीनां तपस्विनां च निवासभूतान् वनस्थान्
आश्रमान्, पालयन् = संरक्षयन्, जनानुरागम् = जनेषु = प्रजाजनेषु अनुरागम्
= स्वविषयं स्नेहं जनयन् = समुत्पादयन्, विक्रमम् = नैजं पराक्रमम्,
प्रकाशयन् = आविष्कुर्वन्, प्रतापम् = कोशदण्डजं तेजः आरोपयन् =
समुन्नयन्, यशः = कीर्तिम्, उपचिन्वन् = सम्बर्द्धयन्, गुणान् =
शौर्यवीर्यपराक्रमादिकान्, सौशील्यसौलभ्यादिकांश्च विस्तारयन् = प्रसारयन्,
सच्चरितम् = अनुतमं वृत्तम्, प्रख्यापयन् = प्रख्यातिं नयन्, वेलावनानि =
समुद्रतटकाननानि, अमृदन्श्च = संचूर्णयन्, बलरेणुभिः, सैन्यपदाहतिजन्यरजोभिः,
आधूसरीकृत सकलसागरसलिलः = आङ्.समन्तात् धूसरीकृतम् = मलिनीकृतम्
कर्दममयमिति यावत्, सकलम् = सम्पूर्णम्, सागरस्य समुद्रस्य, सलिलम् =
जलम्, येनाऽसौ तथाभूतः सः, पृथिवीम् = सम्पूर्णाम् बसुन्धराम्, विचचारं =
विचरणमकर्षात् ।

(८) अवतीर्य च व्यपनीतपर्याणमिन्द्रायुधमकरोत् --- पिण्डीकृतमुक्षीयं
निषसाद ।

सन्दर्भप्रसङ्गौ-गद्यखण्डो यं सरस्वत्या अपरावतारस्य गद्यकाव्यनिर्माणकर्मालिङ्ग-
मीणशेखरस्य महाकवेर्बाणभट्टस्य कादम्बर्याः पूर्वाद्धात् परिगृहीतो वर्तते ।
अस्मिन् गद्यखण्डे महाकविरयं वर्णयति यत् चन्द्रापीडः अच्छेदसरोवरस्य सविधे
समागत्य स्वाश्वम् व्यपनीतपर्याणमकर्षात् । सोऽश्वः क्षितितले लुण्ठनं कृत्वोत्थाय
ग्रासानदित्वा सरसि अवतारितः सन् जलं पित्वा स्नात्वा चापरस्य वृक्षस्य
शाखायां निबद्धो बभूव चन्द्रपीडेन द्वारा । पुनः चन्द्रापीडः सरस्यवतीर्य चरणौ
प्रक्षाल्य जलं पीत्वा, मृणालशकलान्यास्वाद्य कुमुदानि स्पृष्ट्वा
उसिनलिनीदलोत्तरीयमाधाय सलिलाद्वहिर्निस्सार पुनः शिलातले वस्त्रखण्डमास्तीर्य
निषसाद ।

व्याख्या-च = पुनः अवतीर्य = अश्वादिन्द्रायुधनामकादवरूह्य चन्द्रापीडः,
इन्द्रायुधम् एतन्नामकं स्ववाहनम्, व्यपनीत पर्याणम् = दूरीकृत पल्ययनम्
अकरोत् = अकर्षात् । क्षितितललुण्ठितोत्थितञ्च = क्षितितले = अवनीपृष्ठे,

पूर्वलुण्ठितः = कृतलुण्ठनः, पश्चादुत्थितः = कृतोत्थानं य असौ तथाविधम्,
 गृहीतकतिपयं यवसग्रासम् = गृहीताः = खादिताः कतिपये = अनेके,
 यवसानाम् = घासानाम् ग्रासाः कवलानि येनाऽसौ तथाभूतम् सरोऽवतार्य =
 सरः अच्छोदसरोवरे, अवतीर्य = आनीय पीतसलिलम् = पीतम् = पानं कृतम्,
 सलिलम् = जलम् येनाऽसौ तथाविधम्। इच्छया = स्वेच्छानुसारेण, स्नातम्
 = कृतस्नानम् च उत्थाप्य = उत्थापनं कृत्वा, अन्यतमस्य = कस्यचनैकस्य,
 समीपवर्तिनः = सविधे विद्यमानस्य, तरोः = वृक्षस्य, मूलशाखायाम् = प्र-
 भ्रनशाखायाम् अपगतखलीनम् = अपगतम् = अपाकृतम्, खलीनम् =
 कविका यस्याऽसौ तथाविधम्, कनकमय्या = सुवर्णनिर्मिताया, हस्तपाशश्रृंखलया
 = हस्ते = करे यः पाशः = रज्जुः तेन निर्मिताया श्रृंखला वेणी = तया,
 चरणौ = पादौ, बद्ध्वा = बन्धनगतं कृत्वा, कृपाणिकावलूनान् = कृपाणिकया
 = छूरिकया, अवलूनान् = कर्तितान्, कतिचित् = कतिपये, सरस्तीरदूर्वाप्रवालकवलान्
 = सरसः = कासारस्य तीरे = तटे, समुत्पन्नाः उद्भूतायाः दूर्वाः प्रवालकवलान्
 = किसलयग्रासान्, अग्रतः = समक्षं, क्षिप्त्वा = निधाय पुनरपि भूयोऽपि,
 सलिलम् अवततार = जलेऽवतरणमकार्षीत्। ततश्च = तदनन्तरम्,
 प्रक्षालितकरचरणयुगलः = प्रक्षालितम् = धौतम् = करचरणयुगलम् =
 हस्तपादयोः द्वयम् येनाऽसौ तथाभूतः सः, चातक इव = चातकाख्यपक्षीसदृशः
 जलमयम् = सालिलबहुलम्, आहारम् = भोजनं, कृत्वा = विधाय, चक्राङ्ग
 इव = रथाङ्गसदृशम्, मृणालशकलानि = मृणालस्य = कमलनालस्य,
 शकलानि = खण्डानि, अस्वाद्य = भुक्त्वा, शिशिरांशुरिव = शिशिराः =
 शीतला अंशवो रश्मयो यस्याऽसौ तथाविधः = चन्द्रमसमिवेत्यर्थः, कराग्रैः =
 हस्ताग्रभागैः, कुमुदानि = कुमुदपुष्पाणि, स्पृष्ट्वा, येन प्रकारेण चन्द्रकिरणानि
 कुमुदपुष्पाणि स्पृशन्ति तथैवायं चन्द्रापीडोऽपि स्वकराग्रभागेन कुमुदपुष्पाणां
 स्पर्शमकार्षीत् अत्र करशब्दस्य हस्तरश्म्योः श्लिष्टत्वात् श्लेषालंकारः। फणीव
 = सर्पसदृशः सः जलतरङ्गवातान् = वायुन् अभिनन्द्य = नन्दयित्वा।
 अर्नाशरप्रहारातुर इव = अर्नास्य = कामदेवस्य, शराणाम् = बाणानाम्, =
 प्रहारेण = ताडनेन, आतुर इव = व्यग्र इव, उरसि = हृदये, नलिन्याः =
 कमलिन्याः = दलानाम् = पत्राणामुत्तरीयम्, निधाय = आधाय। अत्राप्युपमालङ्कारः।
 कामुकाः कामुकयश्चशीतलोपचारार्थम् नलिनीदलैराच्छादयन्ति इति हि प्रसिद्धिः।

अरण्यगज इव = वन्यकरीव, शीकरार्द्रपुष्करोपशोभितकरः = शीकरैः = जलकणैरार्द्रैः = क्लीनम् यत् पुष्करम् = कमलम्, तेन उपशोभितः = सुशोभितःपुरोनिर्गतिः यस्याऽसौ तथाविधः अत्राप्युपमा। सरः सलिलात् = कासारजलान्निरगच्छत्।

च = पुनः, प्रत्यग्रभग्नशिशिरैश्च प्रत्यग्राणि = नवीनानि, भग्नानि = परिमर्दितानि, शिशिराणि = शीतलानि यानि तथाविधैः, समृणालकैः = मृणालकेन = कमलनालेन सहितैः, जलकणिकाचितैः = जलस्य = कणिकाभिः = शीकरैः, चितः परिपूर्णः, कमलिन्याः = पद्मिन्याः, पलाशैः = दलैः, लतामण्डपपरिक्षिप्ते = लतामण्डपपरिगते, शिलायाः = गण्डशिलायाः, तले = उपरि, शिरसि = मूर्ध्नि, पिण्डीकृतम् = उष्णीशायितम्, उत्तरीयम् = अङ्ग. वस्त्रम् निधाय = आधाय, निषसाद = उपविवेश।

(९) तच्च पवनोद्धूतैः इतस्ततः ----- चतुर्मुखं भगवन्तं
ज्यम्बकम्।

सन्दर्भप्रसङ्गै-अयं गद्यखण्डः महाकविबाणभट्टविरचितायाः कथाकोटौ सन्निविष्टायाः कादम्बर्याः पूर्वार्द्धभागात् परिगृहीतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे महाकविः वर्णयति यत् स्वदिग्विजययात्रायाः प्रसङ्गेन अच्छोदसरसि समागतः चन्द्रापीडः तत्र स्नात्वा भुक्त्वा च मृणालम्, कृत्वा श्रमापहारम्, सिद्धायतनमवलोक्य तस्मिन् प्रविश्यावलोकयामास भगवतः शङ्करस्य मुक्ता शिलाघटितम् लिङ्गम्। तल्लिङ्गमतीव मनोज्ञम् धवलकमलैर्विरचितार्चनञ्वासीत्।

व्याख्या- च = पुनः तत् = पूर्वालोकितम् प्रविश्य = प्रवेशं कृत्वा चन्द्रापीडः, पवनोद्धूतैः = पवनेन = वायुना, उद्धूतैः = उत्पातितैः, इतस्ततः = सर्वत्र, सम्पतद्भिः = आपतद्भिः, केतकीगर्भपटलैः = केतक्याः = गर्भपटलैः = पराग पंक्तिभिः, धवलीक्रियमाणकायः = न धवलः अधवलः अधवलो धवलःक्रियमाणः = सम्पाद्यमानः इति धवलीक्रियमाणः कायः = शरीरं यस्याऽसौ तथाविधः, अत्राऽभूततद्भावे च्चिः। पशुपतिदर्शनहेतोः = पशुपतेः = शङ्करस्य, दर्शनस्य = अवलोकनस्य, हेतोः = कारणत्, बलादिव = बलपूर्वकमिव, भस्मव्रतम् = विभूतिधारणनियमम्, सम्पाद्यमानः = क्रियमाण इव, अत्रोत्प्रेक्षलङ्कारः। आयतनप्रवेशपुण्यैः = आयतने = शिवसिद्धमन्दिरे, कृतः यो हि प्रवेशः तज्जन्यैः पुण्यैः = पुण्यादृष्टैः परिगृह्यमाणं इव =

उपादीयमान इव। अत्राप्युत्प्रेक्षालङ्कारः अद्राक्षीत् = अवलोकयामास,
 चतुःस्तम्भस्फटिकमण्डपिकातलप्रतिष्ठितम् = चत्वारः = तुर्य संख्याकाः ये
 स्तम्भाः = स्थूणाः यस्याऽसौ तथाभूतायाः, स्फटिकेन = स्फटिकमणिना
 विरचिता या मण्डपिका = लघुमण्डपः तस्याः तले = अधस्तात् प्रतिष्ठितम्
 = अचिरोदधृतैः = सपद्येवोत्पाटितैः, आद्रद्रैः = अतीव क्लीनैः, दलशिखर
 गलज्जलबिन्दुभिः = दलानाम् = पत्राणां यानि शिखराणि = शिरोभागाः,
 तेभ्यो गलन्ति = निपतन्ति जलानां बिन्दवः पृषतयो येषां तथाभूतैः,
 ऊर्ध्वविपाटित चन्द्रबिम्बदलैरिव = ऊर्ध्वम् = उपरि भागे विपाटितम् = भिन्नं
 यच्चन्द्रबिम्बम् = चन्द्रमण्डलम् तदिव = तत्सदृशम्, अत्रोपमा, निजाट्टहासावयवैरिव
 = निजस्य = आत्मनः (भगवतःशङ्करस्य) यो हि अट्टहासः = महाहासः।
 हासस्य धवलवर्णतां वर्णयन्ति हि कवयः। तस्य अवयवैः = अङ्गैरिव,
 शेषफणाशकलैरिव = शेषस्य = सर्पस्य, फणायाः भोगस्य, शकलैरिव =
 खण्डैरिव, पाञ्चजन्यसहोदरैरिव = पाञ्चजन्यस्य = भगवतो विष्णोः
 शंखस्य, सहोदरैः = समानैरिव, क्षीरोदहृदयाकारैः = क्षीरोदस्य = क्षीरसागरस्य,
 हृदयाकारैः = हृदयसदृशैः, उपपादितमौक्तिकमुकुटविनम्रैः = उपपादिताः =
 प्रतिपादिताः मौक्तिकानाम् = मुक्तानाम्, मुकुटस्य = किरीटस्य, विभ्रमाः =
 शोभाः यैः तैः, शुचिभिः = पवित्रैः मन्दाकिनीपुण्डरीकैः = स्वर्णद्याः
 सिताम्भोजैः "पुण्डरीकंसिताम्भोजम्" इत्यमरः। कृतार्चनम् = कृतम् = सम्पदितम्,
 अर्चनम् = समर्चनम् यस्याऽसौ तथाविधम्, अमलमुक्ताशिलाघटितलिङ्गम् =
 अमलायाः = अनवद्यायाः मुक्तायाः = मौक्तिकस्य, शिलया = प्रस्तरेण,
 घटितम् = निर्मितम्, लिङ्गम् = लिङ्गशरीरं यस्याऽसौ तथाभूतम्,
 अशेषत्रिभुवनबन्धितचरणम् = अशेषेण = सम्पूर्णेन, त्रिभुवनेन त्रैलोक्येन,
 बन्धितौ = पूजितौ चरणौ यस्याऽसौ तथाविधम्, चराचरगुरुम् = चराचरस्य =
 सम्पूर्णस्य जगतः गुरुम् = बन्धम्, चतुर्मुखम् = चतुर्वदनम्, भगवन्तम् =
 षड्विधैश्वर्यसम्पन्नम्, त्र्यम्बकम् = शङ्करम्।।

(१०) -आसीच्च तस्य चेतसि नास्ति खल्वासाध्यम् नाम तपसाम्
 ----- मूलमयेष्वाहारेषु प्रणयः।।

सन्दर्भप्रसङ्गौ-अयं गद्यखण्डः महाकवि ना बाणभट्टेन विरचितायाः
 रसमय्याः अद्भुतादद्भुतकथाग्रथितायाः कादम्बर्याः पूर्वाद्धात् परिगृहीतो वर्तते।

अस्मिन् गद्यखण्डे महाकविर्वर्णयति यत् चन्द्रापीडस्यातिथ्यं चकार वृक्षफलैर्महाश्वेता, तत्र संजातमाश्चर्यमवलोक्य चन्द्रापीडोऽनुबभूव यत् तपसि विद्यमानानां जनानां, कृते किमपि दुष्करम् नास्ति। अस्याः महाश्वेतायाः तपः प्रभावात् अचेतना अपि सचेतना यथा आचरन्ति। तदनन्तरं चन्द्रापीड उत्थाय तस्मिन्नेव प्रदेशे इन्द्रायुधमानीय वद्ध्वा च निर्झरजले स्नानं विधाय पीत्वापानीयं शीतलं उपभुज्य एकान्ते तावत्कालपर्यन्तमुपविवेश यावत्कालपर्यन्तं महाश्वेता वन्यफलैराहारं कृतवती।।

व्याख्या- च = किञ्च, तस्य = चन्द्रापीडस्य, चेतसि = अन्तःकरणे, आसीत् = एषा भावनोद्भक्तावभूव यत् तपसाम् = तपसि स्थितानाम् कृते, खलु = निश्चयेन, किमपि = कार्यम्, असाध्यम् = असम्पादनीयम्, नास्ति = नहि वर्तते। अतः परम् = एतस्मादधिकम्, आश्चर्यम् किम् = किम्भवितुमर्हति, यत्र = यस्मिन् स्थाने, व्यपगतचेतनाः = चैतन्येन विरहिताः, अपि जीवाः सचेतना इव = चैतन्यसमन्विता इव, अस्यै = एतस्यै, भगवत्यै = तपः ऐश्वर्यसम्पन्नयै महाश्वेतायै, फलानि समतिसृजन्तः = अत्यधिकतया वित्रीणानि कुर्वन्ति, आत्मानुग्रहम् = स्वानुकूल्यं, उपपादयन्ति = सम्पादयन्ति, वनस्पतयः = वृक्षा अपि। इदम् = एतत्, अस्माभिः = चन्द्रापीडेन, अदृष्टपूर्वम् = क्वापि कदाप्यनवलोकितम्, चित्रम् = आश्चर्यम्, अवलोकितम् = दृष्टम्। इति = इत्यनेन प्रकारेण, अधिकतरोपजातविशमयश्च = च = पुनः, अधिकतरः = अत्यधिकः, उपजातः = समुत्पन्नो विस्मयः = आश्चर्यो यस्मिन् तथाभूतः, उत्थाय = तस्मात् स्थानादुत्थितिं कृत्वा, इन्द्रायुधम् = स्वकीयमश्वम्, तमेव प्रदेशम् = यस्मिन् प्रदेशे सिद्धायतने महाश्वेताऽसीत्, तत्रैव, आनीय = नीत्वा व्यपनीतपर्याणम् = अपाकृतपल्ययनं, नातिदूरे = सन्निकट एव, संयम्य = निवद्ध्य, निर्झरजलनिर्वर्तितं स्नानविधिः = निर्झरस्य = प्रस्रवणस्य, जले = सलिले, निर्वर्तितः = सम्पादितः, स्नानस्य = मज्जनस्य विधिः = क्रियाकलापो येनाऽसौ तथविधः, तानि = उपर्युक्तानि, महाश्वेतया प्रदत्तानि, अमृतस्वाद्भूनि = पीयूषवदतीव स्वादयुक्तानि, फलानि = वृक्षफलानि, उपभुज्य = भुक्त्वा, च = किञ्च, तुषारशिशिरम् = हिमवत् शीतलम्, प्रस्रवणजलम् = निर्झरजलम् पीत्वा = पानं कृत्वा, उपस्पृश्य च = आचम्य च, तावत् = तावत् कालपर्यन्तम् एकान्ते = रहसि, अवतस्थे = उपविवेश, यावत् = यावत्कालपर्यन्तम्,

तथा = महाश्वेतानाम्ना, कन्यकयाऽपि = कुमार्याऽपि, जलफलमूलमयेषु = सलिलवन्यफलकन्दप्रचुरेषु आहारेषु = भोजनेषु, प्रणयः = स्नेहः, कृतः = सम्पादितः॥

(११) उच्छ्वसितैः सह विस्मृतनिमेषेण किञ्चिदामुकुलितपक्ष्मणा

----- तमतिचिरं व्यालोकयम्॥

सन्दर्भप्रसङ्गः- गद्यकाव्यकारशिरोमणिना महाकविना बाणभट्टेन प्रणीतायाः कादम्बर्याः पूर्वाद्धात् परिगृहीतेऽस्मिन् गद्यखण्डे महाश्वेता स्वकीयं वृत्तान्तं चन्द्रापीडाय निवेदयती वक्ति यत् समागते मनोज्ञे वसन्तकाले रसालमञ्जर्यवतंसितं मुनिकुमारं पुण्डरीकमबलोकितवती कदाचित्, विलोक्य अतिमनोज्ञवपुषमारूढयौवनं तस्याः अन्तःकरणे सात्त्विकाः भावा आविर्भूताः संजाताः। तस्याः तस्मिन् महानभिलाषस्समजनि। किंकर्तव्यविमूढा सा तं मुनिकुमारकमेकाग्रेण चेतसा विलोकयन्ती मनसा तस्य संबभूव।

व्याख्या-उच्छ्वसितैः = दीर्घनिश्वासाः सह = साकम्, विस्मृतनिमेषेण = विस्मृतः = विस्मृतिं गतः, निमेषः = पक्ष्मपातः, यस्याऽसौ तथाभूतेन, किञ्चित् = ईषत् आमुकुलितं = आमुद्रितं पक्ष्म = नेत्रलोमः यस्मिंस्तथाभूतेन, जिह्मिततरलतरतारशारेदरेण = जिह्विता = वक्रीकृता, तरलतरा = अत्यधिकचपला, या तारा = कनीनिका, सा एव शारम् = कुर्वराश्वेताकृष्णमिश्रितं संजातम्, उदरम् = मध्यभागो यस्याऽसौ तथाविधेन, दक्षिणे = चक्षुषा = नेत्रेण, सस्पृहम् = स्पृहासमन्वितम् आपिबन्तीव = अत्यादरपूर्वकमवलोकयन्तीव, किमपि = अनिर्वचनीयं वस्तु याचमानेव = प्रार्थ्यमानेव, त्वदायत्तास्मि = त्वदीनाहं संजाताऽस्मि, इति = इत्थं, वदन्तीव = कथयन्तीव, अभिमुखम् = सम्मुखम् हृदयम् = स्वान्तःकरणम् अपर्यन्तीव = समर्पयन्तीव, सर्वात्मना = पूर्णरूपेण, अनुप्रविशन्तीव = तस्मिन्नेव प्रवेशं कुर्वन्तीव, तन्मयताम् = मुनिकुमारपुण्डरीकमयतामेव, गन्तुम् = प्राप्तुम्, ईहमानेव = कामयमानेव मनोभवाभिभूताम् = मनोभवेन = कामदेवेन, अभिभूताम् = पराभूताम्, त्रायस्व = मां रक्ष, इति = इत्यनेन प्रकारेण, शरणम् = तस्य रक्षकतायाम्, उपयान्तीमिव = गच्छन्तीमिव, हृदये = स्वान्तःकरणे, मह्यम् अवकाशम् = स्थानं देहि = प्रदेहि, इति = इत्थम्, अर्थिताम् = नैजी प्रार्थनां दर्शयन्तीव = प्रदर्शयन्तीव, अत्र सर्वत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः। हा! हा! = इति खेदातिशये इदम् = एतत्, असाम्प्रतम् = अनुचितम्, अतिहेपणम् = अतीव लज्जाजनकम्

अकुलकुमारीजनस्य = सत्सन्तानप्रसूतकन्याजनस्य कृते अनुचितम् = अयोग्यम्
 इदम् मया = महाश्वेतया, प्रस्तुतम् = उपस्थापितम्, इति = इत्येव जानानाऽपि
 = अवगच्छन्त्यपि करणानामप्रभवन्ती = स्वेन्द्रियाणां नियमनेऽसमर्था सती,
 स्तम्भितेव = जडेव, उत्कीर्णेव = चित्रलिखितसदृशी, संयतेव = वद्धा सदृशी,
 मूर्छितेव = निःसंज्ञतां गतेव, केनापि = अनिर्वचनीयेन पुरुषेण केनचन, विधृतेव
 = गृहीतेव अत्र सर्वत्रोत्प्रेषा। निष्पन्दसकलावयवा = निष्पन्दाः = निश्चेष्टाः,
 सकलाः = सर्वे, अवयवाः = यस्याः सा तथाभूता, तत्कालाविभूतेन =
 मुनिकुमारावलोकनसमकालमेव संजातेन, अवष्टम्भेन = चेष्टावरोधकेन
 सात्त्विकभावविशेषेण, अकथिताशिक्षितेन = अकथितेन = अनिगदितेन, अशिक्षितेन
 = शिक्षणं विनैव समुपलब्धेन, अनाख्येयेन = वर्णयितुमशक्येन, स्वसंवेद्येन =
 स्वनैवानुभवनीयेन, केवलम् = मात्रम्; नविभव्यते = नहि ज्ञायते यत्,
 तद्रूपसम्पदा किम् = तस्य मुनिकुमारस्य, स्वस्य सौन्दर्यस्य, सम्पदा = सम्पत्त्या
 किम्? मनसा = अन्तःकरणेन किम् = किंवा? मनसिजेन किम् = मनोभवेन
 कामदेवेन किम्? अभिनवयौवनेन = नवीनया युवावस्थया किम्? वा = अथवा
 अनुरागेण = स्नेहेन किम्, उपदिश्यमाना = उपदेशविषयतां गता, वा =
 अथवा, अन्येनैव = एतद्व्यतिरिक्तेनैव, केनापि प्रकारेण किम्? इति अहमपि
 = महाश्वेताऽपि, न = नहि, जानामि = अवगच्छामि, कथम् कथमिति =
 केन प्रकारेण ममेयं दशा संजाता इति अतिचिरम् = अतीवदीर्घकालपर्यन्तम्,
 तम् = पुण्डरीकम्, व्यलोकयम् = अपश्यम् ॥

(१२)- उत्क्षिप्य नीयमानेव तत्समीपमिन्द्रियैः ----- हृदयमविशद्भागः॥

सन्दर्भप्रसङ्गः -अयं गद्यखण्डः गद्यकाव्याप्रणेतृमहाकविशैरोमणिना बाणभट्टेन
 प्रणीतायाः कथाकोटिसन्निविष्टायाः कादम्बर्याः पूर्वाद्धात् परिगृहीतो वर्तते।
 अस्मिन् गद्यखण्डे महाकविर्वर्णयति यत्, चन्द्रापीडस्य समक्षम् आत्मवृत्तान्तं
 वर्णयन्ती महाश्वेता बक्तिं यत् मुनिकुमारं पुण्डरीकं विलोक्य सा सपद्येव
 कामपरायत्ता संबभूव। निर्निमेषेण चक्षुषा चिरकालपर्यन्तं तमवलोकयन्ती सा
 सात्त्विकैः भावैः परिपूर्णाबभूव। तस्यां वेपथुरजायत। सा कामयते स्म तस्यालिङ्गनम्।
 सम्पूर्णशरीरं स्वेदपरिपरिपूर्णं संजातम्। इत्थं तस्या हृदयम् सरागमभूत् पुण्डरीकम्
 प्रति।

व्याख्या- इन्द्रियैः = ज्ञानेन्द्रियैः चक्षुरादिभिः करणैः, उत्क्षिप्य =
 उत्क्षेपणं कृत्वा, तत्समीपम् = तस्य समीपे नीयमानेव = आनीयमानेव हृदयेन

= अन्तःकरणेन, पुरस्तात् = अग्रे, आकृष्यमाणेव = आकर्षणं क्रियमाणेव, पुष्पधन्वना = कामदेवेन, पृष्ठतः = पश्चात्, प्रेर्यमाणेव = प्रेरणं क्रियमाणेव, अत्र सर्वत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः। कथमपि = येन केनापि प्रकारेण, आत्मानम् = स्वशरीरम्, मुक्तप्रयत्नम् = मुक्तः = परित्यक्तः प्रयत्नः पुण्डरीकस्य सविधे गमनस्य प्रयासो येन, तथाविधम्, आधारयम् = निश्चितवती। स्वस्यैव स्थानेस्थितवती अभूवम् इतिभावः। च = पुनः, अनन्तरम् = तदनन्तरम्, मे = मम महाश्वेतायाः, अन्तः = हृदये, मदनेन = कामेन, अवकाशम् = स्थानं, तस्मै मुनिकुमाराय पुण्डरीकाय, दातुम् = प्रदातुम्, इव, अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः, श्वासमारुतः = निःश्वासवायवः, आहितसन्तानाः = स्थापित-विस्ताराः सन्तो निरियुः = निर्गता अभूवन् अत्राप्युत्प्रेक्षा। साभिलाषम् = अभिलाषयुक्तम् पुण्डरीकप्राप्तये, हृदयम् = अन्तःकरणम्, आख्यातुमिव = कथयितुमिवेऽतिमन्ये, कुचयुगलम् = कुचयोः = स्तनयोः, युगलम् = द्वयम् स्फुरितमुखम् = प्रस्फुरिताग्रभागम्, अभूत् = संजातम्। लज्जा = त्रपा, स्वेदलवलेखाक्षालितेव = स्वेदानाम् = घर्मीविन्दूनाम्, लवः = कणैः, क्षालितेव = प्रक्षालितेव, अगलत् = अपगता बभूव। मकरध्वजनिशितशरनिपातत्रस्तेव = मकरध्वजस्य = कामदेवस्य, निशितानाम् तीक्ष्णानाम् शरणाम् = बाणानाम् निपातेन = सम्पातेन त्रस्तेव = भयभीतेव, गात्रयष्टिः = देहलता, अकम्पत = वेपते स्म। तद्रूपातिशयम् = तस्य मुनिकुमारस्य, रूपातिशयम् = सौन्दर्यातिशयम्, द्रष्टुमिव = अवलोकयितुमिव, कुतूहलात् = कौतुकवशात् आलिङ्गनलालसेभ्यः, आलिङ्गनस्य = आश्लेषस्य लालसा = अभिलाषो येषां तथाभूतेभ्यः अङ्गेभ्यः = अवयवेभ्यः रोमाञ्चजालकम् = पुलकसमूहः, निरगात् = आविष्कृतो बभूव।
स्वेदाम्भसा = स्वेदानाम् = घर्मीविन्दूनाम्, अम्भसा = जलेन, अशेषतः = पूर्णरूपेण, धौतः = प्रक्षालितः = रागः = अनुरागः, चरणयुगलादिव = पादद्वयादिव, हृदयम् = अन्तःकरणम्, आविशत् = प्रविवेश अस्मिन् अनुच्छेदे सर्वत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः।

(१३)- अथ कृतप्रणामायां मयि दुर्लभ-ध्वशशासनतया मनोभुवः

----- पवनस्तरलतामनयदन्तः ।।

सन्दर्भप्रसङ्गौ - अयं गद्यखण्डः महाकविना बाणभट्टेन गद्यकाव्यप्रणयनसम्राजा विरचितायाः कादम्बर्याः पूर्वार्द्धस्य महाश्वेतया पुण्डरीकदर्शनवर्णनातः परिगृहीतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे महाकविर्वर्णयति चन्द्रापीडस्य समक्षं स्वकीयमतीवकालिकं

वृत्तान्तं वर्णयन्ती महाश्वेता वक्ति यत्, अहम् तस्मै मुनिकुमाराय प्रणाममकार्षम्।
कालस्य मधुमासत्वात्, स्थानस्य रमणीयत्वात्, अवस्थायाः यौवनमयत्वात्
इन्द्रियाणं चञ्चलत्वाच्च, भवितव्यताया अवश्यं भावित्वात् तस्य मुनिकुमारस्यापि
मनसि प्रविवेश कामो लब्धान्तरः।

व्याख्या-अथ = तदनन्तरम्, कृतप्रणामायाम् = कृतः = विहितः,
प्रणामः = नमस्कारो यया सा तथाभूतायाम्, मयि = महाश्वेतायाम्, दुर्लभ-
घ्यम् = अनुलंघनीयम् शासनत्वात्, मनोभुवः कामदेवस्य, च = किञ्च,
मुनिकुमारदर्शनस्य, प्रदेशस्य = स्थानस्य = अतिरमणीयत्वात् = अतीव
मनोज्ञत्वात्, च = किञ्च, अभिनव यौवनस्य = नवीनाया युवावस्थायाः,
अविनयबहुलत्वात् = औच्छ्रंखल्ययुक्तत्वात्, इन्द्रियाणाञ्च = करणानाञ्च
चञ्चलप्रकृतितया = चपलप्रकृतियुक्तत्वात्, विषयाभिलाषाणाम् = विषयाणाम्
= रूपरसगन्धस्पर्शशब्दादिकानाम् ये अभिलाषाः = प्राप्तिसमीहा, तेषाम्,
दुर्निवारतया = वरयितुमशक्यत्वात्, च = किञ्च, मनोवृत्तेः = मनसः प्रवृत्तेः
चपलतया = चापल्ययुक्तत्वात्, तस्य तस्य वस्तुनः = समेषामेव वस्तूनाम्
तथा भवितव्यतया = पूर्वविहितादृष्टानुसारेणावश्यंभावित्वात्। किं बहुना =
अधिककथनेन नास्ति किमपि प्रयोजनम्, मम = महाश्वेतायाः, मन्दभाग्यदौरात्म्यात्
= मन्दभाग्यस्य = अत्यल्पभाग्यस्य, दौरात्म्यात् पक्वत्वात्, ममप्रतिकूलत्वादित्यर्थः,
अस्य = एतस्य, इदृशस्य = एतत्प्रकारकस्य च क्लेशस्य = दुःखस्य,
विहितत्वात् = मह्यम् पूर्वस्मादेव कालान्निधारितत्वात् तमपि = मुनिकुमारं
पुण्डरीकमपि मद्विकारदर्शनापहृतधैर्यम् = मम = महाश्वेतायाः, विकाराणाम् =
सात्त्विकानाम् स्वेदस्तम्भवेपथु वैवर्ण्यादिकानां दर्शनेन = विलोकनेन, अपहृतम्
= अपाकृतम् धैर्यम् = धृतिः यस्याऽसौ तथाविधम्, पवनः = वायुः प्रदीपमिव
= दीपमिव, अनङ्गः = कामदेवः, तरलताम् = चाञ्चल्यम् आगतम् =
नीतवान्। अत्रोपमालङ्कारः।।

(१४)- तदा तस्याप्यभिनवागतमदनं प्रत्युद्गच्छन्निव ----- दशदिशः।।

सन्दर्भप्रसङ्गौ- अयं गद्यखण्डः महाकविना गद्यकाव्यकारसम्राज्ञा बाणभट्टेन
कृतायाः चुम्बितरसास्वादकाष्ठायाः मनोज्ञायाः कादम्बर्याः पूर्वार्द्धभागतः परिगृहीतो
वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे चन्द्रापीडस्य समक्षम् स्वकीयं वृत्तान्तं निवेदयन्ती
महाश्वेता वक्ति यत् यदा सा मुनिकुमारं पुण्डरीकं प्रेक्ष्य कामासक्ता बभूव
प्रणामं च तं मुनिकुमारं, तदा तस्याः विकारान् विलोक्य सोऽपि तस्यामासक्तचित्तो

बभूव। तस्मिन् मनोज्ञे देशे काले चातिरमणीये। तस्मिन् मुनिकुमारे रोमोद्गमः संजातः, सः दीघनिःश्वासं जग्राह, हस्तस्थिता जपमाला वेपते स्म, कपोलेषु स्वेदबिन्दवः समुद्भूताऽभूवन्, तस्य नेत्रकमलद्वयं विकसितं संजातं मां लब्धुं कामयते स्म च सः मुनिकुमारः॥

व्याख्या- तदा = यदा मुनिकुमारस्य पुण्डरीकस्यान्तःकरणं मदनपरिगतं बभूव, तस्यापि = पुण्डरीकस्य अपि, अभिनवागतमदनम् = नवीनतया समागतम्, कामदेवं प्रत्युद्गच्छन् = प्रतिगृह्णन् इव, तस्मात् कालात् पूर्वं कदापि कामविकारस्य तस्य मनस्यनुद्भूतत्वात्, रोमोद्गमः = रोमाञ्चः, प्रादुरभवत् = प्रादुर्बभूव। अत्रोत्प्रेक्षालंकारः। तथाचोक्तं भगतवता मनुना-
कध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आगते ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ इति ।

मत्सकाशम् = मम महाश्वेतायाः, सकाशम् = सविधे, अभिप्रस्थितस्य = कृत प्रस्थानस्य, मनसः = अन्तःकरणस्य, मार्गम् = पन्थानम्, उपदिशदिभः = प्रदर्शयदिभः इव, श्वासैः = प्रश्वासैः, पुरः = अग्रे, प्रवृत्तम् = प्रस्थानं कृतम्। यथा मार्गदर्शकः पुरुषः अग्रे प्रचलति तथैव प्रश्वासाः अपि महाश्वेतायाः पूर्वमेव प्रवृत्ता अभूवन्। अत्राप्युत्प्रेक्षालङ्कारः। वेपथुगृहीता = वेपथुना = शरीरकम्पेन, गृहीता = धारणकृता, करतलगता = हस्ते विद्यमाना, अक्षमाला = स्फटिकाक्षमाला, व्रतभङ्गभीतेव = व्रतस्य = ब्रह्मचर्यधारणव्रतस्य, तस्य यो हि भङ्गः = नृटिः तेन भीतेव = भयाक्रान्तेव, अकम्पत = वेपते स्म। कपोलतलासीर्णीनी = कपोलयोः = गण्डस्थलयोः, आसङ्गिनी = संसक्ता, स्वेदसलिलशीकरजालिका = स्वेदस्य = घर्मविन्दोः, सलिलस्य = जलस्य ये शीकराः = जलकणाः, तेषां जालिका = पंक्तिः, द्वितीया = अपरा, कर्णविसक्तकुसुममञ्जरी = श्रोत्रसंलग्न रसालकुसुम मञ्जरी इव, समदृश्यत = अवलोकयते स्म। अत्राप्युत्प्रेक्षालङ्कारः।

मद्दर्शनप्रीतिविस्तारितस्य = मम = महाश्वेतायाः, दर्शनेन = अवलोकनेन जन्या या प्रीतिः = स्नेहातिशयः तथा विस्तारितस्य = प्रसारितस्य, च उत्तानतारकस्य = उत्ताने = विस्तृते, तारके = कनीनिके यस्याऽसौ तथा विधस्य, तम् = यत्र पुण्डरीकोविद्यमान आसीत् तम् उद्देशम् = प्रदेशम्, पुण्डरीकमयमिव = सिताम्भोजमयमिव, उपदर्शयतः = स्वेच्छया, अच्छोदसलिलम् = अच्छोदकासारजलम्, अपहाय = परित्यज्य, विक्रमकुसुमलाग्रवनेष्विति

विकसितनीलकमलारण्यैरिव, गगनतलमुत्तैति: = आकाशतलमुदगतैः
अन्नोत्प्रेक्षा। दशदिशः = दशसंख्याका आशाः अरुध्यन्त = आच्छाद्यन्तः॥

(१५)-तथा तु तस्यातिप्रकटया विकृत्या द्विगुणीकृतमदनावेशा-----

हृदयाभिलाषः कथ्यते ॥

सन्दर्भप्रसङ्गः - अयं गद्यखण्डः गद्यकाव्यकारसम्राजा महाकविना
बाणभट्टेन प्रणीताया नवविधरससन्निवेशबन्धुरायाः हृदयस्पृग्गद्यनिबन्ध-
ननिर्वृतविलासविशिष्टायाः कादम्बर्याः पूर्वार्द्धभागतः परिगृहीतो वर्तते। अत्र
चन्द्रपीडस्य समक्षम् स्वकीयमतीतकालिकं वृत्तान्तं निवेदयन्ती महाश्वेता वक्ति
यत् माम् तथाविधविकारविशिष्टाम् कृतप्रणामां वीक्ष्य मुनिकुमारः पुण्डरीकः
कामाविष्टान्तःकरणो बभूव। तं तथाविधं कामाविष्टान्तःकरणं नैकविध-
भेदितचेष्टितैः कामजन्यविकारं प्रकाशयन्तं विलोक्य मया विचारितं यन्नूनं
भगवान् कामदेव एव निर्वासनेऽप्यन्तः करणे लब्धवासरः सन्
सुरतसमागमलास्यलीलोपदेशं करोति, अन्यथाऽस्यापरिचितकामविकास्य
मुनिकुमारस्येतादृश्यः सुरतसमागमलालसाभिव्यञ्जकाश्चेष्टाः कथमाविष्कृता
भवेयुः?

व्याख्या- तु = किन्तु, तस्य = मुनिकुमारस्य, तथा = पूर्वोक्तया,
अतिप्रकटया = अतीव स्फुटया, विकृत्या = कामविकारेण, द्विगुणीकृतकामावेशा
= द्विगुणीकृतः = अतीवसंवर्द्धितः, कामस्य = स्मरस्य, आवेशः = तैक्ष्ण्यं
यस्याः सा तथाभूता अहम् = महाश्वेता, तत्क्षणम् = तस्मिन् समये,
अवर्णनयोग्याम् = नाहि वर्णयितुं योग्यां, कामापि = अनिर्वचनीयां, अवस्थाम्
= मानासिकीं स्थितिम्, अन्वभवम् = अनुबभूव। च = किञ्च इदम् = एतत्,
मनसि = स्वान्तःकरणे, अकरवम् = आधारयम् अनेकसुरत
समागमलास्यलीलोपदेशोपाध्यायः = अनेके = बहुप्रकारकाः ये सुरतसमागमाः
= निधुवन विलासाः त एव लास्यलीला = नृत्यक्रीडादिकाः तासाम् उपदेशे
= शिक्षणप्रदाने, उपाध्यायः = उपदेशकः, मकरकेतुरेव = कामदेव एव
विलासान् = श्रौतिकाः चेष्टा उपदिशति = शिक्षयति। अन्यथा = नो चेत्,
विविधरसासङ्गललितेषु = विविधाः = अनेकप्रकारकाः, ये रसाः =
विषयानन्दानुभवस्वरूपाः, तेषाम् आसङ्गः = संबन्धः, तेन संबन्धेन ललितेषु =
मनोजेषु, इदृशेषु = एतद्दृग्दृशेषु, व्यतिकरेषु = व्यवहारव्याहारेषु अप्रविष्टबुद्धेः
= नहि कृतप्रवेशा बुद्धिर्यस्याऽसौ तथाविधः तस्य अस्य = एतस्य, जनस्य =

मुनिकुमारस्य, इयम् = एषा, अनभ्यस्ता = अभ्यासरहिता अपि, आकृतिः = आकारः कृतः = केन प्रकारेण संजाता। रतिरसनिष्यन्दं = रते रसस्य = शृङ्गारास्वादस्य निष्यन्दमिव = उत्समिव, क्षरन्ती = क्षरणं कुर्वन्ती, अमृतमिव = पीयूषमिव, वर्षन्ती वर्षणं कुर्वन्ती। अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः। मदमुकुलितेव = मदेन = कामरसेन, मुकुलितेव = मुद्रितेव, खेदालसेव = खेदेन = श्रमेण, अलंसेव = आलस्येन युक्तेव, निद्राजडेव = निद्रया = गुडाकया, जडेव = चैतन्यरहितेव। अत्रसर्वत्रोत्प्रेक्षा। आनन्दभ्रमन्थर तरत्तारसञ्चारिणी = आनन्दस्य = सुखानुभवस्य, यो हिभरः = भारः तेन मन्थरम् = सालसम् यथास्यात्तथा, तरन्ती = विस्तृतिमागच्छन्ती या तारा = कनीनिका, यत्र तद्यथा तथा सञ्चरन्ती या सा भ्रमणशीलेति यावत्, अनिभृतभूलतोल्लासिनी = अनिभृता = चपला, या भूलता = भुकुटिः तामुल्लासयति = सुशोभयति या सा तथाविधा, दृष्टिः = अवलोकनक्रिया। च = किञ्च, इदम् = एतत्, अतिनैपुण्यम् = अतीव दक्षता, कुतः = केन प्रकारेण संभवम् यत् = येन, चक्षुषैव = नेत्रेणैव, अनक्षरमेव = वर्णरहितमेव, अन्तर्गतः = आभ्यन्तरे विद्यमानः, हृदयाभिलाषः = अन्तःकरणस्य समीहा, कथ्यते = निवेद्यते।

(१६)-अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदवस्थं चिरमुद्दीक्ष-- यौवनमस्खलितमिति।

सन्दर्भप्रसङ्गौ- अयं गद्यखण्डः महाकविना बाणभट्टेन प्रणीतायाः कादम्बर्याः पूर्वार्द्धभागस्य कामाकुलस्य पुण्डरीकस्यदशावर्णनतः संगृहीतो वर्तते। अस्मिन् अनुच्छेदे महाश्वेतायाः समक्षम् पुण्डरीकस्य मुनिकुमारस्य मित्रम् कपिञ्जलो वक्ति यत् यदाहम् स्वमित्रम् पुण्डरीकमपश्यम् तव विप्रयोगे कामाकुलम् तदाकम्पो मध्यजायत। अहमविचारयं यत्किदृशो भवति कामावेशो यस्मिन्नेक पदमेवास्याखिला ज्ञानराशिः प्रणष्टा। शैशावादेव धीरप्रकृतिक एष पुण्डरीकः निखिलं स्वकीयं तपः प्रभावमविगणय्य कामवशाज्जडतामगात्।।

व्याख्या- अपगतनिमेषेण = अपगतः = अपाकृतः, निमेषः = पक्ष्मपातो यस्याऽसौ तथाविधेन, चक्षुषा = नेत्रेण, तदवस्थम् = तस्यां कामावस्थायां विद्यमानं पुण्डरीकम् = मम मित्रम्, चिरम् = दीर्घकालपर्यन्तम्, उद्दीक्ष = विलोक्य, समुपजातः = समुत्पन्नः, विषादः = अवसादो यस्मिन्नसौ तथाविधः अहम् कपीञ्जलः, वेपमानेन = कम्पमानेन, हृदयेन = अन्तःकरणेन, अचिन्तयम् = अविचारयम् - एवं नाम = एतादृशः, अतिदुर्विषहवेगः = अत्यन्तासह्यः कामावेशारयः, मकरकेतुः = कर्मादेन, येन = कारणेन, अनेन

= एतेन, स्मरेण, क्षणेन = अल्पकालेन एव, इदृशम् = एतादृशम्, अप्रतीकारम्
 = प्रतीकाररहितम्, अवस्थान्तरम् = दशान्तरम् उपनीतः = प्रापितः। एवम्बिधः
 १: = एनत्प्रकारकः ज्ञानराशिः = ज्ञानसमूहः, कथम् = केन प्रकारेण एवम्
 = अनेन प्रकारेण, एकपदे = समकालमेव, व्यर्थीभवेत् = वैयर्थ्यमुपगच्छेत्,
 अहो इत्याश्चर्यार्थकोऽव्ययशब्दः। वत इति खेदार्थकः महच्चित्रम् = महदाश्चर्यम्
 इदमास्ते यत् तथा नाम = तथविधः अयम् = मम मित्रम् पुण्डरीकः,
 आशौशवात् = शिशुकालादेव, धीरप्रकृतिः = स्वभावतो धैर्यवान्, अस्खलितवृत्तिः
 = नहिस्खलिताभ्रष्टावृत्तिः व्यवहारः आचरणम्, यस्याऽसौ तथाविधः, मम च
 = कपिञ्जलस्य, अन्येषाञ्च = अपरेषाञ्च, मुनिकुमारकाणाम् = मुनिपुत्राणाम्
 कृते, स्पृहणीयचरितः = अभिलषणीयाचारः आसीत्। अत्र तु, अस्मिन् काले
 तु, इतर इव = सामान्यजन इव, ज्ञानम् = बोधम्, परिभूय = अभिभूय, तपः
 प्रभावम् = तपश्चर्यायाः प्रभावम् = महत्त्वम् अवगणय्य = अनादृत्य
 गाम्भीर्यम् = धृतिम्, उन्मूल्य = विनाश्य, मन्मथेन = कामेन, जडीकृतः स्तब्धः
 भूकृतः। सर्वथा = पूर्णतया, अस्खलितम् = अपरिभ्रष्टम् सार्वकालिकमिति
 भावः, यौवनम् = युवत्वावस्था दुर्लभम् = दुष्प्राप्यं भवति।

(१७)-उपसृत्य च तस्मिन्नेव शिलातलैकपाश्वर्णे ----- शनैः शैरवदत्।

सन्दर्भप्रसङ्गः- एषो गण्डखण्डः गद्यकाव्यनिर्माणकलाचणपेन महाकविना
 बाणभट्टेन प्रणीतस्य कादम्बर्याभिधस्य, कथाकाव्यकोटिसन्निविष्टस्य, गद्यकाव्यस्य
 पूर्वार्द्धभागतः संगृहीतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे महाश्वेतायाः सविधे पुण्डरीकस्य
 स्वमित्रस्य कामवेदनायाः वर्णनं कुर्वन् कपिञ्जलो वक्ति यत् तव दर्शनसमकालादेव
 मन्मथशरताडितम् विप्रयोगवेदना विधुरम् पुण्डरीकं समीक्ष्याहमपि तस्या एव
 गण्डशिलाया एकस्मिन् देशे समुपविश्य तमेवमवादिषम्-मित्रकेयं तवेयं बलवती
 बाधां समुत्पन्ना ततो शनैः नेत्रे उन्मील्य विषण्णे सततरोदनाद्रक्ततां गते इव
 नयने उन्मील्य, संजातलज्जत्वात्, केनापि प्रकारेण विशीर्यमाणाक्षरं वचोऽवादीत्
 मित्र कपिञ्जल सर्वं त्वमवैसि, किम् मामित्थं पृच्छसि?

व्याख्या-च = पुनः, उपसृत्य = सविधे पुण्डरीकस्यागत्य, तस्मिन्नेव =
 पुण्डरीकेणाध्युषिते एव शिलातलैकपाश्वर्णे-शिलायाः तलस्यैकस्मिन् पाश्वर्णे, समुपाविश्य,
 अंशावसक्तपाणिः = अंसे = पुण्डरीकस्य स्कन्धदेशे, अवसक्तपाणिः =
 संलग्नहस्तः, यस्याऽसौ तथाविधं, अनुन्मीलितलोचनम् = अनुन्मीलिते = मुद्रिते
 लोचने = नेत्रे यस्याऽसौ तथाविधं तम् = पुण्डरीकम् - सखे! = मित्र!

पुण्डरीक! कथय = ब्रूहि, किमिदम् = इदं किं संजातम्? इति = इत्येतत्, अपृच्छम् = प्रश्नमकार्षम्।

अथ = मम प्रश्नकरणानन्तरम्, सुचिरं सम्मीलनात् = दीर्घकालपर्यन्तं निमीलनात् लग्नम् = परस्परं संपृक्तं, कथमपि = येन केनापि प्रकारेण, प्रयत्नेन = बहुप्रयासपूर्वकम्, अनवरतरोदनवशात् = अनवरतम् = निरन्तरम्, यदरोदनम् = प्रियायाः अनवप्राप्तिकारणात् परिदेवनम् तद्वशात् = तद्हेतोः, समुपजातारुणभावम् = समुपजातः = समुत्पन्नः, अरुणभावो रक्तिमा यस्मिन्नसौ तथाविधम्, अश्रुजलपटलपूरप्लावितम् = अश्रुजलस्य = नेत्रजलस्य, पटलेन = समूहेन, प्लावितम् = परिपूर्णम्, स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायम् = स्वच्छेन = निर्मलेन, अंशुकेन = किरणेन उत्कम्पितमिव = सञ्जातकम्पमिव। अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः। संवदेनमिव = पीडातिशयमिव वस्त्रेण, अन्तरितस्य = आच्छन्नस्य, रक्तकमलवनस्य = शोणकमलवनस्य, छाया इव = सौन्दर्यमिव, छाया = सौन्दर्यं यस्याऽसौ तथाविधम् चक्षुः = नेत्रम्, उन्मील्य = उद्घाट्य मन्थरमन्थरया = सर्वथा चाञ्चल्यरहितया, अतिमन्दगतिवत्या, दृष्ट्या = दर्शनक्रियया, सुचिरम् = दीर्घकालपर्यन्तम्, माम् = कपिञ्जलम्, विलोक्य = निर्विर्वर्ण्य, आयततरम् = अतिदीर्घम्, निःश्वस्य = निःश्वासमादाय, लज्जाविशीर्यमाणाक्षरम् = लज्जया = त्रपया, विशीर्यमाणानि = भ्रश्यमाणानि, अक्षराणि = वर्णाः यस्याऽसौ तथाविधम् वचः, सखे = सुदृढ! कपिञ्जाल! विदितवृत्तान्तोऽपि = विदितम् = ज्ञातम्, वृत्तान्तम् = उदन्तजातं येनाऽसौ तथाविधः नोऽपि- सर्वं ज्ञात्वापीतिभावः, माम् = एनां दशां प्राप्तं पुण्डरीकम्, किं पृच्छसि = किं प्रश्नायसे इति = इत्यनेन प्रकारेण, कृच्छेण = कष्टपूर्वकम्, शनैः शनैः = मन्दमन्दम् अवदत् = अवादीत्।

(१८)-तत्र च मार्गलताकुसुमरजोधूसरम् चरणयुगले कैलासतटचन्द्र-
अतित्वरितमगच्छम्॥

सन्दर्भप्रसङ्गौ-अयं गद्यखण्डः महाकवि बाणभट्टप्रणीतायाः कादम्बर्याः पूर्वाद्धभागतः महाश्वेताभिसारप्राङ्गतः संगृहीतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे महाश्वेता चन्द्रापीडस्य समक्षं स्वकीयमतीतकालिकं वृत्तान्तं वर्णयन्ती वक्ति यत् पुण्डरीकमात्मन्यासक्तमानसं कपिञ्जलमुखेन ज्ञात्वा तस्मिन्महमप्यासक्तमानसा, तं मिलितुं धिया सख्या साकम् स्वपितुर्गृहात् निष्क्रान्ता तमस्विन्याम्। दूरत एवाहम् तदा सहसा अशृण्वम् कस्यचन करुणक्रन्दनध्वनिम्। तदा मय्यशुभानि

शकुनान्यपि समुत्पन्नानि दक्षिणाक्षिस्फुरणादीनि। मम हृदये कम्पादिकमप्यजायत।
अहं तु त्वरितगत्या तस्मै स्थानाय प्रातिष्ठम् भयोद्विग्नहृदयेति ।

व्याख्या- तत्र च = तस्मिन् प्रदेशे च मार्गलताकुसुमरजोधूसरम् = मार्गे
= पथि, विद्यमानाः याः लताः तासां कुसुमानां = पुष्पाणां = यानि रजांसि
= परागाः, तैः = धूसरम् = ईषत् पाण्डु, चरणयुगलम् = पादद्वयम्,
कैलासतलात् = कैलासस्य = भगवतः शङ्करस्य, निवासपर्वतभागतः चन्द्रोदयेन
= चन्द्रमस उदयेन, प्रसृतानि = निस्सृतानि यानि, चन्द्रकान्तमणेः =
चन्द्रकान्तरत्नस्य, प्रस्रवणानि = निर्झराणि, तस्मिन्, क्षालयन्ती = प्रक्षालनं
कुर्वन्ती, यस्मिन् प्रदेशे = यस्मिन् स्थाने, सः = मुनिकुमारः पुण्डरीकः, आस्ते
= विद्यमानो वर्तते । तस्मिन्नेव प्रदेशे च, अस्य = एतस्य अच्छोदाभिधानस्य
सरसः = कासारस्य, पश्चिमे तटे = प्रतीच्यां दिशि विद्यमाने कूले, पुरुषस्य
इव = कस्यचित्पुंस इव, रूदितध्वनिम् = रोदनस्य शब्दम् विप्रकर्षात् = दूरे
विद्यमानत्वात्, नाति व्यक्तम् = नह्यतीव स्पष्टम्, उपालक्षयम् = उपलक्षितवती,
श्रनवणमकार्षमिति भावः।

दक्षिणक्षणस्फुरणेन च = किञ्च, दक्षिणस्य = वामेतरस्य, ईक्षणस्य =
नेत्रस्य स्फुरणेन = प्रस्फुरणेनापि, प्रथममेव = पूर्वमेव, मनसि = अन्तःकरणे,
आहितशङ्कया = संजातदृढशङ्कावती, तेन = रोदनध्वनिना, तथाविधा, अन्तः
= हृदयाभ्यन्तरे, किमपि = अनिर्वचनीयमप्रतर्क्यञ्च अनिष्टम् = अत्याहितम्,
कथयता = अभिदधता, विषण्णेन = विषादग्रस्तेन, अन्तरात्मना = अन्तःकरणेन,
तरलिके! किमिदम् = किमेतत् संवृत्तम्, इति = इत्थम्, सभयम् =
भयेनसहितम्, अभिदधाना = कथयन्ती, वेपमानगात्रयष्टिः = वेपमाना =
कम्पमाना गात्रयष्टिः = शरीरलता यस्याः सा, तदभिमुखम् = तस्य रूदितध्व-
वनेः समक्षम्, अतित्वरितम् = अतीव शीघ्रतापूर्वकम् अगच्छम् = प्रातिष्ठम्।।

(१९)-इत्येवमात्मवृत्तान्तमावेदयन्त्या एव तस्याः --इन्धनतामुपनेतुम्' इति।

सन्दर्भप्रसङ्गौ-अयं गद्यखण्डः महाकवि बाणभट्टप्रणीतायाः कादम्बर्याः
पूर्वार्द्धभागात् परिगृहीतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे महाकविः वर्णयति यत्
महाश्वेता विस्तरेणात्मीयमतीतकालिकं वृत्तान्तं चन्द्रापीडस्य समक्षमुपवर्णितवती।
मुनिकुमारस्य पुण्डरीकस्य वृत्तान्तवर्णनस्योपसंहारकाले संस्मृतपुण्डरीकहृदया,
तस्य दीर्घकालिकं विप्रयोगं च संस्मृत्य साऽचेतना इव संजाता निपपात च
तत्रैव शिलातले, तां तथा व्यपगतचेतनां विलोक्य चन्द्रापीडः सहसा तामुत्थाप्य

तस्या एव वल्कलेन तस्याः मुखमण्डलं संप्रोञ्च्य, वल्कलाञ्चलव्यजनवायुना तां ससंज्ञां कृत्वा, स्वयमपि वेदनाविषण्णान्तःकरणः तामाह-भगवति! समाश्वसिहि! नाहमग्रे श्रोतुं क्षमः कारूण्यप्रवाह परिप्लुतां कथामिमाम्। अलमेतावता। कथंकथमपि धियमाणान् निजप्राणान् पुनः धारय इत्यहं प्रार्थये इति।

व्याख्या- इत्येवम् = अनेन प्रकारेण आत्मवृत्तान्तम् = आत्मनः = स्वस्य, वृत्तान्तम् = स्वकीयमतीतकालिकं चरितम्, आवेदयन्त्याः इव = कथयन्त्या इव, तस्याः = महाश्वेतायाः, समतिक्रान्तं = अतीतकालिकम्, कथमपि = येनकेनापि प्रकारेण, अतिकष्टम् = अतीवकष्टमयम्, अवस्थान्तरम् = दशान्तरम्, अनुभवन्त्याः = अनुभवं कुर्वन्त्या इव, मूर्छा = अचेतनता, संज्ञाम् = चैतन्यं, जहार = अपहृतवती। मूर्छावेगात् = मूर्छायाः = निःसंज्ञतायाः, वेगात् = वैकल्यात् शिलाताले = शिलापृष्ठे, निपतन्ती = निष्पतन्ती च ताम् = महाश्वेताम्, ससम्भ्रमम् = शीघ्रम्, प्रसारितकरः = विस्तारितपाणिः चन्द्रापीडः, परिजनइव = परिचारकजनसदृशः, जातपीडः = जाता = उत्पन्ना, पीडा = दुःखम्, यस्मिन्नसौ तथाविधः, चन्द्रापीडः = तारापीडात्मजः, विधृतवान् = धारयामास। अश्रुजलार्द्रेण = अश्रुजलैः = नेत्रजलैः, आर्द्रेण = क्लीनेन, च तदीयेनैव = तस्या एव उत्तरीयवल्कलप्रान्तेन = उत्तरीयस्य = अङ्गवस्त्रस्य, वल्कलस्य = वल्कलवस्त्रस्य, प्रान्तेन = अञ्चलेन, शनैः शनैः = मन्दं मन्दं यथा स्यात् तथा, वीजयन् = व्यजनं कुर्वन् संज्ञां = चेतनाम्, ग्राहितवान् = स्वीकारितवान्।

च = पुनः, उपजातकारूण्यः = उपजातम् = उत्पन्नं, कारूण्यम् = शोको यस्मिंस्तथाविधः, वाष्पसलिलोत्पीडेन = वाष्पसलिलस्य = नेत्रोदकस्य, उत्पीडेन = निःस्पन्देन, प्रक्षाल्यमानकपोलः = प्रक्षाल्यमानः = धाव्यमानः कपोलः = गण्डस्थलम् यस्य सः, लब्धचेतनाम् = समागतसंज्ञां महाश्वेताम्, अवादीत् = अवोचत्। भगवति = देवि! पापेन = पापिना, मया = चन्द्रापीडेन, तव = भवत्याः, अयम् = एषः, शोकः = मन्युः, पुनः = भूयः, नवताम् = नवीनताम्, नीतः = प्रापितः, येन = हेतुना, इदृशीम् = निःसंज्ञताप्राप्तिरूपाम्, दशाम् = अवस्थाम्, उपनीताऽसि = प्रापिताऽसि। तत् = तस्मात्, अनया = भवत्या कथ्यमानया, कथया = वृत्तान्तेन, अलम्। नाहमग्रे श्रोतुमीहे इति भावः। इयम् = एषा कथा, संहृत्याम् = उपसंहृत्याम्। अहमपि = चन्द्रापीडोऽपि, असमर्थः = अक्षमः श्रोतुम् = श्रवणं कर्तुम्। हि

= यतः, अतिक्रान्तान्यपि = अतीतकालिकान्यपि, संकीर्त्यमानानि = कथ्यमानानि, प्रियजनविश्वासवचनानि = प्रियजनस्य = अभीष्टजनस्य, विश्वासवचनानि = विस्रम्भवचांसि, अनुभवसमाम् = अनुभवसमानाम्, वेदनाम् = पीडाम्, उपजनयन्ति = समुत्पादयन्ति सुहृज्जनस्य = मित्रवर्गस्य दुःखानि = कष्टानि।

तत् = तस्मात्, कथंकथमपि = अतीव कष्टपूर्वकम्, विधृतान् = धारितान्, इमान् = एतान् असुलभान् = अतीव दुर्लभान्, असून् = प्राणान्, पुनः = भूयः शोकानलेन्धनताम् = शोकः = मन्युरेव, अनलः = अग्निः, तस्य इन्धनताम् = इन्धनरूपताम् उपनेतुम् = प्रापयितुम्, नार्हसि = नहि क्षमोऽसि। इमे प्राणाः संरक्षणीयाः सन्ति भवत्या। प्राणेष्विन्धनत्वस्यारोपात् शोके चानलत्वस्यारोपात् परम्परितरूपकाभिधोऽलङ्कारः।

(२०)-एवमुक्ता दीर्घमुष्णञ्च निःश्वस्य वाष्पायमाणलोचना----तदलं श्रूयताम्।।

सन्दर्भप्रसङ्गौ- अयं गद्यखण्डो गद्यकाव्य प्रणयनसम्राज्ञा महाकाविना बाणभट्टेन प्रणीतायाः नित्यनवीन कल्पना प्रसूतायाः, रसमय्याः कादम्बर्याः पूर्वभागस्य महाश्वेतात्मवृत्तान्तनिवेदनात् परिगृहीतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे कविर्वर्णयति यत् विस्तरेणात्मनोऽतीतकालिकं वृत्तान्तं निवेदयन्ती महाश्वेता स्मारं स्मारं पुण्डरीकवृत्तान्तं संजातशोकपरिप्लुतान्तःकरणा निस्संज्ञा बभूव। तां तथा शोकाविष्टां निस्संज्ञां च विलोक्य सपदि तामुत्थाप्य तैस्तैरुपचारैः तां संसंज्ञां विधाय चन्द्रापीडः प्राह यदलमनेन वृत्तान्तकथनेन। नाहं श्रोतुं शक्नोम्यग्रे वृत्तन्तम्। तदा महाश्वेतयाऽभिहितं यदि पुण्डरीकस्य प्राणोत्सर्गं विलोक्यापि मम प्राणा नह्युज्ज्वलन्ता अभूवन् तदा अनेन तुच्छशोकसम्भारेण मम प्राणानां निष्क्रमणमेसंभवमेव। अतएव पूर्णतया मामकीनं वृत्तान्तं शृणोतु भवानिति।

व्याख्या- एवम् = एतस्मादुपर्यनुच्छेदे, उक्ता = चन्द्रापीडेनाभिहिता, वाष्पायमाणलोचना = अश्रेजलपरिपूर्णलोचना महाश्वेता, दीर्घम् = आयततरम्, उष्णञ्च = अशीतलञ्च, निःश्वस्य = निःश्वासं गृहित्वा, सनिर्वेदम् = वैराग्यभावभूषितम् वचनम्, अवादीत् = अवोचत्। राजपुत्र = राजकुमार, या = अहम्, तस्याम् = पूर्ववर्णितायाम्, अतिदारुणायाम् = अतीवभयोत्पादिकायां हतनिशायाम् = शमेतरायां तमस्विन्याम् एभिः = एतैः = मया ध्रियमाणैः, अनृशंसैः = अकृतज्ञैः, असुभिः = प्राणैः, न = नहि, परित्यक्ता = संत्यक्ता,

ते = मम प्राणाः, माम् = महाश्वेताम् इदानीम् = स्वकीयवृत्तान्तावेदनसमये,
 परित्यजन्ती = परिजहति इति = इत्येतत्, दूरोपेतम् = दूरादेव परित्यक्तम्।
 अत्यन्तासंभवमिति भावः। नूनम् = निश्चितरूपेण, अपुण्योपहतायाः = अपुण्येन
 = पापेन, उपहतायाः = प्रतारितायाः, पापायाः = पापिन्याः, मम =
 महाश्वेतायाः, दर्शनम् = अवलोकनम्, भगवान् = ऐश्वर्यसम्पन्नः, अन्तकोऽपि
 = यमराजोऽपि, परिहरति = परित्यजति। कठिनहृदयायाः = कठोरान्तःकरणायाः,
 मे = महाश्वेतायाः कुतः = केन प्रकारेण, शोकः = मन्युः भवितुमर्हतीति शेषः।
 अस्य = एतस्य, शठहृदयस्य = दुष्टस्या तःकरणस्य, इदम् = एतत्, सर्वम्
 = अखिलम् अलीकम् = मिथ्या वर्तते। सर्वथा = पूर्णरूपेण, अहम् =
 महाश्वेता, अनेन = एतेन, त्यक्तत्रपेण = निरपत्रपेण, निरपत्रपाणाम् =
 निर्लज्जानाम्, अग्रेसरीकृता = अग्रणी सम्पादिता। यथा च = महाश्वेतया मया,
 आविष्कृतमदनया = कामयुक्तया, वज्रमध्या = पविमध्या, इदम् = एतत्,
 अनुभूतम् = अनुभवस्यविषयीकृतम्। वा = अथवा कथनम् प्रति = साम्प्रतम्
 निवेदनं प्रति, कावा गणना = किदृशीविचारणा। अतः = एतस्मात् परम् =
 अधिकम्, कष्टतरम् = दुःखप्रदम् अन्यत् = भिन्नम्, किंवा। भविष्यति =
 किंभवितुमर्हति। यत् = कष्टप्रदवृत्तान्तम्, श्रोतुम् = श्रवणं कर्तुं, आरव्यातुम्
 = वक्तुं, न = नहि, शक्यते = पार्यते। केवलम् = मात्रम्, अस्य = एतस्य,
 वज्रपातस्य = पविपातस्य, अनन्तरम् = पश्चात् यत् आश्चर्यम् = या
 अदभुतघटना, अभूत् = अभवत्, तत् = ताम् घटनम् आवेदयामि =
 कथयामि। च = पुनः, आत्मनः = स्वस्य, प्राणधारण कारणलवः इव =
 प्राणानाम् = असूनाम् धारणस्य = संरक्षणस्य, कारणलवः = हेतुलव इव,
 अव्यक्तः = अस्पष्टः, समुत्पन्नः = संजातः तच्च = तदपि, कथयामि =
 वच्मि। यया = यादृश्या, दुराशामृगतृष्णिकया = दुराशारूपिणी = दुष्पूराशारूपिणी
 या मृगतृष्णिका = मृगमरीचिका, तया गृहीता = आशान्विता अहम् =
 महाश्वेता, इदम् = एतत् उपरतकल्पम् = मृतमिव, परकीयमिव = अन्यदीयमिव,
 भारभूतम् = असह्यम्, अप्रयोजनम् = निरुद्देश्यम्, अकृतज्ञञ्च = कृतज्ञतारहितम्
 कृतधर्ममिति यावत्। हतशरीरम् = पापरूपं शरीरम्, वहामि = धारयामि, तत्
 = कारणम्, अलम् = पूर्णतया श्रूयताम् = शृणोतु भावान्।।

(२१)-अज्ञान्तरे इदिति चन्द्रमण्डलनिर्गतो गगनादवतीर्य --- उदपतत्।।

सन्दर्भप्रसङ्ग-गद्यखण्डोऽयं गद्यकाव्यप्रणेत्सम्राजा वाणभट्टेन प्रणीतायाः,

रसमय्याः कादम्बर्याः पूर्वाद्धभागस्य पुण्डरीकदेहगगनतलनयन प्रसङ्गात् परिगृहीतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे स्वकीयमतीतकालिकं वृत्तान्तं चन्द्रपीडस्य समक्षमुपस्थापयन्ती, महाश्वेता बक्तिं यत् ज्ञात्वा पुण्डरीकस्य मरणम् तत्र तेन साकमभिसर्तुं तमस्विन्यां गताऽहम् दुःखाक्रान्तहृदया स्वसखी तरलिकामवादिषम् काष्ठैश्चित्तां चेतुं यस्यामहं तदनुमृता स्याम्। तदैव कश्चनातिप्रभावपरिपूर्णः, स्वप्रकाशेनैव सर्वादिशः वितिमिरयन् समलङ्कितः नानाप्रकारकैः वासोभिः चन्दनादिभिः भूषाभिश्च, चन्द्रमण्डलादवतीर्य, मामादिशत् स्वकीयान् प्राणान् धारयितुं, भाविनि काले पुण्डरीकेण साकम् मम संगमनमादिश्य; अनयच्च मृतम् पुण्डरीकवर्धं गगनतलम्।

व्याख्या- अत्रान्तरे = यदाहम् पुण्डरीकमनुप्राणान् त्यक्तुमुद्यता आसम्, तदैव, इति = द्राक्, चन्द्रमण्डलनिर्गतः = शशिमण्डलात् निस्सृतः, गगनात् = नभस्तालात्, अवतीर्य = अवतरणं पृथिव्यां कृत्वा केयूरकोटिलग्नम् = केयूरस्य = अङ्गदस्य कोटौ = अग्रभागे, लग्नम् = सम्बद्धम्, अमृतफेनपिण्डपाण्डुरम् = अमृतस्य = पीयूषस्य यः फेनः = डिण्डीरः तस्य = पिण्डः = पटलः, तद्वत् पाण्डुरम् = धवलवर्णम्, पवनतरलम् = पवनवत् = वायुवत्, तरलम् = चञ्चलम् अंशुकोत्तरीयम् अङ्गवस्त्रम् उत्तरीयं च तदंशुकमिति विग्रहः राजदन्तादिषु परम् इति अंशुकशब्दस्य पूर्वयोगः। आकर्षन् = समुपवहन्। अत्रोपमालङ्कारः। उभयकर्णान्दोलितकुण्डलमणिभ्रमानुरक्तगण्डस्थलः = उभययोः = द्वयोः कर्णयोः, श्रोत्रयोः, आन्दोलितौ = चञ्चलौ, यौ कुण्डलौ = कर्णभूषणे, तयोः मणीनाम् = रत्नानाम् प्रभाभिः = कान्तिभिः, अनुरक्तम् = अनुरञ्जितम् गण्डस्थलम् = कपोलतलम् यस्याऽसौ तथाविधः, स्थूलमुक्ताफलतया = पीवरमौक्तिकयुक्तत्वात्, तारागणमिव = नक्षत्रसमूहमिव, ग्रथितम् = समलंकृतम्, अतितारम् = अतीवचञ्चलम्, हारम् = कलापम्, उरसा = वक्षसा, दधानः = धारयन्, धवलदुकूलेपल्लवकल्पितोष्णीशग्रन्थिः = धवलैः = श्वेतवर्णैः, दुकूलपल्लवैः = क्षौमवस्त्रखण्डैः कल्पिता = निर्मिता, उष्णीशस्य = शिरःपट्टिकाया, ग्रन्थिः यस्याऽसौ सः। अलिकुलनीलकुटिलकुन्तलनिकरविकटमौलिः = अलीनाम् = भ्रमराणां, कुलमिव = समूहमिव नीलः = कृष्णवर्णः यः कुटिलानाम् = वक्राणाम्, कुन्तलानाम् = केशानाम् निकरः = समूहः तेन विकटः = विशालः, मौलिः शिरो यस्याऽसौ तथाविधः, उत्फुल्लकुमुदकर्णपूरः = उत्फुल्ले = विकसिते, ये कुमुदे = कुमुदपुष्पे,

तद्वतकर्णपूरे = कर्णाभूषणे यस्याऽसौ तथाविधः, कामिनीकुचकुङ्कु-
 मपत्रलतालांछितांसदेशः = कामिन्याः = युवतेः कुचयोः = पयोधरयोः, याः
 कुङ्कुमपत्रलताः = केसरपत्रभङ्गाः, ताभिः लांछितः = सुशोभितः, अंसदेशः
 = स्कन्धप्रदेशो यस्याऽसौ सः, कुमुदधवलदेहः = कुमुदवत् = कुमुदपुष्पवत्,
 धवलः = श्वेतवर्णः, देहो वपुः यस्य सः महाप्रमाणः = महत् = अत्युन्नतम्,
 प्रमाणम् = आकारो यस्याऽसौ सः, पुरुषः, महापुरुषलक्षणोपमः = महांश्चासौ
 पुरुष तस्य लक्षणने स्वभावेन, उपेतः = सम्पन्नः। दिव्याकृतिः = दिव्या =
 अतिलौकिकी, आकृतिः आकारो यस्य सः, स्वच्छवारिधवलेन = स्वच्छम् =
 निर्मलं चेदं वारि = सलिलम्, तद्वद्धवलेन, देहप्रभावितानेन = देहस्य =
 शरीरस्य, प्रभायाः = कान्तेः, वितानेन = प्रासारेण, दिगन्तराणि = दिशामवकाशान्,
 क्षालयन्निव = प्रक्षालयन्निव, आमोदिना = सुगन्धियुक्तेन, क्षरता = प्रस्रवता,
 शिशिरेण = शीतलेन, शरीरतः = शरीरेण, शीतज्वरम् = शैतल्यातिरेकं
 जनयता = उत्पादयता इव, अमृतशीकरवर्षेण अमृतस्य = पीयूषस्य शीकरान्
 = कणान् वर्षयति यः सः तथाभूतेन, अमृतविन्दुवर्षिणेति यावत्, तुषारपटलेन
 = हिमसमूहेन, इव, अनुलिम्पन् = सर्वतो लेपं कुर्वन्निव। अत्रोपमोत्प्रेक्षयोर्निरपेक्षतया
 विद्यमानत्वात्तयोः संसृष्टिरलङ्कारः। गोशीर्षचन्दनरसच्छटाभिः = गोशीर्षस्य =
 गोरौचनस्य, चन्दनस्य = मलयजस्य च रसस्य छटाभिः = शोभाभिः,
 आसिञ्चन् इव सर्वतस्सेचनं कुर्वन्निव, अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः। ऐरावतकरपीवराभ्याम्
 = ऐरावतस्य = इन्द्रगजस्य करवत् = शुण्डादण्डवत् पीवराभ्याम् = पीनाभ्यां,
 बाहुभ्यां = हस्ताभ्याम्, मृणालधवलाभ्याम् = मृणालवत् = कमलनालवत्,
 धवलाभ्यां = श्वेतवर्णाभ्यां, अङ्गुलिभ्याम् = करजाभ्याम्, शीतलस्पर्शाभ्याम्
 = शीतलः = शैत्यावहः स्पर्शः ययोस्ताभ्याम् उपरतम् = मृतम् = पुण्डरीकम्,
 उत्क्षिपन् = उत्थापयन् दुन्दुभिगम्भीरेण = आनकपटहध्वनिवद्गाभीर्ययुक्तेन,
 स्वरेण = धोषेण, वत्से! = पुत्रि! महाश्वेते! त्वया = भवत्या, प्राणाः =
 असवः, न = नहि, त्याज्याः = परित्यक्तव्याः। पुनरपि = भूयोऽपि, तव =
 भवत्याः, अनेन = एतेन मृतेन पुण्डरीकेण, सह = साकम्, समागमः = सङ्ग-
 मः, भविष्यति = संजास्यते, इत्येवम् = इत्यनेन प्रकारेण, पितेव = जनक इव,
 अभिधाय = उक्त्वा, अनेन = पुण्डरीकस्य मृतशरीरेण, सहैव = साकमेव,
 गगनतलमुदपतत् = आकाशतलमुत्पपात।।

(२२)-प्रत्युषसि तूत्थाय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा ----- स्थाणुमाश्रिताः।।

सन्दर्भप्रसङ्गौ-अयं गद्यखण्डः महाकविना बाणभट्टेन गद्यकाव्यकारसम्राज्ञा प्रणीतायाः कादम्बर्याः पूर्वाद्धात् परिगृहीतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे महाकविर्वर्णयति यत् चन्द्रपीडस्य समक्षं स्वकीयं वृत्तान्तं वर्णयन्ती महाश्वेता प्राह यत् ममैव विप्रयोगे कामाविष्टहृदयः पुण्डरीको मृतिमगात्। तस्य विप्रयोगवैयाकुलीमनुभवन्त्या मया तदनुमरणमात्मीयं निश्चितम्। तदैव कश्चिद्गगनतलादवतीर्य महापुरुषः तस्य मृतं शरीरं उत्थाप्य गगनतलमुत्पतन् प्राह माम् भाविनि काले पुण्डरीकसमागमाशिषा समाश्वासयन् स्वकीयान् प्राणान् संरक्षितुम्। तेन महापुरुषेणाश्वासिताहं पुण्डरीकस्यैव कमण्डलुमच्छमालां चादाय, संसारसारतां निश्चाय्य, शोकस्यानिवारणीयतां ज्ञात्वा, प्रेक्ष्य भागस्य नैष्ठुर्यम्, विहाय सकलं पारिवारिकं स्नेहं संबन्धजातं च विषयासङ्गपराङ्मुखी, इन्द्रियाणि संयमय्यानाथनाथं भगवन्तं शङ्करमाश्रिता।।

व्याख्या- प्रत्युषसि तु = महति प्रातःकाले, उत्थाय = जागरणं कृत्वा अथवा निद्रामपहाय तस्मिन्नेव = अच्छोदाभिधाने एव, सरि = सरसि, स्नात्वा = स्नानं कृत्वा, कृतनिश्चया = कृतः = सम्पादितः, निश्चयो यया सा तथाविधा, तत्प्रीत्या = तस्य = पुण्डरीकस्य, प्रीत्या = स्नेहेन, तमेव = पुण्डरीकेन धृतमेव, कमण्डलुम् = जलपात्रम् आदाय = गृहित्वा, च = तथा तान्येव = पुण्डरीकेण वासितान्येव, वल्कलानि = वल्कलवस्त्राणि, तथा तामेव = मृतस्य पुण्डरीकस्य हस्तं विद्यमानामेव, अक्षमालाम् = जपमालाम्, गृहीत्वा = आदाय, संसारस्य = जगतः, निःसारताम् = सारराहित्यं बुद्ध्वा = ज्ञात्वा, च = किञ्च, आत्मनः = स्वस्य, मन्दपुण्यताम् = अल्पपुण्ययुक्ततां, ज्ञात्वा = बुद्ध्वा, व्यसनोपनीपातानाम् = आपतन्तीनां विकृतीनाम् अप्रतीकारदारुणताम् = प्रतिकाररहितताम् कठिनताम्, निरूप्य = निरूपणं कृत्वा, शोकस्य = मन्योः, दुर्निवारताम् = अवश्यभवितव्यताम्, आकलय्य = मनस्याधाय, च = किञ्च दैवस्य = भाग्यस्य, निष्ठुरताम् = नैष्ठुर्यं दृष्ट्वा = विलोक्य, स्नेहस्य च = प्रेम्णाश्च, अतिबलदुःखताम् = अत्यधिकदुःखमयताम्, चिन्तयित्वा = विचार्य, च = तथा, सर्वभावानाम् = सर्वेषाम् पदार्थानाम्, अनित्यताम् = क्षणभङ्गताम्, च = किञ्च सर्वसुखानाम् = सर्वासामनुकूलप्रतीतीनाम्, अकाण्डभङ्गताम् = असमय एव नश्वरताम् अवधार्य = निश्चित्य, तातम् = जनकम्, अम्बाञ्च = मातरञ्च अविगण्य = अनादृत्य, परिजनेन =

परिचारकवर्गेण, सह = साकम्, सकलबन्धुवर्गम् = सम्पूर्णबान्धवसमूहम्, परित्यज्य = त्यक्त्वा, विषयसुखेभ्यः = विषयाणाम् = रूपरसगन्धस्पर्शशब्दानाम्, सुखेभ्यः = अनुकूलप्रतीतिभ्यो मनः = अन्तःकरणम्, निवर्त्य = पराड. मुखीकृत्य, इन्द्रियाणि = ज्ञानेन्द्रियाणि, संयम्य = स्वायत्तीकृत्य, गृहीतब्रह्मचर्या = गृहीता = स्वीकृता, ब्रह्मचर्या = ब्रह्मचर्यपालनम्, यया सा तथाभूताऽहम् त्रैलोक्यनाथम् = त्रैलोक्यस्य = त्रिभुवनस्य नाथम् = स्वामिनम्, अनाथनाथम् = संरक्षकरहितानां स्वामिनम्, इमम् = एनम्, स्थाणुम् = भगवन्तम् शङ्करम् देवम् = दिव्यगुणसम्पन्नम्, शरणार्थिनी = रक्षकाभिलाषिणी आश्रिता = शरणागता बभूव।।

(२३)-अपरेद्युश्च कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तातः ---- दह्यमानहृदयो गृहानयासीत् ।।

सन्दर्भपसङ्गः- अयं गद्यखण्डः महाकविना बाणभट्टेन प्रणीतस्य कादम्बर्याभिधानकस्य कथाकोटिपरिगणितस्य गद्यकाव्यस्य पुर्वाद्धभागतः परिगृहीतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे कविर्वर्णयति यत् चन्द्रापीडस्य समक्षम् स्वकीयमतीतकालिकं वृत्तान्तं वर्णयन्ती महाश्वेता प्राह यत् पुण्डरीकस्य विप्रयोगवैयाकुलीमनुभवन्त्या मया सांसारिकविषयेभ्यो मनः परावृत्य अच्छोदसरसि एव भगवतः शङ्करस्य समाराधनतत्परा बभूव। तदिदं मामकीनं वृत्तान्तं वैराग्यभूषितांज्ञात्वा पिता मे सहाम्बया मां गृहं नेतुमागतवान् परञ्च नैकधा प्रयत्नं कृत्वाऽपि सः विफलप्रयासः स्वगृहमयासीत्।

व्याख्या- च = पुनः अपरेद्युः = अन्यस्मिन्नहनि, कुतोऽपि = कस्माच्चिदपि स्थानात् जनात् वा समुपलब्धवृत्तान्तः = समुपलब्धम् ज्ञातं वृत्तान्तं येनाऽसौ तथाविधः, तातः = मम पिता, अम्बया = मम जनन्या, सह = साकम्, बन्धुवर्गेण = बान्धवसमूहेन सह = समागत्य = अत्रागमनं कृत्वा, सुचिरम् = दीर्घकालपर्यन्तम्, कृताक्रन्दः = कृतम् = विहितम्, आक्रन्दनम् = येनाऽसौ, तैस्तैः = विविधप्रकारकैः, उपायैः = साधनैः, बह्वीभिः = अनेकप्रकारवतीभिः, अभ्यर्थनाभिश्च = प्रार्थनाभिश्च, अनेकप्रकारैः = बहुप्रकारैः, उपदेशैश्च = हितकारकैः वचनैश्च, नानाविधैः = नानाप्रकारकैः सान्त्वनैश्च = सान्त्ववचनैः च, मे = मम गृहागमनाय = भवनावर्तनाय, महान्तम् = भृशम्, यत्नम् = प्रयासम्, अकरोत् = अकार्षीत्। यदा च = यदा इयम् = एषा महाश्वेता, अस्मद्व्यवसायात् = अस्माकम् उपायात्, कथंचिदपि = केनापि

प्रकारेण, व्यावर्तयितुम् = निवारयितुं न शक्यते = नहि पार्यते इति = इत्यनेन प्रकारेण = निश्चयम् = अवधारणं, अधिगतवान् = अवजगाम, तदा = तज्ज्ञात्वाऽपि, निराशोऽपि = आशा विहीनोऽपि, दुहितृस्नेहस्य = पुत्र्याः स्नेहस्य, दुस्त्यजतया = त्यक्तुमशक्यत्वात्। पुनः पुनः = भूयोभूयः, मया = महाश्वेतया, विसृज्यमानोऽपि = बहून् = प्रचुरान्, दिवसान् = अहानि, स्थित्वा = अवस्थाय, सशोक एव = मन्युसहित एव, अन्तः = अन्तःकरणे, दह्यमानहृदयः = संतप्यमान चित्तः, गृहान् = स्वावस्थान्, अयासीत् = अगमत्।

(२४) अतिबहलतया च तस्य कन्यकाजनस्य समन्तादाननद्युतिभिः-----

मन्मथसहस्राण्यद्राक्षीत्।।

सन्दर्भप्रसङ्गः-अयं गद्यखण्डः महाकविबाणभट्टप्रणीतायाः कादम्बर्याः पूर्वाद्धभागतः परिगृहीतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे महाकविः चन्द्रापीडकृतस्य कदम्बर्याः कन्यकान्तःपुर प्रवेशस्य मनोज्ञां वर्णनां करोति। राजकुमारश्चन्द्रापीडः केयूरकसहायेन प्रविवेश कादम्बर्याः कन्याजनान्तःपुरम्। तत्र सः बह्वीः कुमारिकाः तासां मनोज्ञानि मुखमण्डलानि, नीलकमलसदृशानि चञ्चलानि नेत्राणि, तासां नीलालकानि युवजनहृदयहरणक्षमाणि च अवलोकयामास। ताः सर्वाः कुमार्यः युवतयश्च, मनोहारिण्यः विविधालङ्कारभूषिताश्चासन्।

व्याख्या - तस्य एतस्मादनुच्छेदादुपरिवर्णितस्य, कन्यकाजनस्य = कुमारीगणस्य, अति बहलतया = अत्यधिकप्राचुर्येण, समन्तात् = सर्वतः आननद्युतिभिः = मुखमण्डलकान्तिभिः, इन्दुविम्बवृष्टिमिव = चन्द्रमण्डलवर्षमिव, पतन्तीम् = क्षरन्तीम्, च = पुनः अपाङ्ग-विक्षेपैः = अपाङ्गानाम् = कटाक्षाणाम्, विक्षेपैः = सम्पातैः, चलित कुवलयवनमिव = चलितम् = चपलं, वायुना विलोलितमिति यावत्, यत्, कुवलयवनम् नीलकमलवनम् तन्मयीमिव = तत्सदृशीमिव, अवनीम् = भूमिम्, क्रियमाणम् = सम्पाद्यमानाम् अत्रोत्प्रेक्षोलङ्कारः। अनिभृतभूलताविभ्रमैः = अनिभूताः = सततं क्रियमाणाः ये भूलतानाम् = भृकुटीनाम्, विभ्रमाः = विलासाः, तैः प्रचलितानि = चपलानि, कामकार्मुकबलानि = कामस्य = मन्मथस्य, कार्मुकस्य = धनुषः, बलानि = सामर्थ्यानि इव। अत्राप्युत्प्रेक्षालङ्कारः। शिरसिजकलापान्धकारैः = शिरसि = मूर्धनि, जायन्ते येते, शिरसिजाः = केशाः, तेषां कलापस्य = समूहस्यान्धकारैः = तमोभिः, संबन्धतः = संबन्धं संस्थापयतः, बहुलपक्षप्रदोषसार्थानिव =

बहुलपक्षस्य = कृष्णपक्षस्य, प्रदोषस्य = संध्याकालस्य, सार्थानिव = समूहानिव। अत्ररूपकोत्प्रेक्षालङ्कारयोः परस्परसापेक्षत्वादङ्ग.गङ्गि.भावसङ्क. रालङ्कारः। स्मितप्रभाभिः = मन्दहासस्यकान्तिभिः, सञ्चरतः = सञ्चरणं कुर्वतः, उत्फुल्ल कुसुमधवलान् = उत्फुल्लानि = विकसितानि, यानि कुसुमानि = पुष्पाणि, तैः धवलान् = श्वेतवर्णान् बसन्तदिवसान्, = वसन्तर्तौः दिनानीव। अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः। श्वसितानिलपरिमलैः = श्वसितानिलस्य = निःश्वासवायोः, परिमलैः = जनमनोहरैः सौगन्ध्यैः, परिभ्रमतः = परिभ्रमणं विदधतः, मलयमारुतान् = मलयानिलान् इव, कपोलमण्डलालोकैः = कपोलानाम् = गण्डस्थलानाम्, यन्मण्डलम् = समूहः, तस्यालोकैः = प्रकाशैः स्फुरितानि = देदीप्तानि, माणिक्यदर्पण सहस्रणीव = मणिक्ययानाम् = रत्नानाम्, ये दर्पणाः = मुकुराः, तेषां सहस्रणीव = समूहानिव। करतलरागेण = करतलानाम् = पाणितलानाम्, रागेण = लौहित्येन, रक्तकमलवनवर्षम् = कोकनदारण्यवर्षणकारिणम् जीवलोकमिव = जीवसमूहमिव, अत्र सर्वत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः।

कररूहकिरणस्फुरणेन = कररूहाणाम् = नखानाम्, किरणानाम् = रश्मीनाम्, यत् स्फुरणम् = प्रकाशनम् तेन, कुसुमायुधशरसहस्रः = कामदेवस्य पुष्पधन्वनः, ये शराः = बाणाः तेषां सहस्रैः = समूहैः, संछादितानि = आच्छादितानि, दिगन्तराणि = इव = दिशामवकाशा इव। आभरणकिरणेन्द्रायुधजालकैः = आभरणानाम् = आभूषणानां ये किरणाः = मयूखाः त एव इन्द्रायुधस्य = इन्द्रधनुषः जालकानि = समूहाः, तैः उड्डीयमानानि = उत्पतमानानि भवनमयूर वृन्दानीव = भवनानाम् = गृहाणां ये मयूराः = बर्हिणः तेषां वृन्दानीव यौवनविकारैः = यौवनस्य = युवावस्थायाः, ये विकाराः = मुकुलाकृतिस्तनादिकाः, तैः। उत्पद्यमानानि = आविर्भवन्ति, मन्मथसहस्र्राणीव = कामदेववृन्दानीव, अद्राक्षीत् = अवलोकयामास चन्द्रापीडः। अस्मिन्ननुच्छेदे उत्प्रेक्षालङ्कारप्राचूर्यं विद्यते।

(२५)- उचितव्यापारापदेशेन कुमारिकाणां सखीहस्तावलम्बेषु -----
मिवाभ्यस्यन्तीनामपश्यत् ।

सन्दर्भप्रसङ्गौ-गद्यकाव्यकारकविमुकुटमणिना महाकविना बाणभट्टेन प्रणीतायाः, गद्यकाव्यस्य कथाकोटिसन्निविष्टायाः कादम्बर्याः पूर्वार्द्धभागस्य चन्द्रापीडकृतकादम्बरी कन्यान्तः पुरप्रवेशवर्णनातः संगृहीतेऽस्मिन् गद्यखण्डे महाकविर्वर्णयति यत् प्रविश्य कादम्बरीकन्यान्तःपुरम् राजकुमारश्चन्द्रापीडः कुमारीजनानाम् परस्परं

सखीजनानां हस्तग्रहणम्, वीणावादनम्, वेणुवादनम्, कन्दुकक्रीडनम्, भवनलतासेचनम्, लीलादोलारोहणम्, ताम्बूलवीटिकाखण्डनम् इत्यादिकाः क्रियाः अवलोक्य तासु सर्वासु क्रियासु ताभिरभ्यस्यमानानां तासां तासां सुरतव्यापाराणामनुभवमकार्षीत्।

व्याख्या- उचित व्यापारव्यपदेशेन = उचितस्य = अनुकूलस्य, व्यापारस्य = कर्मणः, व्यपदेशेन = व्याजेन, सुरतम् = रतिक्रीडाम्, अभ्यस्यन्तीनाम् = अभ्यासं कुर्वतीनाम्, कुमारिकाणाम् = कन्याजनानाम् तास्ताः क्रियाः अपश्यदिति मुख्यम् वाक्यम्। सखीहस्तावलम्बेषु = सखीनाम् = वयस्यानाम्, हस्तावलम्बेषु = करग्रहणेषु पाणिग्रहणानि = पाणिग्रहण संस्कारान्, वेणुवाद्येषु = वेणोः = मुरल्याः, वाद्येषु = वाद्यविशेषेषु, चुम्बनव्यतिकरान् = अधरपानव्यापारान्, कन्दुकक्रीडासु = गेन्दुक लीलासु करतलप्रहारान् = सुरतकाले क्रियमाणपाणिप्रहारान्, वीणासु = बल्लकीवाद्येषु, कररूहव्यापारान् = नखक्षतस्य व्यापारविशेषान्, भवनलतासेककलशकण्ठेषु = भवनस्य = राजप्रासादभवनस्य, याः लताः = बल्लयः तासां सेकाय = सेचनाय, ये घटाः = कलशाः, तेषां कण्ठेषु = गलप्रदेशेषु, भुजलतापरिष्वङ्गान् = भुजलतानां = बाहुवल्लीनाम्, परिष्वङ्गान् = आलिङ्गनानि, लीलादोल्लासु = क्रीडाप्रेखा, नितम्बस्तनप्रखितानि = श्रोणिपयोधरसंचलनानि, ताम्बूलवीटिकाखण्डनेषु = तम्बूलानां = नागवल्लीदलानां वीटिका खण्डनेषु = चर्वणक्रियासु, दशनोपचारान् = दन्तक्षतान्, बकुलविटपेषु = बकुलस्य = मौलश्रियः विटपेषु = वृक्षेषु, मधुगण्डूषप्रचारान् = आसवगण्डूषव्यापारान्। तथाचोक्तम्: -विकसति बकुलं योषितामास्यमदैः।' इतिकविप्रसिद्धिः अशोकतरूताडनेषु = बञ्जुलवृक्षप्रहारेषु: चरणाभिघातान् = पादप्रहारान्। पादघातादशोकमिति हि कविप्रसिद्धिः। उपहारकुसुमस्खलनेषु = उपायनपुष्पपतनेषु, सीत्कारान् = सुरतकाले सुन्दरीभिः क्रियमाणान् पारावतकलहंसादिकानां ध्वनि विशेषान्।

अस्मिन्नुच्छेदे सर्वत्रोत्प्रेक्षाभिधोऽलङ्कारविशेषः ।।

(२६)-यत्र च कन्यकाजनस्य कपोलतलालोक एवमुखप्रक्षालनम्-----
कुसुमप्रकाराः।।

सन्दर्भप्रसङ्गः- अयं गद्यखण्डः गद्यकाव्यकारसम्राज्ञा महाकविना बाणभट्टेन प्रणीतायाः रसमय्याः कादम्बर्याः पूर्वाभागात् संगृहीतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे महाकवि वर्णयति कादम्बर्याः अन्तःपुरम्। कादम्बर्याः अन्तःपुरे कन्यकाजनस्य कपोलतलानि प्रकाशमयान्यासन्, नीलकमलवदतिमनोहराणि तासां नेत्राणि,

हसितानि च युवजनहृदयहराण्यासन्। अस्मिन्नुच्छेदे कुमारीजनानामङ्गानामतीव सरसं वर्णनं कृतमास्ते।

व्याख्या- यत्र च = यस्मिन् च कन्यकान्तःपुरे, कन्यकाजनस्य = कुमारीसमूहस्य, कपोलतलालोकः एव = गण्डस्थलप्रकाश एव मुखप्रक्षालनम् = वदनप्रक्षालनायजलस्वरूपमासीत्, प्रकाशस्य तस्यातिशय स्वच्छत्वात्। लोचनान्येव = नेत्राणि एव; कर्णोत्पलानि = कर्णावतंसकानि नीलकमलस्वरूपाण्यासन् लोचनानामतिविशालत्वात्, कर्णपर्यन्तविस्तृतत्वात्, नीलवर्णत्वाच्च। हसितच्छवधः = हसितस्य = हासस्य, शवयः = कान्तय एव अङ्गरागाः विलेपनपदार्थस्वरूपा आसन्, तासामतीवविशदत्वात्। निःश्वासा एव = प्रश्वासा एव, आग्रासगन्धप्रयुक्तयः = सुगन्धितद्रव्यप्रयोगः कुमारिकाणां श्वासानां सौगन्ध्यातिशयेनयुक्तत्वात्। अधरद्युतिरेव = ओष्ठकान्तिरेव, कुंकुमाऽलेपनम् = कर्शाङ्ग.रागः, ओष्ठयोःशोणवर्णत्वात्। आलापाः एव = परस्परक्रियमाणाः वार्तालापा एव, तन्त्रीनिनादाः = बल्लकीध्वनयः, आलापानां सुस्वरमयत्वात्, भुजलता एव = दोर्बल्लय एव, चम्पकमालाः = चम्पकपुष्पस्रजः, कुमारीजनस्यभुजलतानां पीतवर्णत्वात्, करतलान्येव = पाणितलान्येव, लीलाकमलानि = क्रीडापद्मानि, करतलानां मार्दवातिशयेन, रक्तवर्णवत्त्वात्। स्तना एव = पयोधरा एव दर्पणाः आदर्शस्वरूपाः तेषां नैर्मल्ययुक्तत्वात्, निजदेहप्रभैव = स्वशरीरकान्तिरेव, अंशकावगुण्ठनम् = वस्त्रावरणम्, शरीरकान्तेः विस्तृतत्वात्, जघनस्थलान्येव = श्रोणिपुरोभागा एव, विलासमणिशैलतलानि = विभ्रमरत्नप्रस्तरतलस्वरूपाणि, जघनस्थलानाम्, मनोहरत्वाद्विस्तृतत्वाच्च। कोमलाङ्गुलिराग एव = मृदुलकरजशोणिमैव, चरणालक्तकरसः = पादरत्नलाक्षारसः अङ्गुलीनां रक्तवर्णत्वात्। नखमणिमरीचयः एव, नखाः एव मणयःरत्नानि तासां मरीचयः = रश्मय एव, कुट्टिमोपहारकुसुमप्रकराः = कुट्टिमेषु = निबद्धासु भूमिषु, उपहारकुसुमप्रकराः = उपायनपुष्पविशेषाः, नखकान्तीनां दीप्तिविशिष्टत्वात्। सम्पूर्णेस्मिन्नुच्छेदे रूपकालङ्कारः।

(२७)-तथाहि-चामरिके। मिथ्यामुग्धतां प्रकटयन्ती ----

कादम्बरीभवनसमीपमुपययौ ।।

सन्दर्भप्रसङ्गौ-अयं गद्यछण्डः गद्यकाव्यप्रणेत्कविमुकुटमाणिना बाणभट्टेन महाकविना सन्दृब्धायाः कादम्बर्याः पूर्वभागस्य कादम्बरीवर्णनातः परिगृहीतो वर्तते। अस्मिन् अनुच्छेदे महाकविः तासां तासां प्रकाराणां कुमारिकाणामुक्तीनां वर्णनं करोति याः उक्तीः कादम्बरीभवनं गच्छन् तारापीडात्मजश्चन्द्रापीडःशुश्राव

अन्तपुरे कन्यकानाम्।

व्याख्या- तथाहि = तथा च कुमारीभिः क्रियामार्गां परस्परं परिहासजल्पनम्, चामरिके = चामरधारिणि। मिथ्यामुग्धताम् = मृषामौग्ध्यं, प्रकटयन्ती = प्रकाशयन्ती, कम् = युवकविशेषम्, अभिसन्धातुम् = अनुकूलयितुम्, इच्छसि = समीहसे? अयिः भोः यौवनविलासैः = यौवनस्य = युवावस्थायाः, विलासैः = विभ्रमैः, उन्मत्तीकृते = उन्मत्तावस्थामानीते? या = यादृशी, भवती त्वम्, स्तनकलशभारावनम्यमानमूर्तिः, स्तनकलशयोः = पयोधरघटयो, भारेण = गौरवातिशयेन अवनम्यमानमूर्तिः = अवनम्यमाना = नम्रीक्रियमाणा, मूर्तिः = शरीरं यस्यास्सा तथाविधा, मणिस्तम्भमयूरान् = मणिस्तम्भेषु = रत्ननिर्मितस्थूणासु, निर्मिता ये मयूराः = वर्हिणः, तान् कृत्रिमान् मयूरानिति भावः आलम्बसे = गृह्णासि, स्तनकण्डूतिनिवर्हणायेतिभावः इति, त्वम् विज्ञातासि = विदिता वर्तसे, सखीजनैरिति शेषः, परिहासकांक्षिणि = परिहासम् = केलिविशेषम्, कांक्षते या सा तथाविधे! रत्नभीतिपतितम् = रत्ननिर्मितकुड्याम् प्रतिबिम्बितम्, आत्मप्रतिबिम्बम् = आत्मनः = स्वस्य, प्रतिबिम्बम् = छायाम् आलपसि = वार्तयसि अत्रभ्रान्तिमदलङ्कारः। पवनहृतोत्तरीयांशुके, पवनेन = वायुना, हृतम् = अपहृतम्, उत्तरीयांशुकम् = अङ्गवस्त्रं यस्याऽसौ तथाविधे। हारप्रभायासितकरतला, हारस्य = कलापस्य, प्रभया = कान्त्या, आयासितम् = अभ्यस्तं, करतलं यथा सा तथाविधा, आकलयसि = जानीषे। अत्रापि भ्रान्तिमानलङ्कारः। मणिकुट्टिमेषु = मणिनिर्मित रत्ननिबद्धभूमिषु, उपहारकमलस्खलनभीतेः = उपायन पद्भनिपतनभयाक्रान्ते। निजमुखप्रतिबिम्बकानि = स्ववदन प्रतिमाः, परिहरसि = क्षपाकरो निर्जमुख प्रतिबिम्बेषु कमलभ्रान्तेः जायमानत्वादत्रभ्रान्तिमदलङ्कारः।

निजसौकुमार्यग्रावखर्वित विसप्रसूनसौभाग्ये! निजस्य = आत्मनः, सौकुमार्यस्य = मार्दवस्य, गर्वेण = दर्पेण, खर्वितः = तिरस्कृतः, विसप्रसूनस्य = कमलपुष्पस्य, सौभाग्यं ययाऽसौ तथाविधे! जालवातायन पतितपद्मरागालोकं प्रति, जालेनयुक्तं यद्वातायनम् = गवाक्षम्, तत्र पतितस्य = निपतितस्य, पद्मरागालोकम्प्रति = पद्मरागमणिकान्तिम्प्रति, बालातपशङ्कया = बालसूर्य सन्देहेन, करतलं = पाणितलम्, आतपद्मीकरोषि = छद्मीकरोषि अत्रापिभ्रान्तिमदलङ्कारः। खेदस्तस्तहस्तगलितचामरे। खेदेन = सञ्चालन परिश्रमेण स्रस्तं = शैथिल्यंगतो योहि हस्तः = करः, तस्मात्, गलितः = पतितः, चामरः = व्यजनं यस्याः सा तथाविधे! नखमणिमयूखकलापमाधुनोषि = नखा एव

मणयः रत्नानि तेषां मयूखानाम् = कान्तीनाम् कलापम् = समूहम्, आधुनोषि = कम्पयसि, नखनांकान्तिषु श्वैत्यातिशयात् वैशद्याच्च तत्र चामरत्वभ्रमः। अत एवात्रमपि भ्रान्तिमदलङ्कारः। इत्येतानि = इमानि सर्वाणि, अन्यनि च = इतराणि च, शृण्वन् = कुर्वन्वचांसि, कादम्बरीभवनसमीपम् = एतत्काव्यनायिकाः प्रासादसविधे, उपाययौ = उपागात् चन्द्रापीडः इतिशेषः।।

(२८)- अथ तस्याः कुसुमायुध एव खेदमजनयत् ---- कपटमभूत्।।

सन्दर्भप्रसङ्गौ- अयं गद्यखण्डः संस्कृतगद्यकाव्यकारेण कविमुकुटमणिना महाकविना बाणभट्टेन निबद्धायाः कादम्बर्याः पूर्वार्द्धभागस्य कादम्बरीवर्णनातः परिगृहीतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे महाकविः वर्णयति यत्, यदा चन्द्रापीडः कादम्बर्याः भवने प्रविवेश तदा तस्य नवयौवनेन सुन्दरंवपुः, राजोचित शौर्यवीर्यपराक्रमाजवमार्दवसौशील्यादिगुणसम्पन्नतां च विलोक्य कादम्बर्याः मनसि एकपद एव कामशरनिपातेन महतीस्म विवृतिस्समुत्पद्यत। सा स्वेदकणेन समलङ्कृता बभूव। तस्यामूरुकम्प अजायत, निःश्वासप्रवृत्त्यांशुकं चंचलमभूत्। आनन्दाश्रुर्निस्सृतोऽभूत्। लज्जिता सा सौत्कारमिवाकार्षीत् कम्पितञ्चाभूताखिलं शरीरं रं वीक्ष्य चन्द्रपीडम्।।

व्याख्या- अथ = चन्द्रापीडावलोकनानन्तरम्, तस्याः = कादम्बर्याः, कुसुमायुध एव = कामदेव एव, स्वेदम् = श्रमजलविन्दुम् अजनयत् = उत्पादयामास, किन्तु तस्य स्वेदजलस्य, व्यपदेशः = व्याजः, ससम्भ्रमोत्थान एव = सहसोत्थितरेवाभवत् = अभूत्। अयं भावो यत् चन्द्रापीडावालोकेन कामासक्ततायाः तस्याः कामजो विकारोऽभूत्स्वेदः, अथापि चन्द्रापीडमायान्तमवलोक्य यस्मादियम् सत्त्वरमुत्थिताऽभूत् तस्मात् स्वेदोत्पत्तिरभूदिति कैतवापह्नुतिः। ऊरुकम्पः एव = ऊर्वोः जङ्घयोः चन्द्रापीडावलोकनेनोत्पन्नो यः कम्पः = वेपथुः स एव तस्याः गतिं = गमनम्, रूरोध = रूढवान् किन्तु नूपुरवाकृष्टहंसमण्डलम् = कादम्बर्याः नूपुरस्य = मञ्जीरस्य, रवेण = ध्वनिना, आकृष्टम् = समागतम्, हंसमण्डलम् = कलहंससमूहः अयशः = अपयशः लेभे = अलभत। कादम्बर्याः नूपुररवं श्रुत्वा यतो हंसमण्डलं समक्षमागतम्, अत एव तस्याः गतिरोध अजायत इति जना मेनिरे। निःश्वासप्रवृत्तिरेव = निःश्वासस्य = प्रश्वासस्य या प्रवृत्तिः सैव तस्याः अंशुकं = वस्त्राञ्चलं = चञ्चलं चकार = अकार्षीत्, स्तनांशुकं स्खलितमभूदित्यर्थः, अथापि, चमरानिलः = चमरस्य = बालव्यजनस्य, यो हि अनिलः = वायुः, स एव तस्यांशुकस्खलनस्य

कारणतां ययौ = जगाम। यद्यपि अन्तः प्रविष्टः = कादम्बर्याः हृदये लब्धः
 धावकाशः यः चन्द्रापीडः = तस्यास्समक्षं समागतः तारापीडात्मजः तस्य
 स्पर्शस्य = आलिग्नस्य लोभेनैव समीह्यैव, हृदये = वक्षस्थले, हस्तः =
 करः निपपात = आपतितोऽभूत्, परन्तु, स एव = हृदये निपतितहस्त एव,
 स्तनावरणव्याजः स्तनयोः = पयोर्धरयोः आवरणस्य = आच्छादनस्य, व्याजः
 = व्यपदेशः बभूव = अभवत्। आनन्द एव = चन्द्रापीडावलोकनजन्या
 सुखानुभूतिरेव, यद्यपि अश्रुजलम् = नेत्रोदमपातयत्, चन्द्रापीडमवलोक्य कादम्बर्याः
 आनन्दाश्रुः नेत्राभ्यां निस्ससार तस्या अश्रुपातस्य व्याजः = व्यपदेशः,
 चलितकर्णावितंसुकुसुमरजः = चञ्चलकर्णाभरणपुष्पपरागः आसीत् = अभूत्।
 लज्जैव = ह्रीरेव वक्तुं = वार्तालापं कर्तुं, न ददौ = नह्यबकाशमदात्,
 लज्जिता सा वक्तुं न समर्था बभूव, किन्तु - मुखकमलपरिमलागतालिवृन्दम्
 = मुखकमलस्य = आस्य पद्मस्य यः परिमलः = परागः तेन आगतम् =
 समागतं अलिवृन्दः = मधुकरसमूह एव द्वारताम् = कारणतामगात् =
 प्राप्तवान्। मदनशरप्रथमप्रहारवेदनैव = कामबाणस्य प्रथमप्रहारजन्या वेदनैव =
 कष्टमेव, सीत्कारम् = सीदितिवेदनासूचकध्वनिविशेषम्, अकरोत्- अजनयत्,
 किन्तु, कुसुमप्रकरकेतकीकण्टकक्षतिः = कुसुमानाम् = पुष्पाणां, प्रकरे =
 समूहे, या केतकी = केतकी कुसुमम्, तस्यकण्टकक्षतिः, कण्टकवेध एव साध-
 णारणताम् = निमित्तताम्, अवाप = प्राप्तवान्। वेपथुरेव = शरीरकम्प एव,
 करतलम् = पाणितलम्, अकम्पयत् = कम्पयामास, किन्तु-
 निवेदनागतप्रतीहारीनिवारणम् = निवेदनाय = किमपि वक्तुम्, उद्यता =
 सन्नद्धा या प्रतिहारी = द्वाररक्षिका तस्या निवारणम् = निषेधः, तदेव कपटम्
 = व्याजम्, अभूत् = अभवत्। अत्रानुच्छेदे प्रायेण सर्वत्र व्याजोक्तिरलङ्कारः।

(२९) पुनश्चाचिन्तयत्- प्रायेणमानुष्यकसुलभा लघुतामिथ्यासङ्क-
 ल्पसहस्रैरेवा -----प्रत्याशा पुरःस्थापयति ।

सन्दर्भप्रसङ्गः- अयं गद्यखण्डः महाकविना बाणभट्टेन प्रणीतायाः कादम्बर्याः
 पूर्वाद्धृतः परिगृहीतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे महाकवि वर्णयति यत्
 राजकुमारश्चन्द्रापीडः अद्वितीयसुन्दरी ललनाललामभूतां यौवने कृतपदन्यासां
 गन्धर्वराजात्मजां कादम्बरीं स्वात्मनि साभिलाषां साभिलाषमवलोक्य स्वशिविरमागत्य,
 केयूरकेण द्वारा स्वाङ्के समारोप्य संलाल्यमानचरणयुगलः चिन्तयामास- यत्
 मानवसुलभदोषाविष्टोऽहं मृषैव सङ्कल्पसहस्रैः परिगतोऽस्मि यौवनमदलुप्तविवेकः।

यतो यौवनमदोत्यल्पमपि स्नेहं विस्तारयति, कादम्बरीविषियणी चिन्ता मां विमोहयति! अननुभूतमप्यर्थं मनोरथो दर्शयति च।

व्याख्या- पुनश्च = भूयोऽपि चन्द्रापीडः, अचिन्तयत् = चिन्तयामास। प्रायेण = प्रायः, मानुष्यकसुलभा = मानवेषु सामान्यतया समुपलभ्यमाना, लघुता, मिथ्यासङ्कल्पसहस्रैः = मिथ्या = मृषा संकल्पाः = कामनाः मिथ्यासङ्कल्पाः तेषां सहस्रैः = सहस्रसंख्याकैः एव मृषाकामनासमूहैरिति यावत् आयास्य = आयाससमन्वितं कृत्वा, माम् = चन्द्रापीडम् विप्रलभते = प्रतारयति। लुप्तविवेकः = लुप्तः = तिरोहितः विवेकः = भेदपूर्वकं ज्ञानं यस्मिन् तथाभूतः, यौवनमदः = यौवनस्य युवावस्थायाः, मदः = दर्पः, मदो वा = कामदेवो वा, मदयति = दृप्तं मदमत्तम् वा करोति। यतः = यतो हेतोः। तिमिरोपहता इव = तिमिरेण = नेत्ररोगविशेषेण, उपहता = बाधिता, यथायथं पदार्थं सार्थमनवलोकयन्ती, यूनां = युवकानां, दृष्टिः नेत्रम्, अल्पम् = स्तोकमपि, कालुष्यम् = दोषम् महत् = महदाकारं पश्यति = अवलोकयति। अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः।

वारिणेव = जलेन सदृशेन, यौवनमदेन = यौवनस्य = युवावस्थायाः मदेन = दर्पेण द्वारा, स्नेहलवोऽपि = प्रेमाल्पांशोऽपि, दूरम् = विप्रकृष्टम् विस्तार्यते = प्रासार्यते। अत्रोपमालङ्कारः श्लेषसंश्लिष्टः। येन प्रकारेण जले पतितस्य स्नेहस्य = तैलस्यैकलवः बहुदूरं यावद्विस्तीर्णो भवति तथैव यौवनमदमत्तः पुरुषोऽपि युवतेः स्नेहस्य = प्रेम्णः लवम् अत्यधिकं मनुते। कविमतिरिव = प्रातिभकाव्यप्रणेतुः मतिरिव = नवनवोन्मेषशालिनी बुद्धिरिव, स्वयमुत्पादितानेकचिन्ताशताकुला = स्वयम् = आत्मनैव, उत्पादितानि = जनितानि यानि अनेकानि चिन्ताशतानि = बहुप्रकारकाभिलषितपदार्थवापिभववृन्दानि, तैः आकुला = वैयकुली नीता, तरलता = चापल्यम् कामावेगजनितमितिभावः, किञ्चित् = किमपि न = नहि, उत्प्रेक्षते = पश्यति इति न, अपि तु सर्वमेव स्वीयतयोत्प्रेक्षते। अत्राप्युपमालङ्कारः। तरुणचित्तवृत्तिः = युवकस्य चित्तवृत्तिः = मनोवृत्तिः, निपुणमनुगृहीता = निपुणेन = कुशलेन कामवेगोपष्टम्भनक्षमेण गृहीता = आविष्टा सती, चित्रनिर्मिता = चित्रनिर्माणतूलिकासदृशी किञ्चित् = किमपि, न = नहि आलिखति = आलेख्यगतं करोति इति न, अपितु सर्वमालिखति। यथा चित्रकर्मनिपुणश्चित्रकारो बहुविधानि चित्राणि निर्माति तथैव तरुणजनानां चित्तवृत्तिरपि नैकधा कामान् कामयते इति उपमालङ्कारः।

सञ्जातरूपाभिमाना = सञ्जातः = समुद्भूतः, रूपस्य = सौन्दर्यस्य, अभिमानः = मदो यस्यां सा तथाविधा या कुलटा = स्वैरिणी सा इव, युवकस्य युवापुरुषस्य, आत्मसम्भावना = आत्मश्लाघा, क्वचित् = कुत्रचिदपि, आत्मानं स्वम्, न = अर्पयति = समर्पयति, इति, न, अपि तु सर्वत्र समर्पयति। सर्वत्रैव युवामदमतः पुरुष आत्मश्लाघां कामयते इति भावः। अत्राप्युपमा कुलटात्मसंभावनयोः साम्यप्रदर्शनात्। कुलटाऽपि सर्वत्रात्म समर्पणं करोति।

स्न इव = स्वप्नदर्शनमिव, मनोरथः = मनोभिलाषः, अननुभूतमपि = अनवलोकितम् इव पदार्थसार्थम्, दर्शयति = प्रकाशयति। तथा स्वापकाले पुरुषः अननुभूतमप्यर्थं स्वप्नमहिम्ना पश्यति, स्वप्नद्रष्टृपुरुषादृष्टानुसारेण तत्पुरुषः मात्रानुभाव्यानां तेषां तेषामर्थानां परमेश्वरेण स्वप्ने सृष्टत्वात् तथैव युवकपुरुषोऽपि मनोरथं महिम्नाऽननुभूताया अपि रमण्याः स्नेहादिकमनुभवति। अत्राप्युमालङ्कारः स्वप्नमनोरथयोः साम्यवर्णनात्।

इन्द्रजालपिच्छिकेव = इन्द्रजालस्य = कुहककौशलस्य, पिच्छिकेव = पिच्छिका सदृशी, प्रत्याशा = कमनीयपदार्थावाप्त्याशा, असंभाव्यमपि = संभावनाया अविषयमपि वस्तु, पुरः = कामनाकर्तुः समक्षमुपस्थापयति। अत्राप्युपमा। इन्द्रजालिको यथा स्वमन्त्रबलेन द्रष्टृणां समक्षं असंभवमपि वस्तु उपस्थाप्य तेषां मनोरञ्जनं विदधाति तथैवाप्त्याशाऽपि युवकस्यमनोरञ्जनकरणे समर्था भवतीतिभावः।

(३०)-भूयश्च चिन्तितवान् किमनेन वृथैव मनसा खेदितेन -- शिखरमारूरोह।।

सन्दर्भप्रसङ्गः- अयं गद्यखण्डः गद्यकाव्यकारमौलिमणिना कविसम्राजा बाणभट्टेन प्रणीतायाः कादम्बर्याः पूर्वाद्धात् परिगृहीतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे महाकविः, चन्द्रापीडस्य तारापीडात्मजस्य, कादम्बरी दर्शनानन्तरं संजाततस्यां मनोभिलाषस्य, कादम्बरी विषयक चिन्ताशतसमाकुलस्य, तस्याः अवलोकितकामविकारस्य, मानसिकी वैयाकुलीवर्णयन् वक्ति यत् चन्द्रापीडेन विचारितं यत् वृथैव मया स्वकीयं मानसं खेदखिन्नं क्रियते, यदि तस्या मयि सत्यमेवानुरागो भविष्यति, तदा काम एव तस्या अनुरागं प्रकाशयिष्यतीति कन्याकाशतपरिवृतः ताभिः सहाक्षैः कालं क्षपयन्, वीणां ब्राह्मयन्, क्वपि शर्म न लब्ध्वोपवनविलोकनकुतूहलासक्तमनाः कीडाशैलशिखरमारूढोऽभूत्।।

व्याख्या - भूयश्च = पुनरपि, चिन्तितवान् = विचारयामास चन्द्रापीडः

अनेन = एतेन, वृथैव, = मुधैव मनसा = अन्तःकरणेन, खेदितेन = चिन्ताशताकुलतयायासितेन, किम् = किम् = को लाभः यदि = चेत् इयम् = एषा गन्धर्वराजात्मजा, मयि प्रकटितानुरागा ध्वलेक्षणा = असितापाङ्गी कादम्बरी, सत्यमेव = वस्तुतः मयि = मम चन्द्रापीडस्य विषये, एवम् = अनेन प्रकारेण स्नेहमयी, जातचित्तवृत्तिः = समुत्पन्नमानसानुरागवती स्यात्, तदा, नचिरात् = सत्वरं सः = आसक्तजनहादीभिप्रायप्रकटन कुशलः, मन्मथ एव = कामदेव एव, अप्रार्थितानुकूलः = अप्रार्थितः = अनभ्यर्थितः, अपि, अनुकूलः = मम मनोऽनुकूलकार्यसम्पादकः सः एनां = कादम्बरी प्रकटीकरिष्यति = प्रकाशितहादीभिप्रायवती विधास्यते। सः एव = मन्मथ एवोपर्युक्तगुणगणविशिष्टः, अस्य = एतस्य, मम मनसि समुत्पन्नस्य, संशयस्य = कादम्बरी वस्तुतः मयि सञ्जाताभिलाषवती वर्तते अथवा, 'कामीस्वतां' पश्यति, इति न्यायानुसारेण, अहमेव तथा संभावयामीत्याकारकस्य संदेहस्य, छेत्ता = नाशको भविष्यति = भविता। इति = इत्यनेन प्रकारेण, अवधार्य = निश्चित्य, उत्थाय = उदगत्य, उपविश्य च = उपवेशनं च कृत्वा, ताभिः = पूर्वोक्ताभिः, कन्यकाभिः = कुमरीजनैः साकम्, अक्षैः = द्युतपाशैः, गेयैः = गायनैः, विपञ्चीवाद्यैः = वीणावादनैः, पाणविकैः पणववाद्यवादनकुशलैः च, = किञ्च, स्वरसंदेहविवादैः = स्वराणाम् = संगीतशास्त्रस्य स्वराणां षड्जादीनां ये संदेहाः = कोमलादित्वविषयकाः संशयाः तेषां विवादैः = विरुद्धवादैः, च = किञ्च, सुभाषित गोष्ठिभिः = सुभाषितानाम् = सूक्तीनाम्, या गोष्ठयः ताभिः, अन्यैश्च = अपरैश्च, तैस्तैः = बहुप्रकारकैः, आलापैः = सङ्गीतकैः, सुकुमारैः = कोमलैः, कलाविलासैः = नृत्यादिकानां कलानां विभ्रमैः, ललितकलाभिरितिभावः, कीडन् = लीलां विदधन्, आसाञ्चक्रे = उपविवेश।

च = पुनः, मुहूर्त = किञ्चित् कालं यावत्, स्थित्वा = अवस्थाय, निर्गम्य = ततो निस्सृत्य, उपवनावलोकनकुतूहलाक्षिप्तचित्तः = उपवनस्य = आरामस्य, अवलोकनस्य = दर्शनस्य, कुतूहलेन = कौतुकेन, आक्षिप्तम् = विवशीकृतं, चिन्तम् = अन्तःकरणं यस्याऽसौ तथाविधः, कीडापर्वतशिखरम् = क्रीडापर्वतस्य = केलिशैलस्य, शिखरं = शृङ्गाटकं आरूरोह = आरूढो बभूव।।

(३१) चन्द्रापीडस्तु विस्मयमानः प्रत्यवादीत्, मदलेखे किमुच्यते? निपुणासि, जानासि ग्राहयितुम् ----- विसर्जयाम्यभूव मदलेखाम् ॥

सन्दर्भप्रसङ्गौ- एषो गद्यखण्डः गद्यकाव्यप्रणेतृकविकुलसम्राजा बाणभट्टेन प्रणीतायाः रसपरिपूर्णायाः गद्यकाव्यस्य सर्वप्रकारकैः गद्यैः समलंकृतायाः कादम्बर्याः पूर्वार्द्धतः परिगृहीतोऽस्ति। अस्मिन् गद्यखण्डे महाकविर्वर्णयति यत् प्रत्यागते चन्द्रापीडे तस्मिन् सञ्जातमनोभिलाषवति मदनकदनकदर्थिता, गन्धर्वराजात्मजा, महाश्वेतायाः सहचरी कादम्बरी स्वदूत्याः वचननैपुण्यपारंगता हस्तेन स्वस्नेहसंदेशेन साकम्। मदलेखा चागत्य चन्द्रापीडं श्रावयामास कादम्बर्याः वचांसि स्नेह परिलुतानि बबन्ध च तस्य वक्षःस्थले चन्द्रापीडस्य नागमणिम्। चन्द्रापीडोऽपि श्रुत्वा मदलेखोक्तानि वचांसि स्वकीयं स्नेहमयं कादम्बरीविषयकमुद्गारमुद्भावयामास। तेनाभिहितं यत् सर्वप्रकारेण सः तस्याः वयस्याया आस्ते तस्यै एव विभर्ति प्राणान्।

व्याख्या- चन्द्रापीडस्तु = तारापीडात्मजस्तु श्रुत्वा मदलेखायाः मनोज्ञानि कौशल्यमयानि च वचांसि, विस्मयमानः = आश्चर्यचकितः प्रत्यवादीत् = प्रत्यवोचत्। मदलेखे = हे सखि किमुच्यते = किं कथ्यते, त्वयेति शेषः। निपुणाऽसि = संदेशहरत्वकलायां लब्धवैचक्षण्याऽसि, त्वम् जानासि = वेत्सि, ग्राहयितुम् = स्वीकारयितुं कलाम्। उत्तरावकाशम् = उत्तरस्य = प्रतिवचनस्य, अवकाशम् = अवसरम्, अपहरन्त्या = अपाकुर्वन्त्या त्वया, वचसि = स्ववचनोपस्थापने, कौशलम् = नैपुण्यम्, कृतम् = प्रदर्शितम् त्वया। अयि इति मृद्वामन्त्रणे, मुग्धे = सुन्दरि! के वयमात्मनः = वयमात्मनो नहि प्रभवामः, अस्माकमपि स्वामिनी तव सखी कदाम्बर्वैवास्तीति हार्दोऽभिप्रायः। वा = अथवा वयम् = चन्द्रापीडादिकाः, ग्रहणाऽग्रहणस्य वा के? = स्वीकारास्वीकारयोर्विषये न प्रभवामः, तत्राऽपि तव सख्या एव प्रभुत्वमस्ति इति भावः। इयम् = एषा मामङ्गीकरोतु भवानिति यत् कादम्बर्या अभिहितम्, सा कथा = कथनं, अस्तं गता = समाप्ता साम्प्रतमावयोः भेदस्याभावात्। नाहम् कादम्बर्याः पृथग् भवामि। अयं जनः = अहम् (चन्द्रापीडः) सौजन्यमालिनीभिः = सुजनतागुणसमलंकृताभिः, भवतीभिः = समादरणीयाभिः, कादम्बरीभिः, उपकरणीकृतः = सेवासाधनतामुपनीतः, यथेष्टम् = स्वेच्छानुसारेण, वा = निश्चयेन, इष्टानिष्टेषु = अनुकूलतया प्रतिकूलतया वा प्रतीयमानेषु, व्यापारेषु = कार्येषु, विनियुज्यताम् = उपयुज्यताम्। अतिदक्षिणायाः =

अत्यन्तौदार्यगुणसम्पन्नायाः, खलु = निश्चयेन, देव्याः = दिव्य गुणसम्पन्नायाः,
कादम्बर्याः = गन्धर्वराजात्मजायाः, गुणाः = सौशील्यसौकुमार्यार्जवमार्दवादिकाः,
निर्दक्षिण्यम् = दाक्षिण्यादिनायकोचितगुणविरहितमपि, कञ्चित् = कमपि
मददृब्धं जनम्, न = नहि, दासीकुर्वन्ति = दासतामुपनयन्तीति न, अपितु
नयन्त्येव। मामऽपि अनुगृह्णाति भवती, कादम्बरी इति मम महते सौभाग्याय
भवतीतिभावः। इत्युक्त्वा च = अनेन प्रकारेण कथयित्वा च कादम्बरी
सम्बद्धाऽभिः = कादम्बर्याः = गन्धर्वराजपुत्र्याः सम्बद्धाभिः = विषयिणीभिः,
वार्ताभिः = कथाभिः, सुचिरम् = अतिदीर्घकालपर्यन्तम् स्थित्वा = मदलेखाया
साकं वार्तालापं कृत्वा, मदलेखाम् = कादम्बर्याः नर्मदूतीम्, विसर्जयाम्बमूव =
विसर्जयामास।।

(३२)-अथ चन्द्रापीडः ससम्भ्रममुत्थायागच्छन्तीम् अल्पसखीजनपरिवृताम्
----- भूमिमेवाभजत्।।

सन्दभप्रसङ्गौ - अयं गद्यखण्डः महाकविना गद्यकाव्यकारशिरोमुकुटमणिना
बाणभट्टेन निबद्धायाः, मनोज्ञतमायाः, कथाकोटिसन्निविष्टायाः कादम्बर्याः पूर्वाद्धतः
परिगृहीता वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे महाकविर्वर्णयति यत् मदलेखायाः
स्वदूत्याः मुखेन राजकुमारश्चन्द्रापीडोऽपि तां कादम्बरीमतिशयं कामयते इति
ज्ञात्वा गन्धर्वराजात्मजाऽद्वितीयसुन्दरी सामान्य नायिकोचितं वेषं कृत्वा,
अत्यल्पसंख्याकाभिः, सखीजनपरिवृता सती तं द्रष्टुं समागात् चन्द्रापीडस्य
सविधे केयूरकेण प्रतिबोधितः चन्द्रापीडोऽपि तां तथागच्छन्ती सम्भावयितुमुत्थाय
सत्वरम् विलोक्य च सामान्य वेषेण समायान्ती कादम्बरी मोमोदते स्म।
आगत्य च सा स्वकीयमपिस्नेहं प्रदर्शयन्ती कादम्बरी परिजनोचिते भूतले
उपविशेत्। तां तथोपविशन्ती विलोक्य चन्द्रापीडोऽपि तया सह भूमितलमध
यासते स्म।

व्याख्या- अथ = केयूरकवाक्यश्रवणानन्तरम्, चन्द्रापीडः = राजकुमारः,
ससम्भ्रमम् = सत्वरम्, उत्थाय = परित्यज्य शिलातलम्, आगच्छन्तीम् =
आयान्तीम् अल्पसखीजनपरिवृताम् = कतिपयवयस्याभिः परिगताम्,
अपनीताशेषराजचिह्नानाम् = अपनीतानि = अपाकृतानि, अशेषाणि = निखिलानि,
राजचिह्नानि = छत्रचामरादिराजत्वद्योतकानि लक्ष्माणि यथा सा तथाविधाम्,
इतरामिव = सामान्यां नायिकामिव, एकावलीमात्राभरणम् = एकावलीमात्रम् =
केवलं एकावलीनामकःहारः आभरणम् = आभूषणं यस्याः सा तथाविधाम्

अच्छाच्छेन = स्वच्छतमेनातिधवलनेत्यर्थः, चन्दनरसेन = मलयजद्रवेण,
 धवलीकृततनुलताम् = न धवला अधवला अधवला धवलासम्पादिता इति
 धावलीकृता = श्वेतीकृता, तनुलता = देहबल्ली यस्याः सा तथाविधाम्,
 एककर्णाविसक्तदन्तपत्राम्, एकस्मिन् कर्णे = श्रोत्रे, अवसक्तम् = संलग्नम्,
 दन्तपत्रम् यस्याः सा तथाविधाम्, इन्दुकलाकलिकाकोमलाम् = इन्दोः =
 चन्द्रमसः कला च = अंशश्च कलिका च = कुड्मलानिच, तयोरिव,
 कोमलम् = मृदु, कर्णपूरीकृतम् = श्रोत्राभरणतां नीतम्, कुमुददलम् =
 कैरवपत्रम् दधानाम् = धारयन्तीम् मदलेखया = स्वनर्मदूत्या, दत्तहस्तावलम्बाम्
 = दत्तः = समर्पितः, हस्तस्य = करस्य, अवलम्बः = अवलम्बनं यस्यै सा
 तथाभूताम्, ज्योत्स्नाशुचिनी = ज्योत्स्नावत् = चन्द्रिकावत् शुचिनी =
 धवलवर्णं, कल्पद्रुमदुकूले = कल्पवृक्ष सूक्ष्मवाससी, विभ्रतीम् = धारयन्तीम्,
 तत्कालरमणीयेन = तत्समयोचितमनोज्ञेन, वेषेण = नेपथ्येन, साक्षादिव =
 प्रत्यक्षमिव, चन्द्रोदयदेवताम् = इन्दुसदेवीम्, कादम्बरीम् = गन्धर्वराजात्मजां
 समायान्तीमपश्यत् = अवलोकयामास चन्द्रापीडः । च = पुनः आगत्य =
 समुपेत्य, सा = कादम्बरी, प्रीतिपेशलताम् = स्नेहमनोज्ञताम्, दर्शयन्तीम् =
 प्रकाशयन्ती, प्राकृतेव = सामान्यनारीव, परिजनोचिते = परिचारकजनानुकूले,
 भूतले = भूमौ, समुपाविशत् = समुपाविवेश ।

मदलेखया = कादम्बरी सहचारिण्या, कुमार! = राजकुमार! शिलातलमेव
 = दृषदपट्टिकामेव, अध्यास्यताम् = उपविश्यताम् अधिशीङ्स्थासां कर्म इति
 सूत्रेण कर्म संज्ञायाम् शिलातलस्य, द्वितीया विभक्तिः। इति = इत्यनेन
 प्रकारेण, असकृत् = मुहः मुहः अनुरूढ्यमानोऽपि = कथ्यमानोऽपि, चन्द्रापीडोऽपि
 तारापीडात्मजोऽपि, भूमिमेव = पृथिवीमेव, अभजत् = भजति स्म।।

(३३)- अथ सर्वासु चासीनासु तासु मुहूर्तमिव स्थित्वा—गरीयस्त्वमूहति।

सन्दर्भप्रसङ्गः— गद्यकाव्यप्रणेतृकविमौलिमुकुटमणिना महाकविना बाणभट्टेन
 प्रणीतायाः कादम्बर्याः पूर्वाद्धतः परिगृहीतेऽस्मिन् गद्यखण्डे महाकविर्वर्णयति
 यत् राजकुमारः चन्द्रापीडोऽपि मयि संजातस्नेहपरिप्लवो वर्तते इति
 स्वान्तरङ्गिण्याः दूत्याः चन्द्रलेखायाः मुखात् ज्ञात्वा गन्धर्वराजात्मजाऽप्रतिमसुन्दरी
 कादम्बरी तं द्रष्टुमतीव सामान्येन वेषेण समाययौ साकं मदलेखया, आगत्य
 चोपविवेश तस्य समक्षमेव भूमौ। तस्याः सम्मानातिशयं प्रदर्शयन् चन्द्रापीडोऽपि
 शिलातलमपहाय तथा साकं भूमिमध्यासते स्म। समागतायाः कादम्बर्याः सम्मानं

प्रदर्श्या चन्द्रपीडेनाभिहितं यत् यद्यपि मयि नास्ति कश्चनापि तथाविधो गुणो येन भवत्या मयि तथाविधः प्रसादः प्रदर्शितः अत एवाऽहमभ्यर्थये यत् मम शरीरमनइन्द्रियेषु स्वेच्छया किमपि अनुग्राह्य जनमेनं कृतार्थयतु भवती।

व्याख्या- अथ = अनन्तरम्, सर्वासु = कन्यकासु कादम्बर्यादिषु च आसीनासु = उपविष्टासु, तासु = नारीषु, मुहूर्तमिव = क्षणकालं यावत् स्थित्वा = विरम्य, चन्द्रापीडः = तारापीडात्मजः वक्तुं कथयितुमुपचक्रमे = प्रारब्धवान्।

देवि = हे गन्धर्वराजात्मजे, दृष्टिमात्रप्रीते = दर्शनमात्रेण प्रसन्नतां गते, दासजने = सेवके, सम्भाषणादिकस्य = वार्तालापादिकस्यापि, प्रसादस्य = अनुग्रहस्य, अवकाशः = अवसरः एतावतः = एतादृशस्य आगमनादिकस्य = मम सविधे, अनुग्रहस्य = कृपायाः, किमु = का कथा? न = नहि खलु = निश्चयेन, निपुणम् = सम्यक्तया, चिन्तयन्नपि = सुविचारयन्नपि तम् = तथा विंधम्, आत्मनः = स्वस्य, गुणलवं = सदगुणलेशमपि, अवलोकयामि = पश्यामि, यस्य = मयि विद्यमानस्य गुणस्य, अनुरूपः = अनुकूलः, अयम् = एषः, अनुग्रहातिरेकः = कृपातिशयः भवत्या कृतः। तव = भवत्याः इयम् = एषा, अतिसरला = सारल्यातिशयसम्पन्ना, अपगताभिमानमधुरा च = च = किञ्च, अपगतः = विनष्टः, अभिमानः = दर्पः, यस्याः सा अत एव मधुरा = माधुर्यमयी, सुजनता = सौजन्यम्। यत् = यस्मादेव हेतोः अभिनवसेवकजनेऽपि = नवीनदासवर्गेऽपि, एवम् = एतादृशम्, अनुरुध्यते = आदरप्रदर्शनं कृतं भवत्या। प्रायेण = बहुधा, माम् = चन्द्रापीडम्, उपचारार्हम् = बहुलादरप्रदानेन वशीकर्तुयोग्यं, देवी = भवती कादम्बरी, मन्यते = जानाति, अदक्षिणम् = नायकोचितदाक्षिण्यदिगुणगणविरहितं च। ते = तव भवत्याः कादम्बर्याः, यस्योपरि = यस्य दासजनस्य मददुग्धस्य उपरि नियन्त्रणा = स्वामित्वं, स्यात् = भवेत् खलु = निश्चयेन, सः परिजनः = दासजनः धन्यः = कृतकृत्यो भवेदितिभावः।

आज्ञासंविभागकरणोचिते = आज्ञायाः = आदेशस्य, संविभागकरणाय = निर्वाहकारणाय, उचिते = अनुकूले, भृत्यजने, क इव = कीदृशः, आदरः = सम्मानप्रदर्शनम्? भृत्यास्तु आज्ञापनीया एव भवन्ति नतु समादरणीया इति भावः। शरीरम् = देहः, परोपकारोपकरणम् = परोपकारस्य साधनम्, जीवितम् = जीवनञ्च, तृणलवलघु = तृणलेशवदत्यल्पम् अतएव, आगतायाः = अत्र

मम सविधे समागतायाः = सम्प्राप्तायाः ते = तव भवत्याः, तव प्रतिपत्तिभिः
 = भवत्याः भक्तिभिः, उपायनीकर्तुम् = उपहारीकर्तुमहम् अपत्रपे = लज्जे। एते
 वयम् = अयमहम् अत्रैकत्वद्योत्ये बहुवचनप्रयोगः। इदम् = एतत् सन्निकृष्टतमम्,
 शरीरम् = वपुः, एतत्, जीवितम् = जीवनम्, एतानि = इमानि, इन्द्रियाणि,
 एतेषाम् = समेषाम् मम पार्श्वे विद्यमानानां वस्तुनाम्, अन्यतरत् = किमप्येकम्,
 परिग्रहेण द्वारा, गरीयस्त्वम् = गौरवतरत्वं आरोपय = संस्थापय।

(३४)- अथ कादम्बरी, सखि! महाश्वेते! स्वाधीनोऽयं सपरिजनो-----
 बहिस्तोरणादनुवन्नाज।।

सन्दर्भप्रसङ्गौ- अयं गद्यखण्डो महाकविना बाणभट्टेन प्रणीतायाः कादम्बर्याः
 पूर्वार्द्धतः परिगृहीतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे महाकविर्वर्णयति यत् कन्यकान्तःपुरं
 कादम्बर्याः गत्वा चन्द्रापीडो ददर्श सभिलाषां कादम्बरीम्। तस्य समक्षं
 प्रणयातिशयं प्रदर्शयति स्म। रात्रि ससुखं समाप्य चन्द्रापीडः प्रातः काले
 कादम्बरीं ददर्श। तं तथागतं वीक्ष्य महाश्वेता चन्द्रापीडस्य हार्दमभिप्रायमाज्ञाय
 कादम्बरीमाह यदयं राजकुमारः जिगमिषति युवयोः प्रणयातिशयः प्रीतिराप्रलयात्
 स्थितिमियात्। तच्छ्रुत्वाकादम्बर्याभिहितम् महाश्वेते मम चन्द्रापीडयोर्नास्तिभेदः।
 सा गन्धर्वकुमारानाहूय चन्द्रापीडं तत्स्थानं यावत्प्रापयितुमादिदेश। चन्द्रापीडोपि
 प्रथमं महाश्वेतां तदनन्तरं कादम्बरीञ्चापृच्छ्य कन्यकान्तःपुरान्निर्जगाम, चन्द्रापीडमनुययौ
 कादम्बरीवर्जः सम्पूर्णः कन्यकाजनः बहिस्तोरणद्वारपर्यन्तम्।।

व्याख्या- अथ = महाश्वेतायाः वचनश्रवणानन्तरम् कादम्बरी =
 गन्धर्वराजात्मजा सखि = वयस्ये, महाश्वेते = एतदभिधाने, अयं जनः =
 एषजनः, अहमिति यावत्, सपरिजनः = परिचारकवर्गसहितः कुमारस्य =
 चन्द्रापीडस्य, स्व इव = आत्मीय इव, अयम् = एषः, अन्तरात्मा = अन्तर्वर्ती
 आत्मा, स्वाधीनः = स्वायत्तो वर्तते। अत्र = अस्मिन् इतो गमनविषये,
 कोनुरोधः = प्रार्थनम्, कइव = व्यर्थएवास्ते। अत्र प्रार्थनाया अवश्यकता
 नास्ति। इति = इत्यनेन प्रकारेण, अभिधाय = उक्त्वा, गन्धर्वकुमारान् =
 देवगायकात्मजान्, आहूय = आक्राय, कुमारं = चन्द्रापीडम्, स्वाम् =
 स्वकीयांभूमिं = स्थानं, प्रापयत = नयत, इति = इत्यमादिदेश =
 आदिष्टवती। चन्द्रापीडोऽपि = राजकुमारोऽपि, उत्थाय = तत उत्थितिं कृत्वा,
 प्रणम्य = नमस्कृत्य प्रथमम् = सर्वप्रथमं, महाश्वेतां = एतन्नाम्नी गन्धर्वपुत्री,
 कादम्बर्याः सखीञ्च, ततः = तदनन्तरं, कादम्बरी = गन्धर्वराजात्मजाम्। च

= पुनः, तस्याः कादम्बर्याः प्रेमस्निग्धेन = स्नेहार्द्रेण, चक्षुषा = नेत्रेण, मनसा = अन्तःकरणेन, च, गृह्यमाणः = अनुगृह्यमाणः सन्- देवि = कादम्बरी! गन्धर्वराजात्मजे! किं ब्रवीमि = किं वच्मि, लोकः = जगत् बहुभाषिणः = बहुप्रलापिनः = नहि, अश्रद्धाति = श्रद्धां करोति। परिजनकथासु = परिचारकवर्गवार्तासु, स्मर्तव्योऽस्मि = संस्मरणीयोऽस्मि। इति = इत्यनेन प्रकारेण, अभिधाय = उक्त्वा, कान्यकान्तःपुरात् = कन्यकाजनस्यान्तःपुरात्, निजर्गाम = निस्ससार। कादम्बरीवर्जः चित्रारथात्मजाव्यतिरिक्तः, अशेषः = सम्पूर्णः, कन्यकाजनः = कुमारीसार्थः, गुणगौरवाकृष्टः = चन्द्रापीडस्य दाक्षिण्यशौर्यवीर्यसौन्दर्यमार्दवार्जवादिगुणगौरवादाकृष्टः, ब्रजन्तं = गच्छन्तं, तम् = चन्द्रापीडम्, बहिः = अन्तःपुराद्बहिः, आतोरणात् = तोरणद्वारपर्यन्तं, अनुवब्राज = अनुययौ।।

(३५)- अथ चित्तज्ञैः प्रतीहारैः प्रतिषिद्धानुगमने निखिले समुत्सारिते--
अस्मदाश्रयिणी कथा ।।

सन्दर्भप्रसङ्गौ- अयं गद्यखण्डो महाकविना गद्यकाव्यप्रणेत्तकविसम्राजा बाणभट्टेन प्रणीतायाः कादम्बर्याः पूर्वाद्धभागतः समुद्धृतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे महाकविर्वर्णयति यत् चन्द्रापीडः उषित्वा रात्रिं यावत् कादम्बर्याः कन्यकाजनशुद्धान्ते प्रातः अनुगतश्च गन्धर्वराजकुमारैः स्वभूमिमगात्। तत्र व्यतीते च दिवसे अपरेद्युःकेयूरकाभिधान अनुचरः कादम्बरीसमीपतः समागात्। समागतं तं प्रेक्ष्य, चन्द्रापीडाभिप्रायवेदिभिः प्रतीहारैः सकलपरिजने सामुत्सारिते चन्द्रापीडः केयूरकद्वितीयः मन्दुरां विवेश। तत्र मन्दुरापालेषु नि सृतेषु रहसि तमप्राक्षीत् चन्द्रापीडः यत् मम निर्गमनानन्तरं गन्धर्वराजकुले को वृन्तान्तो वर्तते। केन प्रकारेण कादम्बरी यापयामास दिवसम्? मदलेखा किममाभषत? इत्यादिकम्।

व्याख्या- अथ = अनन्तरम्, चित्तज्ञैः = हार्दाभिप्रायवेदिभिः, प्रतीहारैः = द्वारपालकैः, प्रतिषिद्धानुगमने = प्रतिषिद्धम्, अनुगमनम् = अनुयानम्, यस्याऽसौ तथाविधे, निखिले = सम्पूर्णे, परिजने = पारचारकवर्गे, समुत्सारिते = निःसारिते, केयूरकद्वितीयः एव केयूरकः = एतन्नामा परिचारकः कादम्बर्याः समीपात् समागतः, द्वितीयः = भिन्नो यस्याऽसौ तथाविधः एव चन्द्रापीडः मन्दुराम् = वाजिशालायां प्रविवेश = प्रविष्टवान् । उत्सारणाभयसंभ्रान्तलोचनेषु = उत्सारणायाः भयेन = निष्कासनस्य भीत्या, संभ्रान्ते = भयभीते, लोचने

= नेत्रे येषां तथाविधेषु = प्रणम्य = नमस्कृत्य, अपसृतेषु = दूरं प्रयातेषु,
 मन्दुरापलेषु = बाजिशालासंरक्षकेषु, इन्द्रायुधस्य = इन्द्रायुधनामकस्य स्वाश्वस्य,
 पृष्ठावगुण्ठनपटम् = पृष्ठे = पृष्ठोपरि, अवगुण्ठनपटं = अच्छादनवस्त्रं,
 एकपाशर्वं = एकस्मिन् भागे, किञ्चित् = ईषत्, गलितम् = अधोगतम्,
 समीकुर्बन् = स्वोचितस्थाने संस्थापयन्, कूणितनेत्रत्रिभागस्य = कूणितः =
 सङ्कोचितः, नेत्रस्य = चक्षुषः, त्रिभागः येनाऽसौ तथाविधस्य, दृष्टिनिरोधि
 नीमृष्टिम् = दर्शनं निरोधयति = अवरोधयति या सा तथाविधाम्,
 कुंकुमकपिलां = कुङ्कुमेन = स्थासकेन, कपिलां = पीतवर्णाम्, केसरसटाम्
 = केसरस्य = आयलस्य, सटां = जटाम् उत्सादयन् = अपसारयन्, खुरध
 ारणीविन्यस्तचरणः = खुरधारण्याम् = अश्वबन्धनस्थूणायां, विन्यस्तः =
 स्थापितः चरणः = पादो येनाऽसौ तथाविधः लीलामन्दम् = लीलया =
 विलासेन, मन्दं यथास्यात्तथा, मन्दुरादारुदत्तदेहभारः = मन्दुरायाः = अश्वशालायाः,
 दारौ = काष्ठे दत्तः = न्यस्तः, देहस्य = शरीरस्य, भरो येनाऽसौ तथाविध
 ः, सकुतूहलम् = कौतुकेन सहितम् उवाच = अवोचत्। केयूरक! मन्निर्गमादारभ्य
 = मम चन्द्रापीडस्य, कन्यकाजनस्य शुद्धान्तात् निर्गमाद् = निर्गमनादनन्तरम् =
 पश्चात्, गन्धर्वराजकुले = गन्धर्वराजस्य = चित्रकेतोः कुले = भवने, कोवा
 = कीदृशः, वृत्तान्तः = समाचारो वर्तते इति = ब्रूहि। वा = अथवा, केन
 = कीदृशेन, व्यापारेण = कार्यकलापेन, गन्धर्वराजपुत्री = कादम्बरी, वासरम्
 = दिवसम्, अतिनीतवती = व्यतीतवती? वा = अथवा, महाश्वेता = हंसपुत्री
 किमकरोत् = किमकार्षीत्? वा = अथवा मदलेखा = कादम्बर्याः प्रियतमा
 दूती सहचरी च, किमभाषत = किमकथयत्? वा = अथवा, परिजनस्य =
 परिचारकवर्गस्य, आलापाः = परस्परं वार्तालापाः के अत्र भवन् = के
 संजाताः? वा = अथवा, भवतः = तव केयूरकस्य, कः = कीदृशः व्यापारः
 = कार्यकलापः, असीत्? = अभूत्? वा = अथवा, अस्य मद्द्विषयिणी = मम
 चन्द्रापीडस्य संबन्धिनी, कथा = वार्तालापः अभूत्?

(३६) चन्द्रापीडस्तु समुपसृत्य पूर्ववदेव तां महाश्वेता प्रणामपुरःसरं
 दर्शितविनयः प्रणनाम --करकिसलयेन पस्पर्श ।

सन्दर्भप्रसङ्गौ- अयं गद्यखण्डः गद्यकाव्यप्रणेत्कविमूर्धन्येन महाकविना
 बाणभट्टेन प्रणीतायाः रसमय्याः कादम्बर्याः कथाकाव्यकोटिसन्निविष्टायाः पूर्वादितः
 परिगृहीतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे महाकविर्वर्णयति यत् यदा राजकुमारः

चन्द्रापीडः एकान्ते वार्तालापप्रसङ्गे. न पृष्ट्वाज्ञासीत् केयूरकमुखेन, यत् तस्मिन् संजाताभिलाषवती देवी कादम्बरी तस्य कन्यकान्तः पुरान्निर्गमनानन्तरसमकालादेव मदनव्यथा वैयाकुलीम् नीता सती अतीव कष्टेन समयान् यापयति, तदैव स्वकीयेऽश्वे इन्द्रयुधे आरुह्य, केयूरकद्वितीयः सन् कादम्बर्याः सविधे समागत्य तथाविधां मदनबाणव्यथितां परिजनवर्गसमुपासितां कादम्बरीम् विलोक्य, सर्वप्रथमं हंसपुत्रीम् महाश्वेताम् प्रणम्य कादम्बर्याः समक्षं विनयं प्रदर्शयामास। तथागतं वीक्ष्य कादम्बरी तु तस्यामेव पुष्पमट्यां शय्यायामुपविवेश परिजनवर्गेणानीतां स्वर्णसिन्दिकां च पादेनोत्सार्य भूमावेवोपविवेश चन्द्रापीडः। पुनः केयूरकः चन्द्रापीडस्य ताम्बूलकरङ्कवाहिनीं पत्रलेखां परिचायतिस्म कादम्बरीम्, कृतप्रणामां पत्रलेखां कादम्बरी स्वसविधे सस्नेहमुपवेशयामास, पस्पर्श चास्कृत करकिसलयेन ताम्।

व्याख्या- चन्द्रापीडस्तु = तारापीडात्मजस्तु, पूर्ववदेव = पूर्वकालवदेव, समुपसृत्य = सविधे समागत्य, महाश्वेताप्रणामपुरस्सरम् = महाश्वेतायाः = हंसपुत्र्याः, प्रणामपुरःसरम् = नमस्कारपूर्वकम्, दर्शितविनयः = दर्शितः = प्रकटितः, विनयः = नम्रता येनाऽसौ तथाविधः सन् प्रणनाम = नमश्चकार। च = पुनः, कृतप्रतिप्रणामायां कृतः = विहितः, प्रतिप्रणामः = अनुप्रणामो यया सा तथाविधायाम्, तस्याम् = कादम्बर्याम्; उपविष्टायाम् = कृतोपवेशनायां, जाम्बूनदमयीम् = सुवर्णनिर्मिताम्, आसन्दिकाम् = आसनम् रोचिष्णुरत्नप्रत्युत्पादां = रोचिष्णुभिः = देदीप्यमानैः, रत्नैः = मणिभिः, प्रत्युत्पातः = जटिताः, पादाः यस्याः सा तथविधायाम्, पादेनैव = चरणेनैव, उत्सार्य = दूरीकृत्य, क्षितौ = भूमौ एव, उपाविशत् = उपविवेश। अथ = तदनन्तरम्, केयूरकः, देवि = कादम्बरी! देवस्य = महाराजस्य, चन्द्रापीडस्य = राजकुमारस्य, प्रसादभूमिः = कृपापात्रतां गता, एषा = इयं, पत्रलेखा नाम = पत्रलेखाभिधानवती ताम्बूलकरङ्कवाहिनी = नागवल्लीदलानां वाहिका, इति = इत्यनेन प्रकारेण, अभिधाय = उक्त्वा, पत्रलेखाम् = चन्द्रापीडताम्बूलकरङ्कवाहिनीम्, अदर्शयत् दर्शयामास। अथ = अनन्तरम्, कादम्बरी = चित्रकेत्वात्मजा ताम् = पत्रलेखाम्, दृष्ट्वा = विलोक्य, अहो = अरे, प्रजापतेः = ब्रह्मणः, मानुषीषु = मानवीषु, पक्षपातः = आसक्तिविशेषः, इति = इत्यनेन प्रकारेण, चिन्तयाम्बभूव = चिन्तयति स्म। च = पुनः, कृतप्रणामां = विहित नमस्कारां ताम् = पत्रलेखां सादरम् = आदरेण सहितम्, एहि, एहि = आगच्छ, आगच्छ इति

= इत्थम् अभिधाय = उक्त्वा, आत्मनः = स्वस्य, समीपम् = सविधे,
 सकुतूहलं परिजनदृश्यमानां = कुतूहलेन = कौतुकेन, सहितम्, परिजनैः =
 परिचारकैः = दृश्यमानां = अवलोक्यमानां, पृष्ठतः = पश्चभागे, समुपावेशयत्
 = उपवेशयामास। दर्शनादेव = अवलोकनादेव, उपारूढप्रीत्यतिशया = उपारूढः
 = उत्पन्नः प्रीत्यतिशयः = सौहार्दाधिक्यं यस्याः सा तथाविधा च, मुहुर्मुहुः
 = असकृत्, एनां = पत्रलेखां, सोपग्रहं = सदयम्, करकिसलयेन =
 करपल्लवेन, पस्पर्श = स्पृष्टवती।।

(३७)- चन्द्रापीडस्तु सपदि कृतसकलागमनोचितोपचारः तदवस्थां
 -----शोभते नवा लता' इति।

सन्दर्भप्रसङ्गै- अयं गद्यखण्डः महाकविना गद्यकाव्याकारसम्राजा बाणभट्टेन
 प्रणीतायाः कादम्बर्याः पूर्वाद्धतः परिगृहीतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे महाकविर्वर्णयति
 यत्, केयूरकमुखेन स्वविप्रयोगविरहव्याकुलां गन्धर्वराजचित्ररथात्मजां कादम्बरीम्
 श्रुत्वा चन्द्रापीडः इन्द्रायुधमारूढ्य, पत्रलेख्या, केयूरकेण साकम् समाजगाम
 सविधे कादम्बर्याः, आगत्य च महाश्वेतां नमस्कृत्य कादम्बर्याः समक्षं पूर्वजदेव
 विनयं प्रदर्शयामस। पुनः कामव्याधिपीडितायाः कृतप्रतिप्रणामायाः समक्षमेव
 भूमावेवोपविवेश कादम्बर्याः। केयूरकः चन्द्रापीडकङ्कवाहिन्याः पत्रलेखायाः
 कादम्बर्या परिचयं कारयति स्म। कादम्बरी तस्याःसमादरमकार्षीत् पुनः
 चन्द्रापीडः व्यंग्यस्यमर्यादया सर्वान् स्वमनोगतान् भावान् प्रकाशयित्वा तां
 सर्वालङ्कारालंकृतां भवितुमाह।

व्याख्या- चन्द्रपीडस्तु = तारापीडात्मजस्तु, सपदि = सत्वरमेव,
 कृतसकलागमनोचितोपचारः, कृतः = सम्पादितः सकलः = सम्पूर्णः, आगमनोचितः
 = आगमनानुकूलः, उपचारः = व्यवहारो येनाऽसौ सः, तदवस्थाम् =
 मदनव्याधिग्रस्ताम्, चित्ररथतनयाम् = गन्धर्वराजात्मजां कादम्बरीमवलोक्य,
 अचिन्तयत् = चिन्तयति स्म हि = निश्चयेन, मे = मम चन्द्रापीडस्य, हृदयम्
 = अन्तःकरणमतिदुर्विदग्धम् = अतिशयेन दुर्विनीतमास्ते यत्, अद्यापि =
 इदानीमपि, न = नहि, श्रद्दधाति = श्रद्धया विश्वसिति। भवतु = आस्तां
 नाम एनां तावत् = कादम्बरी, निपुणालापेन = नैपुण्यमयेन वार्तालापेन, इति
 पृच्छामि = अनुयुनज्मि। प्रकाशम् = प्रकटतया, अब्रवीत् = अवादीत् देवि =
 चित्ररथात्मजे! जानामि = अवैम्यहं यत् काम् = कीदृशीम् अरतिं = वैराग्य
 निमित्तीकृत्य = आश्रित्य, अयं = एषः, अविरलसन्तापतीव्रः = सततजायमानसन्तापेन

तीक्ष्णः, व्याधिः = मनोव्याधिः, प्रवृत्तः = त्वयि संजातः। व्यंग्यार्थस्तु कामरतिमेवाश्रित्य त्वयि मनोव्याधि इयं संजाता इत्यहंनिपुणतया संवेदिम्। सुतनु! = सुन्दरि! सत्यम् = अवितथमेतदास्ते यत् एषः = अयं मनोभवव्याधिः

यथा = येन प्रकारेण, अस्मान् = चन्द्रापीडम्, व्यथयति = दुःखाकरोति, तथा = तेन प्रकारेण त्वाम् = कादम्बरीम् न = नहि। अत्र = अस्मिन् विषये, शरीरदानेनापि = स्वदेहप्रदानेनापि भवतीम् = कादम्बरीम्, स्वस्थाम् = स्वास्थ्यसम्पन्नां रूजरहितामित्यर्थः, कर्तुम् = विधातुमिच्छामि = वाञ्छामि! उत्कम्पिनीम् = व्याधिग्रस्तत्वादतिशयेन कम्पयुक्तां त्वाम् = कादम्बरीम्, अनु = लक्ष्यीकृत्य, कम्पमानस्य = वेपमानस्य तथा पीडया = व्यथया, कुसुमेषु = सुमेषु पतितां = शयितां त्वाम् अवेक्षमाणस्य अवलोकयतः मे = मम चन्द्रापीडस्य हृदयम् = अन्तःकरणम् पततीव = संविग्नो भवतीति भावः। ते = तव भवत्याः कादम्बर्याः, अनङ्गदे = केयूररहिते, भुजलते, = दोलते, च = किञ्च, गाढसन्तापतया = अतीवसन्तापयुक्तत्वात् दृष्ट्या = नेत्रेण, वहसि = धारयसि, स्थलकमलनीम् = स्थलपद्मिनीमिव, ताम्ररसाम् = पद्मानां रक्ताम् = शोणिमानम्। अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः।

च = किञ्च, त्वयि कादम्बर्याम्; दुखितायाम् = मदनव्याधिपीडितायां, परिजनेऽपि = परिचारकजनेऽपि च अनवरतकृताश्रुविन्दुपातेन = अनवरतं यथा स्यात् तथा कृतः = विहितः, यः अश्रुविन्दुपातः = नेत्राश्रुसललिमोक्षणम् तेन मुक्ताभरणता = मौक्तिकाभरणत्वं, वर्तते = प्रतीयते, तव नेत्राश्रुविन्दवः स्वच्छत्वात् सर्वदा प्रद्रवमानत्वात् मौक्तिकाभरणमिवाभान्तीति भावः। व्यंग्यार्थस्तु त्वां दुखितां आभरणरहितां च विलोक्य तव परिचारकवर्गोऽपि नहि धत्ते आभरणानि। अतएव त्वम् = कादम्बरी, स्वयम् = आत्मनैव, वराणि = श्रेष्ठानि, अर्हाणि = योग्यानि प्रसाधनानि आभूषणानि, गृहाण = धारय।

हि = यतः, नवा = अभिनवा लता = बल्ली, सकुसुमशिलीमुखा = पुष्पैः भ्रमरैश्च समन्विता, शोभते कमनीयतां धत्ते अथवा नवालता = वकारबकारयोरभेदात् नहि विद्यते बालता = बालभावो यस्यां सा नबालता = युवतिः, सकुसुमशिलीमुखाः, कुसुमानि = सुमनानि एव क्षिलीमुखाः शराः यस्याऽसौ तेन सहिता = काममदेवेन समन्वितैव शोभते = लावण्यविशेषं धत्ते। अत्रश्लेषालङ्कारः ।

(३८)- स्वस्ति उज्जयिनीतः सकलराजन्यशिखण्डशेखरीकृतचरणारविन्दः
----- भिन्नार्थमेवाददर्शयत्।

सन्दर्भप्रसङ्गौ- अयं गद्यखण्डः महाकविना, गद्यकाव्यप्रणेतृसम्राज्ञा बाणभट्टेन, प्रणीतायाः कथाकाव्यकोटिपरिगणितायाः नवनवकल्पनोन्मेषसमन्वितायाः कादम्बर्याः पूर्वाद्धभागतः संगृहीतो वर्तते। चन्द्रापीडः यौवराज्यपदप्राप्तेरनन्तरमेव महत्या सेनया साकं दिग्विजयाय प्रस्थानामकार्षीत्। तत्र स्कन्धावारमागत्य तत्र संस्थाप्य सैन्यं शिविरम् मृगयाप्रसङ्गेनैकाकी हयमारूढ्य किन्नरमिथुन ग्रहणाभिलाषेण हेमकूटादौ आगत्य अच्छोदे सरसि भगवतः शङ्करस्य समाराधनपारायणां महाश्वेतां दृष्ट्वा प्रसङ्गतः गन्धर्वराजचित्ररथात्मजां कादम्बरीं विलोक्य तस्यामासक्तमनाः तां प्रति संजातस्नेहस्य काष्ठां चुम्बन्ति स्म। तदैव कश्चन पत्रवाहको राज्ञस्तारापीडस्य पत्रद्वयमदात्, तस्मै। तदेव पत्रमस्मिन्नच्छेदे वर्णितमास्ते।

व्याख्या- स्वस्ति = कल्याणमस्तु। उज्जयिनीतः = विशालातः, सकलराजन्यशिखण्डशेखरीकृतचरणारविन्दः सकलानां = समेषां, राजन्यानाम् = क्षत्रियाणां शिखण्डेषु = मूर्धसु, शेखरीकृतम् = शिरोभूषणीकृतम् चरणारविन्दम् = पदकमलं येनाऽसौ तथाविधः परममाहेश्वरः = माहेश्वरः = श्रीशङ्करः देवता अस्य, इति माहेश्वरः = शिवभक्तः, परमश्चाऽसौ माहेश्वरः परममाहेश्वरः महाराजाधिराजः = महाराजेषु = महानृपेषु, अधिराजः = सार्वभौमः देवः = महाराजः, तारापीडः = उज्जयिन्या अधिपतिः, सर्वसम्पदामायतनम् = सर्वासां = निखिलानाम्, सम्पदां = सम्पत्तीनां, आयतनं = आश्रयं, चन्द्रापीडम् उदञ्चच्चारूचूडामणि मरीचिचक्रचुम्बिनि = उदञ्चत् = सुशोभमानं, चारु = मनोज्ञं यत् चूडामणीनाम् = शिरोरत्नानां मरीचिचक्रं = कान्तिमण्डलं, तत् चुम्बन्ति = स्पृशति यत् तत् तथाभूते, उक्तमाङ्गे. = मूर्धनि, चुम्बन् = चुम्बनं कुर्वन् नन्दयति = अभिनन्दयति।

प्रजाः = प्रकृतयः, देशवासिनो जना इत्यर्थः, कुशलिन्यः = सकुशलाः सन्तीति शेषः। किन्तु = परन्तु, भवतः = तव, अदृष्टस्य = अनवलोकितस्य कियानपि = अतिमहान् कालः = समयः, गतः = व्यतीतः। नः = अस्माकम्, हृदयम् = अन्तःकरणम्, बलवत् = अत्यधिकम्, उत्कण्ठितम् = औत्कण्ड्येनावृत्तमास्ते। अन्तःपुरैः = शुद्धान्तैः सह = साकम्, देवी च = तव प्रसवित्री विलासवती च, ग्लानिम् = ग्लानिमुपनीता = प्रापिता। अतः = अतएव, लेख वाचनविरतिः एव = पत्रवाचनसमाप्तिकाल एव, प्रयाणकालताम्

= प्रस्थानसमयतां नेतव्या = कर्तव्या। शीघ्रमायाहीति भावः। तदनन्तरं चन्द्रापीडः शुकनासप्रेषिते = तारापीडस्य महामात्येन प्रहिते, द्वितीयेऽपि = अपरस्मिन्नपि पत्रेऽपि, लिखितम् = उट्टङ्कितम्, अमुमेव = उपर्युक्तमेव, अर्थम् = अभिप्रायम्, अवाचयत् = वाचयामास चन्द्रापीडः।

अस्मिन्नेव = एतस्मिन्नेव, अवसरे = काले, समुपसृत्य = सविधे आगत्य, वैशम्पायनोऽपि = शुकनाशात्मजोऽपि, लेखद्वितयम् = पत्रद्वयम्, अपरम् = तद्व्यातिरिक्तं आत्मीयं = स्वीयम्, अस्मात् = एतस्मात्, अभिन्नार्थम् समानार्थम् एव, अदर्शयत् = दर्शयामास।

(३९)-सुहृदादिसाधनमवकलेशयता शनैः शनैर्गन्तव्यम्' इत्युक्त्वा
----- पृच्छन् प्रतस्थे ।

सन्दर्भप्रसङ्गौ- अयं गद्यखण्डः कादम्बर्याः पूर्वार्द्धभागतः परिगृहीतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे महाकविर्वर्णयति यत्-यदा चन्द्रापीड-कादम्बर्योः परस्परं स्नेहः काष्ठामचुम्बत्, उभावेव कामव्याधिव्यथितावास्ताम्, अन्योन्यस्य दर्शनं विनोभयाभ्यां कृते त्रुटिर्युगायते स्म, तदैव पत्रवाहकः महाराजस्य तारापीडस्य पत्रमादाय प्रादात् चन्द्रापीडाया। यत्र महाराजेन चन्द्रापीडमादिष्टमासौत् सपद्युज्जयिनीमायातुम्। गुरोराज्ञागरीयसीति मनसि मत्वा चन्द्रापीडः, कादम्बर्याः विप्रयोगवैयाकुली विपुलमनुभवन्नपि, तस्यै पुनः आगमनाय संदिश्य, स्वयमश्वारैरनुगतः उज्जयिन्यै प्रस्थितवानगम्भीरेण मनसा।

व्याख्या- मेघनादं स्वसेनापतिं स्कन्धावारसम्यक् संरक्षणयादिश्य, चन्द्रापीडः। सुहृदादिसाधनम् = सुहृदादीनाम् = अन्यस्वपक्षीयानां राज्ञां, साधनम् = सैन्यम्, अवकलेशयता = अतुदता, शनैः शनैः = मन्दं मन्दम् गन्तव्यम् = गमनं कर्तव्यम्, इत्युक्त्वा = इत्यभिधाय, वैशम्पायनं = शुकनासात्मजं, स्कन्धावारावने = स्कन्धावारसंरक्षणकर्मणि, न्ययुक्त = नियुक्ति स्म। स्वयमपि च = पुनः आत्मनाऽपि, तथा = पूर्वप्रकारेण, आरूढः एव = अश्वोपरि विद्यमान एव, गमनहेलाहर्षहेषारवकम्पितकैलासेन = गमनं = प्रस्थानाम् हेला = विलासः तया जन्यो यो हर्षः = आनन्दः, तेन यो हेषारवः हेषायाः ध्वनिः, तेन कम्पितः = वेपितः, कैलासः = कैलासपर्वतो येनाऽसौ तथाविधेन, खुरताण्डवखण्डितभुवा = खुराणां = शफानां, ताण्डवेन = उद्धतनृत्येन, खण्डिता = क्षुण्णा, भूः = पृथिवी, येनाऽसौ तथाविधेन, कान्तकुन्तलतावनवाहिना = कान्ताः = मनोज्ञाः, ये कुन्ताः = भल्लाख्याः शस्त्रविशेषाः, त एव लताः

= बल्लयः, तासां वनस्य, समुदायस्य, = वाहिना = वहनकर्त्रा, तरुणतुरगप्रायेण
 = युवाश्वप्रधानेन, अश्वसैन्येन = अश्वसेनया, अनुगम्यमानः = अनुक्रियमाणः
 तमेव = पूर्वोक्तमेव, लेखहारकम् = पत्रवाहकं पर्याणलग्नं = पल्ययनेन
 सम्बद्धं, अभिनवकादम्बरी वियोगशून्येनापि = अभिनवः = नूतनः, यो हि
 कादम्बर्याः = गन्धर्वराजात्मजायाः वियोगः = विप्रयोगः, तेन शून्येन =
 विषण्णेनापि हृदयेनान्तःकरणेन, उज्जयिनीमार्गम् = विशालायाः पन्थानं, पृच्छन्
 = अनुयुञ्जमानः, प्रतस्थे = प्रस्थानमकार्षीत्।।

(४०)-एवं वादिनीं भूयस्तामहमेवमवोचम् अलमलमिदानीं देवि!-----
 आनयामि देवि! ते हृदयदयितम्।

सन्दर्भप्रसङ्गौ- अयं गद्यखण्डः गद्यकाव्यकारमुकुटमाणिना महाकविना,
 बाणभट्टेनप्रणीतायाः कादम्बर्याः पूर्वाद्धभागतः संगृहीतो वर्तते। अस्मिन् गद्यखण्डे
 महाकविर्वर्णयति यत् कादम्बर्या आसक्तमानसोऽपि चन्द्रापीडः विषण्णवदनः सन्
 अश्ववारैरनुगतः उज्जयिनीमगात् पितुः पत्रमवाप्य, गुरोराज्ञागरीयसीति मत्वा।
 किन्तु चन्द्रापीडस्य ताम्बूलकरङ्कवाहिनी पत्रलेखा कादम्बर्या एव सविधे
 आसीत्। चन्द्रापीडमनुपलभ्य कादम्बरी, तद्विप्रयोगव्याकुलमानसोद्विग्नचित्ताबभूव,
 निश्चिकाय च स्वात्मत्यागं कर्तुम्। तथा व्यवसितां तां वीक्ष्य, पत्रलेखा यैः
 वचनै तां सान्वयित्वा पुनः उज्जयिनीमाजगाम सविधे चन्द्रापीडस्य तानि एव
 वचांसि सा चन्द्रापीडस्य समक्षं वक्ति।

व्याख्या- एवम् = अनेन प्रकारेण, वादिनीम् = कथयन्तीम्, ताम् =
 चित्ररथात्मजां कादम्बरीम् भूयः = पुनः, अहम् = पत्रलेखा एवम् अनेन
 प्रकारेणावोचत् = उक्तवती। देवि = कादम्बरी! इदानीम् = अधुना, अलम्
 अलम् = पर्याप्तं भवत्याः चन्द्रापीडं मम स्वामिनम् प्रति स्नेहः प्रदर्शितः।
 अनेन = एतेन, अकारणमरणानुबन्धेन = कारणं विनैव मरणस्य प्रयासेन,
 किम्? का 'लाभस्ते भविष्यति। हे वरोरु! = सुन्दरि! अनाराधितप्रसन्नेन =
 आराधनं विनैव प्रसादतां गतेन, भगवता = ऐश्वर्यसम्पन्नेन, कुसुमशरेण =
 कुसुमान्येव = पुष्पाण्येव शराः = बाणाः यस्याऽसौ तथाविधेन कामदेवेन, ते
 = तुभ्यं, वरः = वरदानं दत्तः = प्रदत्तः। अत्र = एतस्मिन् विषये,
 गुरुजनवक्तव्यता = पूज्यजनवचनीयता, वा का = कीदृशी? यदा = यस्मिन्
 काले युवावस्था समागते, खलु = निश्चयेन, पञ्चशरः = कामदेवः,
 कन्यकाम् = कुमारीम्, गुरुरिव = आचार्य इव, संकल्पयति = सङ्कल्पं करोति

दानविषयकं योग्याय युवापुरुषाय, मातेव = मातरमिव, अनुमोदते = अनुमोदनं करोति तस्याः कर्मणाम्, पितेव = जनक इव, ददाति = दत्तदानं करोति, सखीव = वयस्येव, उत्कण्ठां = औत्कण्ड्यं, जनयति = उत्पादयति। यथा सखी पतिसंगमनाय कुमारीमुत्साहयति तथैव कामदेवोऽपि। धात्रीव = उपमातेव, तरुणतायां = तारुण्यावस्थायाम्, रत्युपचारम् = रतिक्रीडायामावश्यकं करणीयं, शिक्षयति = उपदिशति। ते = तुभ्यमहं किमिव = किम्, कथयामि = वच्मि याः = तरुण्यः, स्वयम् = आत्मनैव, पतीन् = अभिलषितान् पुरुषान् वृत्तवत्यः = कृतवरणाः सन्ति, भवद्दूढाः तासां विषये? यदि च = अथचेत् एवम् = एतादृशं, न = नास्ति, तर्हि = तदा, स्वयम्बरविधिः = स्वयमेव पतिवरणस्य नियमः, धर्मशास्त्रेण = धर्मशास्त्रद्वारा अनर्थक एव = व्यर्थ एव, उपदिष्टः = आदिष्टः। तत् = तस्मात् हे देवि = भगवति, चित्ररथात्मजे, प्रसीद = प्रसन्ना भव, अधुना = यथापुरासंकल्पितेन, मरणानुबन्धेन = मरणस्य = मृतेः, अनुबन्धेन = संकल्पेन, अलम् = नास्ति किमपि प्रयोजनम् इति भावः। ते = तव, पादपंकजस्पर्शेन = चरणकमलस्पर्शकिरणेनाहं, शपे = प्रतिजाने, सन्दिश = सन्देशं देहि। माम् = पत्रलेखाम्, प्रेषय = प्रहितात्। यामि = अहम् इतो यामि = गच्छामि। देवि = भगवति ते = तव, हृदयदयितम् = मनोबल्लभम्, आनयामि = सपद्यत्र प्रापयामि।

सम्पूर्णमिदं कादम्बरीसोपानम्
राकोनासोपदेशादनन्तरं पूर्वाह्निपर्यन्तम्

॥श्रीः॥

कादम्बरी

लघ्वतिलघूत्तरीयाणि प्रश्नोत्तराणि

१. प्रश्नः— चन्द्रापीडस्य दिग्विजयवृत्तान्तं वर्णयत ?

उत्तरम्— उज्जयिन्यधिपतेः राज्ञः तारापीडस्य पुत्रः चन्द्रापीडः यौवराज्यपदेऽभिषिक्तः महत्या सेनया शुकनाशात्मजेन वैशम्पायनात्मजेन साकं दिग्विजयाय प्रस्थितः । चन्द्रापीडस्य जयशब्दैः पूरिता वसुन्धरा अश्वखुरोद्भूतरजोभिः सूर्यकिरणानि मलिनान्यभूवन् ।

सर्वप्रथमं प्राचीं दिशं ततो दक्षिणामाशां पुनर्वारुणिं काष्ठामन्ते च उत्तरदिशं विजिग्ये चन्द्रापीडः । एवं वर्षत्रयेण समग्रां वसुन्धरां स्ववशीकृत्य हेमकूटधाम्नां किरातानां सुवर्णपुरं नाम निवासस्थानं नातिविप्रकृष्टं पूर्वं जलनिधेः जित्वा जंगम इति ।

२. प्रश्नः— कादम्बरीकथामाश्रित्य अच्छोदसरोवरवर्णनं प्रदर्शयत ?

उत्तरम्— उज्जयिन्याः युवराजः चन्द्रापीडः दिग्विजयं कुर्वन् निजबलेन साकं सुवर्णपुरे निवसन् कदाचिदिन्द्रायुधमारुह्य मृगया निर्गतः कानने यदृच्छया शैलशिखरादवतीर्णं किन्नरमिथुनमद्राक्षीत् । प्रलायमानं किन्नरमिथुनमनुसरन् चन्द्रापीडः अच्छोदसरसः समीपमाजगाम । तच्च सरः समधिकविशालं सागराणां जलनिर्गममार्गमिव, दिशां निःस्पन्दमिव कैलाशवद्धवल आसीत् । उपकूलस्थितानि तमालवनानि तस्मिन् प्रतिविम्बिता अभूवन् । अत्र बालखिल्यमुनयः सन्ध्यावन्दनमुपासितवन्तः । तदवलोकनेन सफलप्रेयासः चन्द्रापीडः तस्य दक्षिणे तटे आगत्य तुरगादवततार इति ।

३. प्रश्नः— कादम्बरीकथामाश्रित्य शिवसिन्धायतनं वर्णयत ?

उत्तरम्— उज्जयिन्याः युवराजः दिग्विजयप्रसङ्गे अच्छोदसरसः दक्षिणे तटे अश्वदवतीर्थं जलं पीत्वा मृणालखण्डानि भुत्वा विश्रम्य च ततः उत्तरस्यां दिशि अतिमधुरं वीणाङ्गृतां गीतध्वनीं श्रुत्वा अश्वमारुह्य

तस्यामेवाशायां प्रस्थानमकार्षीत् । तं प्रदेशं गत्वा नाना-
फलसमलंकृतं मनोज्ञतमैः पादपैः परिवृतं चन्द्रप्रभानाम्नः सरसः पश्चिम
तटे कैलाशपादपस्य ज्योत्स्नावदातया प्रभया धवलयतस्तं प्रदेशं
भूतलभागसन्निविष्टं भगवतः शूलपाणेः शून्यं सिद्धायतनमद्राक्षीत् ।
तत्र चतुस्तम्भस्फटिकमण्डपिकातलप्रतिष्ठितं शुचिमन्दाकिनी पुण्डरीकैः
कृतार्चनममलमुक्ताशिलाधिष्ठितलिङ्गमशेषत्रिभुवनवन्दितचरणं चराचरगुरुं
चतुर्मुखं भगवन्तं त्र्यम्बकमद्राक्षीदिति ।

४. प्रश्नः— कादम्बर्याः कथाया अनुसारेण महाश्वेताया आत्मवृत्तान्तं वर्णयत ?

उत्तरम्— तत्र त्र्यम्बकसमीपे भगवतः शङ्करस्य विषयकं गीतध्वनिं समाकर्ण्य
तत्र गत्वा महाश्वेतानाम्नीं कन्यकां सौन्दर्यललामभूतामपश्यच्चन्द्रापीडः ।
यथविधिं भगवतः पूजां स्तुतिञ्च समाप्य कुमारं विलोक्य नमस्कृत्य
स्वस्थानं समानीय अतिथिसत्कारं कृत्वा तेन पृष्टा कन्यका अश्रुस्नातापि
वत्कलप्राप्तेन वदनमुपमृज्य समवोचत्— राजपुत्र! देवसद्यनि अप्सर-
सोनाम कन्यकाः सन्ति । तत्र दक्षकन्यकासु द्वे कन्यके मन्दा अरिष्टा
चाभूताम् । तस्य कुले चित्ररथनामा गन्धर्वः । तस्य कुले हंसस्यात्मजाहं
नाम्ना महाश्वेतेति । कदाचिन्मात्रा सह देवदर्शनाय गतासम् । मुनिकुमारं
पुण्डरीकं विलोक्य तस्मिन् समासक्ता । सोऽपि मयि तस्य दिवङ्गमनं
श्रुत्वा आत्मविसर्जनतत्परां मां कोऽपि मां तथाकर्तुं न्यषेधत् । ततः
परं तमेव प्रतीक्षन्ती अत्रैव निवसामीति ।

५. प्रश्नः— कादम्बरीमाश्रित्य पुण्डरीकजन्मवृत्तान्तं वर्णयत ?

उत्तरम्— पुण्डरीकस्य विषये महाश्वेतया पृष्टः कपिञ्जलः समवोचद्यत् दिव्यलोक-
निवासी कश्चित् श्वेतकेतुनामा महामुनिरासीत् । स कदाचिद्देवार्चनाय
कमलान्युद्धर्तुं मन्दाकिनीमवततार । तच्च पुण्डरीकोपविष्टा देवी लक्ष्मीः
समपश्यत् । लावण्यसम्पत् सम्पन्नं मुनिं लोचनयुगलेनावलोकयन्त्याः
तस्याः देव्याः मनो मन्मथविकृतञ्जातम् । अवलोकनमात्रेण समासा-
दितसुरतसमागमसुखायाः आसनीकृते पुण्डरीके कृतार्थासीत् तस्माच्च
कुमारः समुदपादि । तमुत्सङ्गेवादाय देवी लक्ष्मी 'भगवन् ! गृहाण
तवायमात्मज' इत्युक्त्वा तस्मै श्वेतकेतवे ददौ । सोऽपि मुनिः श्वेतकेतुः
तस्य बालकस्य पुण्डरीकोत्पन्नत्वात् तस्य पुण्डरीक इति नाम चकार ।
सोऽयमास्ते मम मित्रं पुण्डरीकनामा इति ।

६. प्रश्नः— कादम्बरीजन्मवृत्तान्तं वर्णयत ?

उत्तरम्— महाश्वेता चन्द्रापीडमवोचद्यत् अप्सरसां कुले मदिरेक्षणा मदिरानाम्नी कन्यकासीत् । तस्याः पाणिग्रहणं गन्धर्वराजेन चित्ररथेनाभूत् तयोरेव जीवितमिव कादम्बरीनामा कन्यारत्नमजायत । तस्याः साकं जन्मप्रभृतिरेव मम सख्यमासीत् । सम्प्राप्ते काले मदीयां दुर्दशां श्रुत्वा मम सखी कादम्बरी प्रतिज्ञामकरोद्यत् 'नाहं सशोकायां महाश्वेतायां पाणिं ग्राहयिष्यामि' इति । यदि मातापितरौ मां बलात् कस्मैचिदित्सितः तदाहं प्राणत्यागं करिष्यामि' इति । तदा पितरौ प्रातःकाले क्षीरोदनामानं कञ्चुकिनं मत्सकासं सम्प्रेष्य चित्ररथः समवोचद्यत् 'वत्से महाश्वेते! त्वमेवानुनय कादम्बरी' इति । मयापि सखि! कादम्बरि कुरुगुरुवचनमिति कादम्बरीं सन्दिश्य तरलिका प्रेषिता । तदनन्तरमेव भवानत्रागत' इति ।

७. प्रश्नः— कादम्बरीकथानुसारं पुण्डरीकमहाश्वेतयोः प्रणयवर्णनं कुरुत ?

उत्तरम्— हंसाभिधानस्य हेमकूटपर्वतवासिनो गन्धर्वराजस्य हंसस्यात्मजा महाश्वेता सखिभिः साकं वसन्तर्तौ अच्छोदसरसि स्नातुं समागता । सा च तत्रैव स्नानाय समागतं मुनिकुमारं पुण्डरीकं समपश्यत् । सा च तं पुण्डरीकमनिमिषलोचनेन सस्पृहमापिवन्तीव तं व्यलोकयत् । सोऽपि प्राप्तयौवनां तां समवलोक्य रोमाञ्चितो बभूव । पारिजातपुष्पमञ्जर्या महाश्वेतायाः कर्णमलञ्चकार । पुण्डरीकस्य हस्तसंस्पर्शनेन सा पुलकाञ्चिता जाता । पुण्डरीकहस्तात् स्फटिकमाला भूमौ निपतिता, ताञ्चादाय महाश्वेता स्वकण्ठमालामकरोत् । तदानीं कृतस्नातां मातरं ज्ञात्वा गन्तुकामाः सञ्जाता, तदा पुण्डरीकोऽपि स्वमालां प्रत्यग्रहीत् । स्वमात्रा सह महाश्वेता स्वभवनमगात् ।

८. प्रश्नः— अच्छोदसरस्तीरे किं वैचित्र्यमासीत् ?

उत्तरम्— अत्र तटे वालखिल्यमुनयः सन्ध्यावन्दनमुपासितवन्तः, सप्तर्षिमण्डलं सहस्रशोऽत्र स्नानमकार्षीत् । इदं सिद्धवधूजनवस्त्रप्रक्षालनेन पुण्योदकं गुह्यकेश्वरान्तःपुरकामिनीनां जलविहारस्थलं मृणालदण्डफेनपिण्डैश्चार्चितमास्ते । अस्मिन् सरोवरे मीनाः, मकराः, कूर्माः, क्रौञ्चाः धार्तराष्ट्रमयूरप्रभृतयः पक्षिणश्च विहरन्ति ।

९. प्रश्नः— महाश्वेता चन्द्रापीडं किमवोचत् ?

उत्तरम्— चन्द्रापीड ! हेमकूटः रमणीयः चित्ररथराजधानी, कादम्बरी सरलहृदया महानुभावा च वर्तते । यदि किमपि गुरुप्रयोजनं न अवसीदेत तर्हि इतो मयैव सह गत्वा हेमकूटमतिरमणीयतानिधानं तत्र मन्निर्विशेषां कादम्बरीं कुमतिमनोमोहविलसितमपनीय एकमहो विश्रम्य श्वभूते प्रत्यागमिष्यसि इत्यवोचत् ।

१०. प्रश्नः—महाश्वेतया साकं कादम्बरीं साक्षात्कर्तुं गतश्चन्द्रापीडः तत्र किमपश्यत् ?

उत्तरम्— महाश्वेतया साकं राजकुमारश्चन्द्रापीडः कादम्बर्याः कन्यकान्तःपुरं प्रविश्य श्रुत्वा च कन्यकानां नानाविधानि वचांसि अनुभूय च सौन्दर्यातिशयं सः कादम्बरीभवनसमीपमाययौ । अथ सः सेवार्थमागतेनोभयत ऊर्ध्वस्थितेन स्त्रीजेनेन प्रकारेणैव लावण्यमयेन कृतदीर्घरथ्यामुखाकारं मार्गमद्राक्षीत् ।

११. प्रश्नः—चन्द्रापीडः कथम्भूतां कादम्बरीमपश्यत् ?

उत्तरम्— ताञ्च रत्ननिर्मितभित्तिषु प्रतिविम्बितां स्वपरिजनवर्गेणानिशं निर्वर्ण्यमानां सर्वैः शुभलक्षणैरलंकृतां युवावस्थायां कृतपादन्यासां आलंक्तकरसरञ्जितरक्तवर्णाभ्यां पादाभ्यां समन्वितां गुरुनितम्बभार-स्विन्नोरुयुगलवतीं क्षीणमध्यगात्रां काञ्चीदाम्नां नितम्बविम्बस्य विरचितपरिवेषां कादम्बरीमपश्यत् ?

१२. प्रश्नः—कादम्बरी चन्द्रापीडविषये किं पृच्छति केयूरम् ?

उत्तरम्— कोऽसौ ? कस्य वाऽपत्यम् ? किमभिधानं ? कीदृशमस्य रूपम् ? कियद्वा वयः ? कियच्चिरं दृष्टस्त्वया कथञ्चास्य महाश्वेतया सह परिचय उपजातः ? किमयमत्रागमिष्यति ? इति मुहुर्मुहुः चन्द्रापीडसम्बद्धमेवालापं तद्वर्णनामुखरं केयूरकं पृच्छतिस्मि ।

१३. प्रश्नः—चन्द्रापीडदर्शनेन कादम्बरी किं शोच्यमानासीत् ?

उत्तरम्— सा चिन्तयामास एनमेवाह केयूरको नूनमित्थं विचारयन्ती सा सस्मितं सस्नेहं निर्निमेषाभ्यां नेत्राभ्यां चिरं चन्द्रापीडं दृष्ट्वा प्रथमं रोमोद्गमः, ततो भूषणरवः, तदनु कादम्बरी समुत्तस्थे । सा च तस्मिन् सञ्जाताभिलाषवती बभूव ।

समुपविष्टा ।

१२७.प्रश्नः— रुदती कादम्बरी केयूरेण किं सन्देशं प्रेषितवती ?

उत्तरम्— करुणातिशयं सन्देशं केयूरेण प्रेषितवती आसीत् ।

१२८.प्रश्नः— महाश्वेता किमवोचत् ?

उत्तरम्— महाश्वेता केयूरं 'अहं स्वयमेवागत्य समुचितमारिष्यामि' इत्युक्त्वा विससर्ज ।

१२९.प्रश्नः— महाश्वेतया साकं कुत्र गतश्चन्द्रापीडः ?

उत्तरम्— महाश्वेतया साकं चन्द्रापीडः कादम्बर्याः कन्यकान्तःपुरं प्रविश्य कादम्बरीभवनसमीपमाययौ ।

१३०.प्रश्नः— तत्र किमपश्यत् चन्द्रापीडः ?

उत्तरम्— तत्र मण्डपमध्ये स्थितां कादम्बरीमद्राक्षीत् चन्द्रापीडः ।

१३१.प्रश्नः— कादम्बरी काभिः परिवृता आसीत् ?

उत्तरम्— सा सहस्रसंख्याकाभिः समलंकृताभिः पर्यन्तभूमासमुपविष्टाभिः कन्यकाभिः परिवृता आसीत् ।

१३२.प्रश्नः— किदृग्विभरुपवीज्यमाना सा कादम्बरी ?

उत्तरम्— नीलांशुकप्रच्छदपटावृतायां धवलपधानन्यस्तद्विगुणभुजलतावस्तम्पेनावस्थितां चामरग्राहिणीभिरुपवीज्यमाना आसीत्कादम्बरी ।

१३३.प्रश्नः— चन्द्रापीडः महाश्वेतया साकं कादम्बरीं विलोक्य किमचिन्तयत् ?

उत्तरम्— तां दृष्ट्वा चन्द्रापीडस्य हृदयं समुल्लसितम् । स च चिन्तयामास— 'ब्रह्मणा यदि मदीयानि सर्वाणि इन्द्रियाणि चक्षुरूपाण्येव कृतानि अभविष्यत्तदा नूनं तानि सर्वाणि कृतकृत्यतां गतानि स्युः' इति ।

१३४.प्रश्नः— चन्द्रापीडः विलोक्य कादम्बरीं किमकरोत् ?

उत्तरम्— चन्द्रापीडः गन्धर्वराजाऽऽत्मजा कादम्बरी इयमेवेति विज्ञाय तां प्रणनाम ।

१३५.प्रश्नः— पुनः कादम्बरी किमकरोत् ?

उत्तरम्— सापि सविभ्रमं कृतप्रणामा महाश्वेतया साकं पर्यङ्कं निषसाद ।

१३६.प्रश्नः— अथ कादम्बरी किमकरोत् ?

उत्तरम्— कादम्बरी महाश्वेतायाः पादप्रक्षालनं स्वयमकरोत् ।

१३७. प्रश्नः— चन्द्रापीडस्य चरणौ कः प्रक्षालयत् ?

उत्तरम्— चन्द्रापीडस्य चरणौ कादम्बरीसखी मदलेखा प्रक्षालयामास ।

१३८. प्रश्नः— ततः किमभूत् ?

उत्तरम्— कादम्बरी यदा महाश्वेतायै ताम्बूलं दातुमियेष तदा महाश्वेतयाभिहितं यत्रवागन्तुकचन्द्रापीड एव साम्प्रतं समाराधनीय इति ।

१३९. प्रश्नः— ततः कादम्बरी कथं ताम्बूलं तस्मै समर्पितवती ?

उत्तरम्— लज्जमानापि महाश्वेतयाभिहिता कादम्बरी साध्वसपरवशा ताम्बूलगर्भं हस्तं चन्द्रापीडसमक्षं प्रसारयामास ।

१४०. प्रश्नः— चन्द्रापीडः ताम्बूलं गृहीतवान् न वा ?

उत्तरम्— चन्द्रापीडोऽपि सस्नेहं तताम्बूलं जग्राह ।

१४१. प्रश्नः— गते चन्द्रापीडे कादम्बरी किमकरोत् ?

उत्तरम्— चन्द्रापीडे गते कादम्बरी परिमिताभिः परिचारिकाभिः साकं प्रासादमारुरोह । गत्वा च पर्यङ्कं सुप्ता ।

१४२. प्रश्नः— चन्द्रापीडश्च किम् चिन्तनमकरोत् ?

उत्तरम्— चन्द्रापीडः महाश्वेतया साकं निर्गत्य केयूरेण लाल्यमानचरणः कादम्बरीविषयिणीं बहुविधां चिन्तां चकार ।

१४३. प्रश्नः— व्यतीतायां विभावर्या चन्द्रापीडः किमकरोत् ?

उत्तरम्— व्यतीतायां विभावर्या प्रातःकालिके समये चन्द्रापीडः कादम्बर्याः सविधे गत्वा कृत्वा च कादम्बरीमहाश्वेताभ्यां सस्नेहं वार्तां पुनः ताभ्यां विसर्जितः गन्धर्वकुमारैः स्वभुवमाजगाम ।

मनोरमा-रत्नविमर्शः । केशवदेव तिवारी । (१-२ भाग)
 महाभाष्यनवाहिकीयालोचनम् । (नवाहिक-प्रश्नोत्तरी) विजयमित्र शास्त्री
 मालविकाग्निमित्र-रहस्यम् । डॉ. बालगोविन्द झा
 मीमांसापरिभाषा सोपानम् । डॉ. शिवप्रसाद द्विवेदी
 मुक्तावली-प्रकाश । (न्यायसिद्धान्तमुक्तावली-प्रश्नो.) राजेन्द्रप्रसाद कोट्यारी
 मुद्राराक्षस-विवेकः । लोकमणि दाहाल
 मृच्छकटिक-सोपानम् । डॉ. नरेश झा
 मेघदूत-तत्त्वालोकः । अशोकचन्द्र गौड़ शास्त्री
 रघुवंश-रहस्यम् । रामप्रसाद त्रिपाठी । १-३ सर्ग, ६-७ सर्ग, १३-१४ सर्ग
 रत्नावलीनाटिका सोपानम् । डॉ. शिवप्रसाद द्विवेदी
 रसगङ्गाधर-सारः । डॉ. नरेश झा
 लघुशब्देन्दुशेखर-सोपानम् । डॉ. शिवप्रसाद द्विवेदी
 लघुसिद्धान्तकौमुदी-चन्द्रिका । आचार्य विजयमित्र शास्त्री
 वक्रोक्तिजीवित-दीपिका । डॉ. नरेश झा
 वाक्यपदीय-प्रकाशिका । (ब्रह्मकाण्ड) । डॉ. सुरेशचन्द्र शर्मा
 वासवदत्ता-रहस्यम् । डॉ. शिवप्रसाद द्विवेदी
 वेणीसंहार-रहस्यम् । पं. परमेश्वरदीन पाण्डेय
 वेदान्तपरिभाषा-सौरभम् । आचार्य शिवप्रसाद द्विवेदी
 वेदान्तसार-प्रदीपः । श्री राजेन्द्रप्रसाद कोट्यारी
 वैदिकसाहित्येतिहास-सोपानम् । डॉ. शिवप्रसाद द्विवेदी
 वैयाकरणभूषणसार-दीपिका । श्री रामकिशोर त्रिपाठी
 वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी-चन्द्रिका । शास्त्री एवं त्रिपाठी । (१-४ खण्ड) सम्पूर्ण
 वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा-रहस्यम् । स्वामी रामेश्वर पुरी
 वृत्तरत्नाकर-दीपिका । पं. वेदव्यास शुक्ल
 व्यक्तिविवेकप्रश्नोत्तरीः । (१-२ विमर्श) कोट्यारी एवं द्विवेदी
 व्याकरणशास्त्रस्येतिहासः । डॉ. ब्रह्मानन्द त्रिपाठी
 शाकुन्तल-रहस्यम् । त्रिलोकीनाथ द्विवेदी
 शिवराजविजय-दीपिका । पं. वेदव्यास शुक्ल । प्रथम विराम
 शिशुपालवध-रहस्यम् । श्री अशोकचन्द्र गौड़ शास्त्री । १-४ सर्ग
 संस्कृतसाहित्येतिहास-कुञ्जिका । आचार्य परमानन्द शास्त्री
 सांख्यकारिकादर्शः । राजेन्द्रप्रसाद कोट्यारी
 साहित्यदर्पणालोकः । रामजीलाल शर्मा । (१-६ परि.; ७-१० परि.) सम्पूर्ण
 साहित्यशास्त्रीयोनिबन्धेतिहासः । वेदव्यास शुक्ल ।
 सिन्धुवादवृत्त-रहस्यम् । डॉ. कृष्णदेव प्रसाद
 स्वरवैदिकी-प्रकाशः । डॉ. बालगोविन्द झा

भारतवर्ष के प्रायः सभी विश्वविद्यालयों
 (सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी;
 राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान, दिल्ली;
 जगन्नाथ संस्कृत विश्वविद्यालय, पुरी;
 अवधेशप्रताप सिंह विश्वविद्यालय, सीवा;
 पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय, जौनपुर;
 गोरखपुर विश्वविद्यालय, गोरखपुर इत्यादि)

एवं

समस्त संस्कृत शिक्षा-संस्थानों के परीक्षा पाठ्य-क्रम
 में निर्धारित पाठ्य-पुस्तकें एवं प्रश्नोत्तरियाँ निम्न
 स्थानों पर उपलब्ध हैं—

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

के. 37/117 गोपालमन्दिर लेन

पो. बा. नं. 1129

वाराणसी-221001

दूरभाष : 2335263, 2333431

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

38 यू. ए. बंगलो रोड, जवाहर नगर

पो. बा. नं. 2113

दिल्ली-110007

दूरभाष : 23956391

चौखम्बा विद्याभवन

चौक (बैंक ऑफ बड़ोदा भवन के पीछे)

पो. बा. नं. 1069

वाराणसी-221001

दूरभाष : 2420404